BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 60.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-
विरचिता ।

THE TANTRAVÂRTIKA,

A GLOSS ON SABARA SVÂMI'S COMMENTARY
ON THE MÎMÂMSÂ SUTRAS,

BY BHATTA KUMÂRILA.

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT GANGÂDHARA ŚÂSTRI MÂNAVALLI,

PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE BENARES.

Fasciculus XI.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,

BENARES.

1901

सूचीपत्रम् ।

नेनार्थापत्त्या वा वक्ता पूर्वतरसङ्कल्पितां क्रियां प्रतिपद्यते। अन्यथा ऽऽपतीतरेतराश्रयत्वं स्यात्। कुतः।

क्रियया कारकं गम्यं कारकेण क्रिया तथा।
एकस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमवधारितम्॥

द्वयोः संबन्धिनोरवश्यमेकस्येतरनिरपेक्षं प्रतीतिमूलमभ्युपगन्तव्यम्। तदिह यदि क्रियागम्यं कारकं ततः क्रिया केन प्रत्याय्यतइति वक्तव्यम्। न च तावद्वृक्षप्रातिपदिकं क्रियाया वाचकं शाखादिमज्जातिमात्रवचनत्वात्। नापि प्रातिपदिकार्थो गमको विना ऽपि क्रिययोपपत्तेः। अथोच्येत न जातु चित्कश्चिन्निष्क्रियः संभवत्यतो ऽस्ति तिष्ठत्यादिका का चिदेकान्तेनाक्षिप्ता क्रिया भविष्यति। अथ वा ऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानो ऽप्यस्तीति गम्यतइत्येवं सक्रियत्वात्कारकापेक्षः सेत्स्यतीति। तदनुपपन्नम्। कुतः।

तिष्ठत्यादावुपात्ते ऽपि क्रियामात्रे ह्यकर्मके।
कर्तृमात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः॥

सामान्येन ह्यास्त्यादिक्रिया का चित्प्रातिपदिकार्थेनाक्षिप्येत न चासौ सर्वकारकाक्षेपे समर्थेति कर्मादीनामन्यत्रापकं मृग्यं न च विभक्तिः क्रियां ब्रवीति यया कर्माक्षिप्येत। न च संख्या क्रियाकारकविशेषाक्षेपसमर्थेति उक्तम्। अतो न कारकप्रतीतिं मुक्त्वा ऽन्यत्क्रियायाः प्रत्यायकमस्ति। तत्र यदि कारकस्यापि क्रिया प्रत्यायिकेष्यते ततः स्फुटतरमितरेतराश्रयेणोभयोरपि निर्मूलत्वमापद्यते। तस्मादिहानन्यगतिकत्वात्कारकं विभक्तिवाच्यं तत्संबन्धाच्च तदनुरूपक्रियाक्षेप इति वक्तव्यम्। यदा तर्हि क्रियापदपूर्वकं कारकपदं प्रयुज्यते

तदा तत्संबन्धयोग्यायाः क्रियायाः पूर्वतरप्रतीतत्वेन कारकप्रत्यायनसामर्थ्याद्विभक्तिभिः संख्यामात्रमभिधीयेत । सत्यमेवमपि प्राप्नुयाद्यदि नित्यमाख्यातोपक्रमाण्येव वाक्यानि प्रायोच्यन्त तेषां त्वनियमेनैव प्रयोगः सर्वदा स्थितः । गां पश्य पश्य गां चेति तस्मान्नानभिधेयता । नन्वेवमपि अभिधानशक्तेरप्यनियमेन भवितव्यं न शक्यमेवं भवितुं यदा हि सुबन्तपूर्वप्रयोगापेक्षया कल्पिता वाचकशक्तिस्तदा किमसौ प्रयोगान्तरे ऽपनेतुं शक्यते । न ह्यनित्यः शब्दार्थसंबन्धः शक्तिद्वयनियमश्च संबन्ध इत्युक्तम् । यथोच्येताख्यातपूर्वप्रयोगापेक्षया विभक्तेः शक्त्यभावे ऽवधारिते ऽवश्यंभाविनि चैकरूप्ये ऽत्यन्तमशक्तिरेव भवत्विति । तदयुक्तम् । कुतः ।

सत्यप्यव्यापृता शक्तिः कृतार्थत्वान्न दुष्यति ।
असत्यास्तु फलं तस्याः प्रार्थितं दुर्लभं भवेत् ॥

सर्वत्रैव यस्य कस्य चित्कार्यस्य सदसद्भावदर्शनाद्विरुद्धसदसद्भावात्मकत्वानभ्युपगमे सत्यैकरूप्यं परिगृह्यते । तत्सद्भावः परिग्रहीतव्यः । सतामपि प्रतिबन्धात्कारणान्तराभावादन्यतो वा सिद्धेः कार्यानारम्भाविरोधादसतश्च कार्यवेलायां देवैरप्यप्राप्तेरनिमित्तकार्योत्पादप्रसङ्गादित्युक्तं संबन्धनित्यत्वे । तस्मात्कल्पिता वाचकशक्तिर्नाम पूर्वं तावत्प्रयोगे व्यापरिष्यते । विपर्यये पुनरुदासिष्यते । लब्धात्मकत्वाद्वा श्रौतत्वे सत्यनुमानप्रत्ययं निराकुर्वन्ती कार्यमारप्स्यते । अतश्च सिद्धाः सुपां कर्मादयो ऽर्थास्तिङां तु नियतपौर्वापर्यवशादेकान्तेन धात्वर्थभावनाभ्यामुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणोः पश्चात्संख्या ऽवगम्यत इति न कदा चिदपि कारके विशेषणे वाचक-

शक्तिकल्पनावसरः। ततश्च नित्यानुमेये कर्तृकर्मणी इति सिद्धम् ॥

अथात्र कश्चिदनुमानकुशल आह ननु कर्तृद्वित्वाद् द्विवचनं कर्तुरेकत्वादेकवचनं कर्तृबहुत्वाद्बहुवचनं तेन नूनं कर्ता शब्दार्थ इति। को ऽभिप्रायः कर्तृविशेषप्रत्यायनार्थं यः शब्द उच्यते देवदत्तादिस्तेन सह पचत्यादीनां प्रयुज्यमानानां तदनुवर्त्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते तत्तु सामानाधिकरण्याद्भवति। सामानाधिकरण्यं च द्वयोरर्थैकविषयत्वे कल्प्येत। तेन यदि हि देवदत्तादयः सामान्यतः पचतिशब्देनाभिहिताः ततस्तैः सामानाधिकरण्यं लभ्यते। लक्षणया ऽऽकृत्यरुणाधिकरणोक्तन्यायेन भविष्यतीति चेत्। न तण्डुलस्थेन पाकेन लक्षयितुमशक्यत्वात्तत्समवेतमेव ह्येकत्वादि लक्षयितुं शक्यते नान्यसमवायि। तन्नैतत्स्यात्। अधिश्रयणादयो ऽपि देवदत्तसमवेतास्तस्य पाकत्वेनोच्यन्त इति। सत्यमुच्यन्ते न तु तद्द्वारं सामानाधिकरण्यं भवति। गोत्वारुणत्वादीनि हि विशिष्टे स्वात्मानुरूपप्रत्ययोत्पादनान्मतुब्लोपाभेदोपचारनिमित्ततां प्रतिपद्य शब्दं प्रवर्त्तयन्ति सामानाधिकरण्यं कारयन्ति नत्वेवमधिश्रयणादिरूपो यतो देवदत्ते गम्यते येनाभेदोपचारमतुब्लोपौ स्याताम्। अतो यथा दण्डादिशब्दा देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यन्ते दण्डो देवदत्त इति यथा वा ऽधिश्रयणादयः पाको वा देवदत्त इति प्रयोगो न भवति तथा पचति देवदत्त इत्यपि न स्यात्।

तस्मात्पचतिशब्दादिर्वाचकः कर्तृकर्मणोः।
तत्पदाभेदवर्त्तित्वात्पक्तृपक्वादिशब्दवत् ॥

अभेदवर्त्तित्वं हि तत्पदसामानाधिकरण्यमसंदिग्ध-वाचकेषु कृदन्तेषु पक्ता देवदत्तः पक्व ओदन इत्यादिषु दृष्टम् । यत्र च कर्तृकर्मवचनत्वं नास्ति तत्र सामानाधिकरण्यमदृष्टं यथा पाकादिशब्दे । किं च ।

तच्छब्दोपात्ततद्भूतसंख्याभेदानुवर्त्तनात् ।
तथैव वाचकत्वं स्यात् दृष्टान्तौ ताविहापि च ॥

पचति देवदत्तः पचतो देवदत्तयज्ञदत्तौ पचन्ति देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रादय इति । यैव कर्तृवाचिनि देवदत्तादिशब्दे संख्या सैवाख्याते ऽपि दृश्यते । यत्र चासौ दृश्यते स वाचको दृष्टो यथा पक्ता देवत्तः पक्तारावित्यादि । तथा कर्मण्यपि पच्यते ओदनः पच्येते ओदनशाकौ पक्व ओदनः पक्वौ शाकौदनावित्यादीनि पक्तृदृष्टान्तोदाहरणानि वक्तव्यानीति । किं च ।

तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिबन्धनात् ।
साधर्म्यं पूर्वमेवान्यद्देवदत्तेन पच्यते ॥

अतश्च वाचको येनानभिहिताधिकारविहितकारकविभक्तिप्रतिबन्धो दृश्यते । पचति देवदत्तः पच्यते ओदन इति । यदि हि वाचकत्वं न स्यात् ततो ऽनभिहिते कर्मणि द्वितीया कर्तृकरणयोस्तृतीयेति च विभक्तिप्राप्तिर्न केन चित्प्रतिबध्येत । यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति । यतस्तु खलु प्रतिबन्धस्तेनावगम्यते पक्तृपक्वसाधर्म्येणैव वाचकत्वं साधर्म्यादन्यद्वैधर्म्यं तदेवं दर्शयितव्यम् । यत्र च वाचकत्वं नास्ति तत्र कारकविभक्तिप्रतिबन्धो ऽपि नास्ति यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति ।

इतश्च बोधकः शब्दस्तद्विशेषावबोधनात् ।

यथा श्रोत्रमकारस्य बोधकं शब्दबोधनम् ॥

यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणी नोच्येयातां कथं तद्विशेषः संख्या ऽभिधीयते । तन्नाभिधत्ते तद्विशेषमभिधत्तइति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । न हि श्रोत्रं शब्दसामान्यमगमयत्तद्विशेषमकारं गमयति । न च शब्दस्याभिधातृत्वादन्यादृशं बोधकत्वं भवति। भावनया हि गम्यमानत्वे ऽर्थ एव बोधकः स्यान्न शब्दस्तस्मादपि वाचकत्वम्। किं च।

विशेषणैश्च संबन्धाद्दृश्येते कर्तृकर्मणी।
न ह्यनुक्तस्य संबन्धः स्वगुणैरवकल्पते ॥

इतश्चाभिधीयेते विशेषणैः संबध्यमानत्वादिह शोभनः पचति शोभनः पच्यते । यत्रानयोर्विशेषणसंबन्धस्तत्राभिधेयत्वमपि दृष्टं यथा शोभनः पक्ता रमणीयः पक्व इति । यत्र त्वभिधेयत्वं नास्ति तत्र विशेषणसंबन्धो ऽपि न दृष्टो यथा शोभनमास्यतइति । न च गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्य न ज्वलनादिभिः संबन्ध इति । तदेतत्सूत्रे ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनमित्यादिनैव दर्शितत्वाद्भाष्यकारेण न प्रपञ्चितम्। तद्गतसंख्यायोग्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते। तस्मादभिधानपक्ष एव न्याय्य इति।

अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं वाचकः पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मणोः सामानाधिकरण्यादिति । तत्र यदि वाचकशक्त्या ऽस्तित्वमनुमीयेत ततः पूर्वोक्तेनार्थापत्तिभङ्गेन सर्वप्रमाणानुपपत्तेरनुपलब्धिविरोधः सर्वशक्तीनां चार्थापत्तिरेवैकं प्रमाणं सा चेहान्यथा ऽप्युपपत्तेर्निराकृता। अनुमानविरोधश्च । नाभिधाता कर्तृकर्मणोः प-

चत्वादिशब्दस्तदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायित्वात् । यो यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी स तस्य न वाचकः यथा शिंशपाशब्दो वृक्षत्वनियतशिंशपात्वस्य तथा कर्तृकर्मणी नाभिधेये तिङा तदभिधेयापरित्यागात् । तद्व्यापाराद्विना ऽपि च प्रतीयमानत्वाद् द्रव्यत्ववत् । तस्मिन्नेव शिंशपाशब्दे वृक्षत्ववत् । कारकत्वादाख्यातानभिधानं करणादिवत् । तिङ्शब्दस्यावाचकत्वमाख्यातत्वादास्यतइत्यादिवत् । एतदपि शक्यं वक्तुम् । नन्वचन्द्रः शशीतिवदेतल्लौकिकविरुद्धमनुमानम् । नैष दोषः । यदि वयं प्रत्याय्यत्वं प्रत्यायकत्वं वा निह्नुवीमहि ततो लोकविरुद्धं ब्रूयाम । वाच्यवाचकशक्तिप्रतिषेधस्त्वयं क्रियते न च तेन लोकप्रसिद्धिविरोधः । प्रत्ययोत्पादमात्रेण कृतार्थस्य लोकस्याभिधेयगम्यमानद्योत्यविषयरूपार्थचतुष्टयविवेकानादरात् । यदि तु लोकप्रसिद्धं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमात्रं साध्येत ततः प्रागुक्तेन भावनाद्वारप्रतीत्यभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । लोकविरोधो ऽपि तत्रैवापद्येत । कुतः ।

लोको यदन्यतः सिद्धं नाभिधेयं तदिच्छति ।
यथा श्रोत्रगृहीतत्वात्स्वरूपं नाभिधीयते ॥

शेषा अपि प्रतिज्ञादोषाः पूर्वोक्तेन मार्गेण वर्णस्फोटजात्यादिशब्दविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च वैयाकरणं प्रति योजयितव्याः । तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वा हेतुरुच्यते । श्रौतं तावदुभयोरप्यसिद्धं कस्मादस्माकं भावनामात्राभिधानात् । तव शक्तिमात्रकारकत्वाभ्युपगमाद्देवदत्तादिशब्दो हि द्रव्यवचनो न शक्तिं ब्रवीति । कारकं चाभिदधत्प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेणाभिदध्यान्न द्र-

व्यरूपेण तस्याकारकत्वात्। यस्यापि हि द्रव्यं कारकं तेनापि शक्तिविशेषणत्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्या। तद्रहितद्रव्यव्यापारासंभवात्। ततश्चाकृत्यधिकरणाच्छक्तेरेवाभिधानमिति द्रव्यशब्देन सह सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। शक्तिवचनस्तु नैवाख्यातसमभिव्याहृतः कश्चिच्छब्दो ऽस्ति येन सह श्रौतं सामानाधिकरण्यं स्यात्। स हि कारकविभक्त्यन्तो भवेन्न चेदानीं कारकविभक्तिः प्रयुज्यते। यस्य तु द्रव्यं कारकं तस्य यद् द्रव्यं केन चित्कारकात्मना ऽवधारितं तस्य जातिवत् तत्त्वानपायात् यावत्सद्भावं कारकान्तराविवक्षा प्राप्नोति। शक्तिपक्षे ऽप्यविशिष्टमिति चेत् न एकद्रव्याश्रितानां तासामाविर्भावतिरोभावविवक्षावशेन तथा तथा ऽभिधानात्। द्रव्यस्य त्वेकात्मकत्वादपेक्षाकारणरहितस्य न विवक्षान्तरं प्राप्नोति।

यदि च द्रव्यवाचित्वं सुप्तिङन्तेष्वपीष्यते।
ततो लिङ्गादियोगः स्यात्सत्त्वभावात् कृदन्तवत्॥

यथैव पाचकादिशब्देषु द्रव्यप्राधान्यात्सत्त्वरूपप्रत्ययो भवति एवं सुप्तिङन्तेष्वपि स्यात्। ततश्च यथैतेष्वेव पाचकं ब्रूहि पाचकेन कृतं पाचकाय देहीति कारकान्तरयोगो भवति एवं पचत्योदनमित्यादिष्वपि प्राप्नोति। तस्माच्छक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षे ऽप्यवश्यं निष्कृष्य शक्तिमात्रं सुप्तिङ्भ्यामभिधेयमेष्टव्यम्। तथा सति हि।

आविर्भूतैकया शक्त्या द्रव्यमात्मवशीकृतम्।
न शक्त्यन्तरयोगित्वं तदैव प्रतिपत्स्यते॥

तेन कारकान्तरायोगो लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृतवैलक्षण्येन सिद्धम्। ततश्चावस्थितं श्रुति-

सामानाधिकरण्यस्योभयोरसिद्धत्वम्। अथ लक्षणया सामानाधिकरण्यमविशेषितं वा हेतुस्ततः सिंहो माणवक इत्यादिष्वन्तरेणापि वाच्यवाचकभावं सामानाधिकरण्यं दृष्टमित्यनैकान्तिकता। यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यं तस्य को ऽर्थः। समानमधिकरणमिति समानं वाच्यमित्यर्थः। न ह्यन्यथा शब्दस्यार्थो ऽधिकरणं भवति। सर्वशब्दानामनधिकरणत्वादाकाशाधिकरणत्वाद्वा। वाच्यस्य तु विषयत्वप्रतिपत्त्या ऽधिकरणत्वमुच्यते। तदपि च लक्षणादिनिवृत्त्यर्थं मुख्यत्वेन विशेष्यते ततश्च मुख्यया वृत्त्या समानाधिकरणं समानो विषयः समानमभिधेयमिति यावत्। ततश्चैवं साधनं भवति। वाचकः पचतिशब्दो देवदत्तस्य तच्छब्दसमानार्थत्वाद्देवदत्तवचनत्वादित्यर्थः। ततश्चानित्यः शब्दो ऽनित्यत्वादितिवत् प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यात्। तद्भूताधिकरणोक्तेन च न्यायेन षष्ठान्तवक्ष्यमाणेन च शब्दयोस्तद्बुध्यो*रित्यादिभिर्व्यवहारकाले सामानाधिकरण्यं विकल्प्य सर्वप्रकारमसिद्धत्वं गवाश्वादिशब्दाविशेषाद्वा ऽनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयम्। अनुमानविरोधोक्तैरेव च हेतुभिर्मुख्यसामानाधिकरण्यनिराकरणादसिद्धता निर्णेतव्या। सप्रतिसाधनता च वक्तव्या दृष्टान्तो ऽपि यदि तावच्छक्त्यभिधानत्वेन ततः साध्यविकलता। न हि पाचकादिशब्दाः शक्तिपराः किं तर्हि शक्त्यन्तरायोगित्वाच्छक्तिमत्परा इत्युक्तम्। सति च शक्तिपरत्वे तथैव मुख्यसामानाधिकरण्यात्मकमेव हेतुविकलत्वम्। पाचका-

* तद्बुद्ध्योरर्थयोरर्थे बुद्ध्योरिति क. पु. पा.।

दिशब्दवदेव प्रधानभूतशक्त्यनभिधानप्रसङ्गात् सिसाधयिषितधर्मविशेषविपरीतसाधनता। अथ वा यदा मुख्यं सामानाधिकरण्यमसिद्धं तदेतरवाचकेष्वेव दृष्टमिति विरुद्धता। न च लक्षणायां गौणत्वे वा वाचकत्वमस्तीति तत्सिद्धिसूत्रे ऽर्थाभिधानसंयोगादित्यत्र च साधितम्। तेन विपक्ष एव नास्तीत्येवं शक्यं वक्तुम्। एवं परेष्वपि साधनेषु यथासंभवं योजयितव्यम्। तद्गतसंख्योपादानमपि शक्तिगतत्वेन तावदसिद्धम्। न हि शक्त्यात्मककारकाश्रयाः संख्याः केन चिदिष्यन्ते द्रव्याश्रितत्वात्तासाम। अथ तु यद्गतामसौ संख्यामुपादत्ते तस्यैव प्रतिद्रव्यस्य वाचक इति*ज्ञायते। ततः पूर्वाभ्युपगमविरोधः। न हि कश्चिद्वैयाकरण आख्यातस्य द्रव्यवचनत्वमिच्छति। यदि तु वाच्यलक्षितगतसंख्याभेदोपादानमभेदोपचाराद्वा गौणमेवैतद्धेतुः ततः सिंहो देवदत्तः सिंहौ देवदत्तयज्ञदत्तौ सिंहा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा इत्यादिभिरनैकान्तिकम्। पाचकादौ यावति पचतिकर्त्रभिधानं तावति संख्याभेदोपादायित्वं नास्ति विभक्तिवाच्यत्वात्संख्याया इति हेतुविकलता। यत्र तु विभक्तौ तदस्ति तस्यां कर्त्रभिधानाभावात्साध्यविकलता। तेन तृतीयान्तमेव किञ्चित्पदमुदाहर्तव्यम्। तत्रापि तु सर्वे सामानाधिकरण्यवद् दोषाः संभवन्तीत्यसाधनत्वम्। इदमपरमनैकान्तिकत्वम्। गोशब्दो न ब्रवीति द्रव्यम् अथ तु तद्गतसंख्याभेदमुपादत्ते। नैवैष विपक्ष इति यदि वदेत् प्राक्कृत्यधिकरणमस्मै व्याख्यातव्यम्। कतरदत्रानु-

* प्रतिज्ञायतइति क० पु० पा०।

मानं बाधितुमर्हतीति सप्रतिसाधनतां यथोक्तां दर्शयित्वा यथा ऽऽकृतिवचनो शब्द इति परकीयस्यानैकान्तिकतामुद्भाव्याप्तोपदेशेन निर्णयः कृतः । यदपि च कारकविभक्तेः प्रतिबन्धनं तदपि यदि तावत्सर्वं स्यात्ततो ऽसिद्धम् । प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वात् । अथ यस्याः कस्याश्चित्ततो ऽनभिधायकेष्वप्यपवादेषु तदस्तीत्यनेकान्तिकता उभयप्राप्तौ कर्मणीति परिसंख्यानात्कर्मगता षष्ठी न तावत्कर्त्तारमभिधत्ते अथ च कृदन्ताभिहितक्रियासंबन्धिकर्तृविभक्तिषष्ठीं प्रतिबध्नाति । यत्त्वनभिहिताधिकारोक्ते द्वितीयातृतीये प्राप्नुत इति तदनुपपन्नम् । कुतः ।

संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्त्तते ।
उभयं चात्र तल्लिङ्गं भावनातिङ्विभक्तितः ॥

पचति देवदत्त इत्यत्र कर्तृत्वं तावद्भावनयैव बोधितं या ऽपि संख्या सा ऽपि तिङा किमन्यदवशिष्यते यदर्थं विभक्तिरुत्पद्येत कथं पुनरनेककारकसंनिपाते सति कर्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमिति । योग्यतावशेनेति के चित् । देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यो न करणकत्वादियोग्यः । न चाकारकस्य सतः आख्यातेन संबन्धो ऽवकल्पते । तस्मात्कर्तृत्वं गृह्णातीति न त्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र संभवति । न हि तानि कर्तृत्वयोग्यानि किं तर्हि करणत्वार्हाणीति प्रसिद्धमेतत् । अथोच्येत नैवात्र काष्ठानां कर्तृत्वं किं तर्हि करणत्वमेवेदमुक्तेन न्यायेन कर्तृत्ववत्त्वां विभक्तिं नोत्पादयति । एवं स्थाली पचतीत्यधिकरणत्वं सप्तमीम् तण्डुलाः पचन्तीति कर्मत्वं द्वितीयाम्

कुशूलः पचतीत्यपादानत्वं पञ्चमीं ब्राह्मणाः पचन्तीति संप्रदानत्वं च चतुर्थीं सर्वत्र योग्यत्वस्य निर्णयकारणत्वादिति । तदनुपपन्नम् । कर्तृप्रतीतेः सर्वस्य स्वसंवेद्यत्वात् । आह । नैवेयं कर्तृत्वप्रतीतिर्नानाकारकप्रतीतिरेव तु सती तिङाच्यकर्तृत्वप्रसिद्धिवासनावशेन तत्सामानाधिकरण्यबुद्ध्या कर्तृ*वदाभासते । यस्तु निपुणः पश्यति तस्य भवत्येव तत्र तत्र कारकविवेकः । तथा हि ।

स्थाल्यादेर्यो ऽपि कर्तृत्वं तदानीमध्यवस्यति ।
नाधारादन्यथाभूतं व्यापारं सो ऽपि विन्दति ॥

यं हि व्यापारं साधयन्ती स्थाल्यधिकरणत्वं प्रतिपन्नवती कर्तृत्वेनाप्यभिधीयमाना तमेव प्रतिपद्यते । तस्मादिदमधिकरणत्वेनैव स्थितोच्यतइति कल्पितम् । लकारवाच्ये तु सति कर्तर्यधिकरणादिषु लकारानुत्पादात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तिङा च संख्यानभिधानात्सप्तम्यादिप्रसक्तौ सत्यां प्रथमासिद्ध्यर्थं तिङभिधानार्हकर्तृत्वमेषामुच्यतइति बलादभ्युपगमनीयं स्यात् । अनभिधाने तु यस्यैव तिङुक्तसंख्यासंबन्धो विवक्षितस्तदेव सिद्धफलत्वात्फलभूतां विभक्तिमनुत्पादयदपि गम्यते शिष्टानि पुनरुत्पादयिष्यन्ति । नन्वेवं सति सर्वेषां भावनया गम्यमानत्वं संख्यासंबन्धयोग्यत्वं चास्तीति सर्वदैव द्वितीयानुत्पादः प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपि कारकाणि स्वरूपतो गम्यमानत्वात् तदर्थं विभक्तिं न प्रयोजयन्ति तथा ऽपि तिङुपात्ता संख्या केन संबध्यो-

* कर्तृप्रत्ययवदिति क० पु० पा० ।

प्रयुज्यतइति शेषसंख्यार्थमवश्यं विभक्त्यन्तराणि प्रयो- क्तव्यानि । ननु तिङुपात्तैवागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वैःसं- बध्यते । कथमेका सती शक्नोति संबन्धुं संबध्यमानायां च संख्यान्तरोपजन एव प्राप्नोति । विकल्पः स्यादिति चेत् इष्ट एवासौ । यथाप्रयोगं तु व्यवस्थितो न प्रयोगा- न्तरकालं यथेष्टकल्पनया । यदेव प्रथमान्तमादितः प्र- युक्तं तदेव तिङ्वाच्यसंख्यायोग्यत्वेन विवक्षितमित्यव- गम्य शेषेषु यथास्वं विभक्त्यन्तराणि प्राथ्यन्ते । यदा तर्हि बहुवचनप्रयोगः तदा साधारण्यविभवाच्छेषेषु विभक्त्यन्तरासंभवप्रसङ्गः । इष्ट एवैषो ऽपि यदा सर्वा- णि तुल्यकल्पत्वेन विवक्ष्यन्ते यथा काष्ठादीनि पचन्ती- त्यत्र । यदा तु खलु कर्तृमात्रगतमेव बहुत्वं विवक्ष्यते कारकान्तराणि च स्तुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्या- नि तदानीं प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्त्र्यैव संभवात्तद- तिक्रमकारणाभावाच्च न कारकान्तराणि गच्छतीति कर्तृष्वेव लीयते । कारकान्तराणां च स्वविभक्तिभिरेव संख्या ऽभिधीयते । यद्येवं ततः सर्वदैव तिङभिहि- तया संख्यया कर्त्ता नातिक्रमितव्यः । कथं तर्हि स्थाली पचतीति प्रयोगः । उच्यते । किं पुनरत्र युक्तं किं कुत- श्चित्कारणात्कर्त्तारमतिक्रम्याधिकरणं संख्याश्रितम् अथ वा तत्संख्यार्हं कर्तृत्वमेव स्थाल्यां विवक्ष्यतइति । कर्तृत्वविवक्षा युक्तेति मन्यामहे । कुतः ।

न मुख्यातिक्रमे किं चिद् दृश्यते कारणान्तरम् ।
मुख्यत्वस्य विवक्षा तु यथेष्टं न न युज्यते ॥

सर्वत्रैवार्थद्वये सम्भवत्यन्यतररूपविवक्षा युक्ता सम्भव- ति च सर्वकारकाणां स्वव्यापारापेक्षया कर्तृत्वमिति

पुरस्तात्प्रतिपादितम्। न हि प्रधानक्रियागतं कारकवैचित्र्यं स्वव्यापारविषयात् कर्तृत्वादिनोपपद्यते। तस्मात्तदेव विवक्षितमिति न्याय्यम् न कारकान्तरसंख्याभिधानमिति। एवं च सति यत्कर्मसंख्या ऽपि क्व चिदभिधीयते तत्रोक्तं कारकं न च तदन्यात्वस्तीति व्यवस्था। तदा त्वनभिहिताधिकारो ऽप्येवं करिष्यते। अनभिहिते कर्मण एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे चेत्यादि। कुतः।

विभक्तयो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम्।
युज्यते ऽनभिधानं हि न पुनस्तद्विशेषणे॥

न ह्युपसर्जनस्य विशेषणसंबन्धो युज्यते विशेष्यास्त्वेकत्वादय एव पुनर्विशेषणान्तरसंबन्धं सहन्ते प्रधानत्वात्। तथा च समासाधिकारे ऽप्युक्तं भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति। तस्मादेकत्वादिष्वनभिहितेष्विति संबन्धः। एतस्मिंस्तु व्याख्याने कृतः कट इति शब्दयो रपि द्वितीया स्यात्। उभयत्रापि कर्मैकत्वस्यानभिहितत्वात्। अथ प्रथमयैवाभिहितत्वान्न भविष्यतीत्युच्यते तदयुक्तं प्रागेव प्रथमोत्पत्तेस्तत्प्रसङ्गात्। अपि च कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्रापि कटद्वितीययैवाभिहितत्वाद्भीष्मादिष्वभावः प्रसज्यते। ननु कर्मादिविभक्त्यर्थवादिनो ऽप्यविशिष्टमेतत्। न तस्य तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहितेष्विति परिसंख्यानात्। न च कटद्वितीया तिङादिष्वन्तर्भूता यतस्तयोक्तानां पर्युदासो भवेत्। ननु ममापि परिसंख्या भविष्यति। भवेत् यदि कृदादीनामपि संख्या वाच्या स्यात् न त्वेते संख्यायां स्मर्यन्ते नापि वदन्तो दृश्यन्ते। तेन तिङः केवलस्य ग्रहणमुपपद्यते नेतरेषाम्। कर्मादयस्तु सर्वे-

षामर्थ्यो इति वैषम्यम् । अतः कृतपाचकादिशब्देभ्यः प्राप्नुवन्त्येव द्वितीयादय इत्यन्यः परिहारो वक्तव्यः । स चैवं सम्भवति । यद्दि कर्मादयो विशेषणमनभिहिताधिकारः । तथा हि ।

कृतः कट इतीहापि कर्मत्वं निष्ठयोच्यते ।
तस्मिन्नभिहिते संख्या न द्वितीयां ग्रहीष्यति ॥

यस्य च कर्मादयो वाच्या यस्य च तद्विशिष्टा एकत्वादयस्तयोरुभयोरप्यनभिहितत्वं कर्मादिविशेषणम् । अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाऽनभिहिते वा कर्मणि ये एकत्वादयो वर्त्तन्ते तेषु द्वितीयेति । यद्यपि चोपसर्जनं कर्मादयस्तथाऽपि विशेषणेन संबध्यन्ते । समासस्थं ह्युपसर्जनं विशेषणैर्न सम्बध्यते वाक्यस्थं तु ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवत्संवध्यमानं दृष्टमेवमादि । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्विशेषो भविष्यति । वाक्यस्थाश्च कर्मादयोऽतः सत्यप्युपसर्जनत्वे शक्नुवन्ति समानविभक्तिकानभिहिताधिकारविशेष्यतां प्रतिपत्तुं ततश्च पचति देवदत्त इति तिङादिभिरनभिहितस्य कर्त्तुः संख्यामभिधातुं तृतीया प्राप्नोत्येव । गतार्थत्वादप्राप्तिरिति चेन्न । भीष्मादिभिरनैकान्त्यात् । उक्तं ह्येतत्कटद्वितीययोरुक्ते ऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यस्तदुत्पत्तिरिति । यदि च तृतीया गतार्थत्वान्नोत्पद्यते ततः प्रथमावाच्या ऽपि संख्या गतैवेति कामं सा नोत्पद्यते । केवलप्रातिपदिकप्रयोगासम्भवात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न एवं सति यथाविहिततृतीयाप्रसङ्गात् । न चैष न्यायेन प्रसङ्ग आपादितः किं तर्ह्यागमेन । न चागमविरोधे न्यायः कार्यक्षमो भवति । तस्मादनभिहितशब्द एव लक्षणया विशेषात्मना ऽनवग-

तत्वे वर्त्तते पचतिव्यतेशब्दाभ्यां च संख्यासंबन्धादराद्वि-शेषरूपेण कर्तृकर्मणी गम्येते तस्मात्तद्विभक्तिर्नीत्पत्स्यते कारकान्तराणि न कदा चिदेवं विशेषरूपेण प्रतीय न्त-इति स्वविभक्तीरुत्पादयन्ति । कारकत्वाविशेषे ऽपि च यथा कर्तृकर्मणोरेव विशेषप्रतीतिः सङ्ख्यासम्बन्धश्च भ-वतीति तथोक्तम् । यत्तु भावोत्पन्नलकारपक्षेण व्यभि-चारो 'नेह पच्यते नेह भुज्यते इत्यादिषु पचिमात्रविव-क्षायां कर्तृकर्मणोरनाश्रयणात् धात्वर्थभावनयोराशङ्क्यते ततश्चागमकत्वमिति । तत्रोच्यते ।

तुल्यो ऽभिधानपक्षे ऽपि स दोषः शब्दगोचरः ।
वाचकस्याप्यनेकान्तो गमकस्येव नेष्यते ॥

यथैवात्र क्रियाया अनैकान्तिकत्वादन्यत्रागमकत्वमा-पाद्यते तथैव शब्दस्यापि कर्मानभिधानात् ओदनः पच्यतइत्यत्राप्यनभिधातृत्वप्रसङ्गः । अथ व्यभिचार्य्यप्यसौ केन चिदनुगृहीतः सन्नभिधास्यति तथा ममापि त-दर्थो गमयिष्यतीत्यविशेषः । तच्च सर्वत्र सकर्मकाकर्मक-श्यन्विकरणेतरविकरणोपपदविशेषज्ञानादनभिधातृत्व-वद्गमकत्वं वि*विच्यतइत्यनुपालम्भः । इतरथा तेशब्द-स्य भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वपि दर्शनं यतेशब्दस्य श्यन्विक-रणात्मनेपदीययक्यङ्क्यङ्प्रत्ययेषु चाविशेष इत्यत्यन्तसं-शयहेतुत्वमेवाभिधानपक्षे ऽपि स्यात् । तस्मात्तद्भूताधि-करणोक्तेनैवान्वयव्यतिरेकभङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि समर्थनीयं ततश्च विशेषहेतुभिः शक्यो गमकत्वपक्षो नि-र्णेतुम् । अथ वा मुख्य एवानभिहितशब्दः । कथं तर्हि

* विरुद्ध्यत इति क० पु० पा० ।

पचति देवदत्त इति तृतीया नोत्पद्यते । पर्युदस्तत्वात् । कथं पर्युदस्तत्वं तिङा ऽभिहितत्वात् । किमर्थं तर्हि पुरस्तादनभिधानक्लेशः कृतः । लोकवेदार्थं न व्याकरणार्थम् किं लोकवेदव्यतिरेकेणापि व्याकरणव्यवहाराः सन्ति बाढम् । न हि वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोरादैजदेङां वाचकौ दृष्टौ । भवतु संज्ञापरिभाषाणामलौकिकत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थास्तु न लोकवेदव्यतिरिक्ताः प्रयुज्यन्ते कथं न प्रयुज्यन्ते यदा लः कर्मणि चेतिवेदलोकयोरत्यन्तमसन्नेव लकारः कर्तृकर्माभिधायित्वेन कथ्यते । ननु लादेशानामेव लकारग्रहणेन ग्रहणं युक्तम् । स्थानिनि चार्थादेशनमादेशार्थम् । नैतद्युक्तम् । कुतः ।

लकारे लक्षणा तावदादेशार्थे प्रसज्यते ।
स्थानिद्वारा ऽपरोक्षा च वृत्तिरादेशभाग् भवेत् ॥

लकारं श्रूयमाणमुत्सृज्यादेशा गृह्यन्तइति श्रुतिबाधः । अथापि लकारस्यैव वाच्याः कर्मादयो ऽप्युच्यन्ते तथा ऽपि तेनानभिधीयमानाः सन्तः प्रागादेशोत्पत्तेर्न शक्यास्तथा ऽध्यवसातुम् । अन्ते च न्यायविरोधः स्थित एव । अतश्च कस्मिंश्चिदसमञ्जसे ऽवश्यकल्पनीये वरमभिधेयत्वमेव पारिभाषिकं कल्पितमेकान्तस्याश्रयणीयत्वात् । न हि कथं चिदपि लावस्थायामपारिभाषिकमभिधेयत्वं सम्भवति । तेन लः कर्मणि चेत्यादेशद्वारेण लोकवेदार्थमर्थादेशनमुत स्वशास्त्रे व्यवहारार्थमिति परीक्षायां यदि लोकवेदयोस्लिङ्वाच्यत्वं युक्त्या ऽवकल्पयिष्यते ततस्तादर्थ्यपरिकल्पनं युक्तम् अथानवक्लृप्तिस्ततः स्वशास्त्रार्थत्वमिति । तत्र तु लोकवेदार्थत्वस्य पूर्वं निराकृतत्वात् परिशेषतः स्वशास्त्रार्थता । तेनैतदुक्तं भवति । पाणिने-

र्मम कर्तृकर्मणी लकाराभिहिते द्रष्टव्ये इति । किं पुनरस्य प्रयोजनं यदा न लोकवेदयोस्ते तथोपलभ्येते । यद्यपि च तत्र नास्ति प्रयोजनं स्वशास्त्रे त्वस्ति । कथं नामानभिहिताधिकारेण लकारप्रयोगे तयोरभिहितत्वाश्रयणात्पर्युदासः स्यादिति । तस्माद्यद्यपि परमार्थतो नाभिधीयेते तथा ऽपि शास्त्रे ऽभिहितवदाश्रयणादनभिहिताधिकारविहिते विभक्ती न लक्ष्येते इति परिहृतः कारकविभक्तिप्रसङ्गः । यत्तु तद्विशेषाभिधानादिति तच्छिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकम् । शिंशपाशब्दो हि न तावद्वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्ताप्रमेयत्वज्ञेयत्वानामभिधायको ऽथ च तद्विशेषमेव शिंशपामभिधत्ते । तेन यथा ऽस्य सामान्यमनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते यथा च चक्षुषः सामान्यमनित्यत्वमगृह्णतो ऽपि रूपग्रहणशक्तिर्न विरुध्यते यथा च भवतो ऽपि द्रव्यमनभिधायैव तिङा तद्विशेषः कर्तृत्वमुच्यते तथा मम कर्त्रभिधानादृते तद्विशेषसंख्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यदपि गम्यमानस्य विशेषणासंबन्धो नास्त्यतस्तत्सम्बन्धदर्शनादभिधानमिति तदप्याकृत्यरुणाधिकरणयोरुभयथा ऽपि दर्शनान्निराकृतम् । अपि च मधुरो रसः स्निग्धः शीतो गुरुश्चेत्यनेनानैकान्तिकत्वम् । अत्र हि मधुररसस्य गुणत्वात् गुणान्तरैः शीतादिभिः संबन्धो नावकल्पते इत्येतत्प्रतिपादितं द्रव्यं संबध्यते न च कथं चिदपि रसशब्दस्य द्रव्यवचनत्वम् । तथा ऽश्वसहस्रेण नगरं मुषितमिति गम्यमानानामेव सादिनां मोषक्रियासंबन्धः । यत्तु क्व चिद्भूमादौ क्षुपादौ वा न दृश्यते न तावता सर्वत्र स्थितिः कल्पयितुं शक्यते । तस्मान्नाभिधेयः कर्त्ता त-

तस्य श्रौतत्वाभावान्न प्रकरणं बाध्यते । यत्तु कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमासविधिनैव विहितत्वात् प्रात्यात्मिको विधिरनर्थकः स्यात् तस्मात्पुरुषार्थतेति तत्र ब्रूमः ।

यावन्न विधिसंस्पर्शस्तावन्नास्य प्रयोजनम् ।
विना च तेन धात्वर्थो न क्रत्वङ्गं प्रतीयते ॥

विधिरहितो हि धात्वर्थः स्वयमेव साध्यतां प्रतिपद्यमानो ऽनपेक्षितप्रयोजनत्वान्न शक्यते दर्शपूर्णमासकर्थभावेन गृहीतुं न च तेनागृहीतः प्रयोगवचनेन विधातुं शक्यत । तस्मादवश्यं प्रात्यात्मिकेन विधिना साक्षात्पारम्पर्येण वा पुरुषोपकारित्वं बोधयित्वा धात्वर्थं करणीकृत्य तदतिरिक्तप्रयोजनसाधनापेक्षायां सत्यां सन्निहितदर्शपूर्णमासोपकारसंबन्धे तयाङ्गत्वं कल्पयितव्यम् । अन्यथा चेतरेतराश्रयं स्यात् । अङ्गत्वाद्विधिर्विधेश्चाङ्गत्वमिति । तस्मादर्थवानङ्गविधिः । अतश्च वदेदित्यनेनैतावदगतं दर्शपूर्णमासोपकारं वदनेन साधयेदिति । ततो ऽनृतपदसामर्थ्यादेवं भवति यद्वदनेन कुर्यात्तदनृतेनेति । पुनश्च नञ्सम्बन्धाद्यदनृतवदनेनोपकुर्यात्तन्नेति वचनं व्यज्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासोपकाराय वदतो यदनृतं प्रसज्यते तत्प्रतिषेधो विधीयते ततश्च यावत्कर्मार्थः संवादः तत्र सर्वत्रानृतं वर्जनीयम् । तेन यवमयः पुरोडाशः कर्त्तव्य इत्येवमादावध्वर्युमुक्त्वा सक्त्वर्थं मे यवा भविष्यन्ति तस्माद्व्रीहिमयः क्रियतामित्येवं न विसंवदितव्यम् । संकल्पयेति च तत्पूर्वत्वाद्वदनमेव प्रतिलक्षयति । अथ वा स्वेन वचनेनाध्वर्युमेव संकल्पं कारयितव्येति हिरिजन्तस्य रूपं द्रष्टव्यम् । आह यदा स्मृतिप्राप्तनित्यानुवादे संयोगान्तराच्च विधौ नानृतं वदित-

व्यमित्ययमंशस्तुल्यः किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनमिति तदुच्यते।

स्मृतिप्राप्तानुवादे हि स्मार्त्तं नैमित्तिकं भवेत्।
विधिपक्षे यजुर्वेदविधेस्तद्वेषजक्रिया॥

स्मृतौ च यदनृतवदननिमित्तं प्रायश्चित्तं तदेव कार्य्यं यद्यनुवादः। विधौ पुनरस्य याजुर्वैदिकत्वात् भ्रेषस्य यजुर्वेदतो यज्ञो विनष्ट इत्यन्वाहार्यपचने भुवः स्वाहेति होतव्यम्। स्मृतेस्त्वन्यतरमूलत्वानवधारणाद्‌ न वेदभ्रेषनिमित्तप्रायश्चितावधारणं स्यात्। एवं मूलमूलिभावाभ्युपगमे ऽपि स्मृत्यैव तदर्थस्तदतिक्रमस्यानुसृत इति तदीयमेव प्रायश्चित्तम्। ननु तथापि याजुर्वैदिकत्वात्तानात्तद्वेदप्रायश्चित्तमेव भवेत्। नैतदस्ति। एतद्ध्याहवनीयादिविषयत्वादाहिताग्न्यधिकारमवलम्बते ऽनृतप्रतिषेधस्य पुरुषमात्रधर्मत्वादनाहिताग्नेरप्यवस्थितः। तेनास्य तावदवश्यं स्मार्त्तं प्रायश्चित्तमपेक्षणीयम्। तच्चेदपेक्षितमेकत्वान्निमित्तस्याहिताग्नेरपि तदेव युक्तमिति वैदिकप्रायश्चित्ताभावः। किं च।

यज्ञे ऽन्यतमवेदाङ्गे भ्रष्टे नैमित्तिकं श्रुतम्।
अयज्ञाङ्गविनाशे तु न तस्यावसरो भवेत्॥

यद्युक्तो यज्ञ आर्त्तिमियादिति हि सर्वे भ्रेषा यज्ञसंबन्धिनो निमित्तत्वेन श्रूयन्ते ज्योतिष्टोमसंबन्धिनस्य प्रकरणादासन्। तत्र वेदसंयोगा*न्न प्रकरणेन बाध्येतेत्यनेन न्यायेन वाक्यबलीयस्त्वात्प्रकरणं तावदतिक्रम्येत न तु यज्ञसंबन्धपरित्यागे हेतुरस्ति। तस्मादवगतवेद-

* संयोगापन्नं प्रकरणेनेति ख० पु० पा०।

विशेषमूलेष्वपि पुरुषधर्मेषु न तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । यदा तु फलकल्पनाभयात् प्रकरणाच्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मा भवन्त्येवंजातीयका इति पूर्वः पक्षः शुद्धक्रतुधर्मत्वं च सिद्धान्तः तदोभयथापि याजुर्वेदिकयज्ञभ्रेषनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनान्तरं वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन्पक्षे संस्कारतां गताः ।
ते सर्वे याजमानाः स्युर्दीक्षासंस्कारवर्गवत् ॥

सर्वे हि समिदादयः क्रत्वन्तरगताः स्तोत्रशस्त्रजपादयश्च पूर्वपक्षवादिनः पुरुषसंस्काराः ते च याजमानास्तत्प्रधानत्वात्कर्मवदित्यनेनाधिकरणेन याजमानाः स्युः तत्र समीदादीनां यागात्मकत्वाद् द्रव्यत्यागव्यापारेण दीक्षणीयादिवदुभयथाऽपि याजमानत्वात् । तद्वदेव च यजमानविवृद्धावपि तन्त्रेण प्रयोग इति न कश्चिद्विशेषो दृश्यते । ये तु स्तोत्रशस्त्रजपादयस्ते गुणभूतकर्तृकर्मनियमसमर्थां प्रधाननियमानधिकृतां प्रधानौद्गात्रादिसमाख्यां बाधित्वा दन्तधावनादिवद्याजमानकर्तृका भवेयुः । यजमानविवृद्धौ च साधारणद्रव्यत्यागन्यायेन तन्त्रत्वं न सम्भवतीति प्रतियजमानं भिद्येरन् । प्रतिषेधेष्वपि च यदा विध्यंश एवमवधारितः क्रतुयुक्तपुरुषोपकार्यनृतवदनमिति तदाऽस्यैवानृतविशिष्टप्रतिषेधादयमर्थो भवति यजमानेनात्मसंस्कारार्थमाशीःप्रयोगादिषु यदुच्यते तत्र वैकल्पिकावधारणे स्वरूपोच्चारणे वा मृषात्वं न कर्त्तव्यमन्यत्र त्वन्येषां च यथेष्टवादित्वमिति । शुद्धक्रतुधर्मप्रतिषेधे तु यावत् क्रतौ किं चिद्वदनं यजमानस्यर्त्विजां वाऽनृतं प्रसज्यते तत्सर्वं न कर्त्तव्यं क्रतुसंबन्धित्वाविशे-

षात् अतश्च यथैव यजमानेन व्रीहिमयं संकल्प्य न यवमयो दातव्यः । तथैवाध्वर्य्वादिभिरप्यनन्तरं पच्चं करिष्याम इत्युक्त्वा न लाघवादिवशेन पुनर्विसंवदितव्यम् । यदपि च पुनः संस्कारार्थं किञ्चित्तदपि क्रत्वर्थांशेनैव वर्जयितव्यम् । ननु च प्रतिषेधार्थे गुणभूतः पुरुषः तत आध्वर्यवसमाख्या नियामिकेति प्रणीताप्रणयनादिवदध्वर्युरेको ऽनृतप्रतिषेधमवलम्बेत । सत्यमवलम्बेत यदि प्रतिषेधार्थो ऽनुष्ठेयो भवेत् । अयं त्वनुष्ठानाभावात्मकत्वान्न कर्त्तृविशेषमपेक्षते । श्रुत्यैव च प्रतिषेधः प्राप्त्या संबन्धः स यत्र प्राप्तिस्तत्र स्वसामर्थ्येन गच्छन् न शक्यते समाख्यया वारयितुम् । ननु वदेदित्येतावद्विध्यंशमाचमालोच्यमानं समाख्या नियंस्यति ततश्च प्रतिषेधो ऽपि तदनुसारित्वान्नियतो भविष्यति । नैतदेवम् । पर्यवसिते हि शास्त्रार्थे तत्कर्त्तुरपेक्षायां सत्यां समाख्या ऽवतरति । न च वदेदित्येतावतः शास्त्रार्थत्वं विज्ञायते । प्रतिषेधसंबन्धाद्धि तदनुवादत्वेन स्थितम् । न चानूद्यमानस्य श्रुतमपि विशेषणं भवतीति ग्रहाधिकरणे साधितम् । किमुत समाख्यया विधीयमानपदार्थकर्तृविशेषसंबन्धमात्र एव व्याप्रियते ।

तस्मादनूद्यमानत्वाद्वदनं न विशेष्यते ।
प्रतिषेधो ऽपि तद्गामी विशेष्टुं नैव शक्यते ॥
तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोजनमतः
सम्यक् विचारितमिति सिद्धम् ।

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात ॥ २० ॥

पूर्वत्र श्रुत्या सह प्रकरणं विरुध्यते न विरुध्यते इति विचारितम्। इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह विचार्यते। तत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणविहितस्य तीर्थस्नानस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणविहितस्य जृम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्य किमर्थत्वं पुनः स्यादिति निवीताधिकरणवदेव पक्षा रचयितव्यास्तेषामपि सारवत्तरत्वादनन्तराधिकरणे त्रय उपन्यस्ताः पुरुषमात्रधर्मः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः क्रतुधर्म इति तएवात्राप्यनुवर्त्तन्ते। तत्र पूर्वाधिकरणेनैव प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते पूर्वपक्षः परिगृह्यते।

यथा प्रकरणं हित्वा द्वादशत्वं वशीकृतम्।
अहीनेन तथा पुंसा धर्मावेतौ वशीकृतौ॥

स्नानं तावद्योग्यतयैव मलापकर्षणार्थत्वात्पुरुषार्थं गम्यते तीर्थविशेषणं च सुखावतरत्वाद् दुःखावतारादतीर्थाद्यावर्तयत् पुरुषस्योपकरोति न क्रतोः। यदपि च स्मरणं भोजनादिपूर्वभाविनियमरूपेण तदपि तदर्थस्यैव नियमाद्दृष्टं पुरुषगाम्येव करोति तेनावधारितप्रयोजनेन संबध्यमानस्तीर्थनियमो ऽपि पुरुषार्थो विज्ञायते। तत्राप्यैकं तावद्दृष्टमेव प्रयोजनमवतरणसुखम्। अथाप्युद्धृतोदकादिनिवृत्तिरूपो नियमो न दृष्टं साधयतीत्यदृष्टं कल्पयते तथा ऽप्यस्यैव फलं तीर्थमेव हि सजातानां भवतीति। न चैवं वाक्यात् *पुरुषार्थसंयुक्तस्य प्रकरणमीश्वरमसंयुक्तं प्रकरणादिति स्थितत्वात्। तथा यद्यपि ब्रूयादित्यनन्तं कर्त्ता नोपात्तस्तथा ऽपि जञ्जभ्यमानशब्दः कृदन्तत्वात्कर्त्तारं कृदिति चानन्यपरस्मर-

---

* पुरुषसंयुक्तस्येति क० पु० पा०।

णात्कार्ट्विशेषणं पुरुषमुपादत्ते तेन स्वावाक्योपात्तेन संयुक्तं मन्त्राभिधानं प्रकरणग्राह्यत्वं न प्रतिपद्यते पुरुषसंयोगि चास्त्येव तत्फलम्। प्राणापानयोरात्मनि धारणाच्चिरजीवित्वम्। तस्मात्पुरुषमात्रधर्मा एवंजातीयका इति।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत्॥ २१॥

पुरुषधर्म इत्येतावद्गृह्णीमः। यत्तु पुरुषमात्रधर्मस्तत्रोत्कर्ष इत्येतदसद्युक्तम्। कुतः।

अविरोधात्समावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः।
बाधो न युज्यते कर्तुं न च दूरात्फलश्रुतिः॥

पुरुषमात्रसंयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं बाध्येत। नन्वितरथापि लिङ्गवाक्ये बाध्येयाताम्। सत्यं बाध्येयाताम् यद्यपुरुषेण संबन्धो ऽभ्युपगम्येत। वयं तु प्रकरणगतपुरुषधर्मं ब्रुवाणा न किंचिदपि बाधिष्यामहे। न हि प्राकरणिके जघन्यमाने स्वातरि च सकलशब्दार्थो योग्यत्वं वा नास्ति। नन्वविशेषबुद्धिर्बलवत्प्रमाणप्रभूता दुर्बलप्रमाणमूलया विशेषबुद्ध्या न युक्ता निवर्तयितुम्। एषा तावदवश्यमेव निवर्तनीया न ह्यविदुषो ऽसमर्थस्य वा ऽधिकारः सम्भवति। नन्वेवं प्रकरणं विशेषकमभ्युपगतं भवति। नैतदेवं ग्राहकमेवात्रापि प्रकरणं येनाहिश्यमानजङ्घन्यमानविशेषणत्वं प्रतिपद्यते। न हि तस्यैव व्यापारो ऽवकल्पते कथंभावस्येत्यभावादन्येनासंबन्धात्। यो ऽपि प्रकरणगृहीतपुरुषमपेक्षमाणः प्रकरणा-

द्विशेषलाभं मन्यते तस्यापि व्यावृत्ते प्रकरणव्यापारे तद्गृहीतत्वापेक्षा भवतीति नैतद्विशेषणमवकल्पते। कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः उच्यते । विनैव विशेषणत्वेनात्र प्रकरणस्थपुरुषग्रहणसिद्धिः ।

व्रीहीणां प्रोक्षणं यद्वल्लौकिकानामनर्थकम् ।

तद्वदेतदपीत्येवं फलाय प्रकृतं गतम् ॥

यथा हि व्रीह्यादि प्रोक्षणादिभिः संबध्यमानं न च तावत्प्रकरणेन विशेष्यते । अथ चानर्थक्यभयाद्विप्रकृष्टफलकल्पनाप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधनत्वेन प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रकृतं गृह्यते । तथा ऽत्र फलकल्पनाभयात्प्रत्यासत्त्यनुरोधेन प्राकरणिकजञ्जभ्यमानग्रहणं क्रियते । न हि तत्सम्भवे ऽन्यफलकल्पनाप्रमाणं लभ्यते । ननु च क्लृप्तमेवानयोः फलमित्युक्तम् । सत्यमुक्तं न त्वीदृशेन शब्देन फलमुच्यते कामशब्दोपबन्धाभावात् । एतदेव च नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे इत्याह । फलविधानं हीदृशेन शब्देन न क्रियतइति वक्ष्यामः । इतरथा पुनर्ब्रूयादित्यत्राप्यस्त्येव विधिविभक्तिरित्ययुक्तमेव विधायकाभाववचनम् । न हि धत्तइत्येतस्याविधायकत्वादुपालम्भो भवति । सर्वत्रैव फलांशस्याविधेयत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव योजनीयम् । द्रव्यसंस्कारकर्मस्वित्यनेन चार्थवादत्वं वक्ष्यते। फलं तु तत्प्रधानायामिति च कामपदोपबद्धायां तदर्थत्वम् । आह । पुरुषस्य संस्कारकमिति गृह्णीम इति संस्कारशब्दोच्चारणात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमभ्युपगच्छति न हि स्वतन्त्रः फलवत्त्वात्संस्कार इत्यभिधीयते । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्नेति का ऽभिप्रायः । सर्वथा तावज्जञ्जभ्यमानधर्मत्वेनैष गम्य-

मान आनर्थक्येन लौकिकान्निवर्त्येत। यस्तु ज्योतिष्टोमादौ जञ्जभ्यमानः स दार्शपौर्णमासिकवदेव सप्रयोजन इत्यशक्यो वर्जयितुमित्यतः क्रतुमात्रयुक्तपुरुषधर्मो भवति। अस्योत्तरं गूढाभिप्रायम्। संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनं नास्तीति। कुतः।

न संबन्धो निवीतस्य यथैवातिथ्यकर्म्मणा।
श्रुत्यादिभिरसंयोगात्तथैवास्य क्रियान्तरैः॥

यदि सर्वत्र विहितः सन्ननर्थकत्वेन लौकिकान्निवर्त्येत तत एतदेवं स्यात् न त्वसावेवं निवर्त्तयितुं शक्यते न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन चिन्निवर्त्यन्ते किं तर्ह्युदित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधार्यते। स चैवं प्रतिबध्यते। यदि द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं चेत्यधिकरणन्यायेन स्वरूपसङ्कृतावनर्थकत्वाज्जञ्जभ्यमानशब्देनापूर्वसाधनत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणा च न प्रकरणादृते लभ्यते। न च दर्शपूर्णमासापूर्वं मुक्त्वा ऽन्यस्य प्रकरणमस्ति। तस्मात्तदपूर्वसाधनं यो जञ्जभ्यमानस्तस्यैवैष संस्कारः। एवं तीर्थस्नानमपि वक्तव्यम्। एतौ च परिचोदनापरिहारौ सूत्रकार एव वक्ष्यति। आरादपीति चेत् न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति। यत्तु प्रयोगवचनेन सिद्धविध्यानर्थक्यमिति। तत्राह। वरं तस्यानुवादत्वं न च निष्फलपुरुषमात्रधर्मविधानमिति। इह भाष्यकारेण भिन्नत्रयोर्द्वयोरधिकरणयोरेकस्याः परिचोदनायाः परस्परविरुद्धपरिहारद्वयमुक्तम्। अङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते न चाविहितमङ्गं भवतीत्येकः। एवं सत्यनुवादो भविष्यतीत्यपरः। तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति विवेक्तव्यम्। यथा तावत्पूर्वत्र व्याख्यातं तथा विधित्व-

मेव सत्यम् अनुवादाभिधानं त्वभ्युपेत्यवादमात्रमिति गम्यते । शक्यं त्वनुवादत्वं समर्थयितुम् । कुतः ।

अपर्यायविधायित्वादेको ऽङ्गानां विधिर्यतः ।
प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः ॥

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानादित्यत्र सर्वेषामेवाङ्गानामेकप्रयोजनकल्पनयैकं विधिं वक्ष्यति । स च प्रयोगवचने न विधीयमानानां भविष्यति प्रात्यात्मिकविधीनां पर्यायप्रवृत्तेः । पुरुषश्च येन प्रवर्त्यते स विधिः । अङ्गप्रधानवत्यां च भावनायां युगपत्पुरुषनियोगः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अत्राभिधीयते । द्वावप्येतौ ग्रन्थौ साधू । कथम् । पूर्वस्तावन्न चाविहितमङ्गं भवतीत्यनया चोपपत्त्या न विरुद्धः । उक्तं ह्यतद्विधादनाश्रीयमाणे धात्वर्थमात्रस्य साध्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वे सति न शक्यमङ्गत्वं कल्पयितुं तेन तावद्विधिः । अथ चानुवादः कथं पूर्वेण विधिनाङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोगवचनं यावन्नीयते तावन्तं च कालमसौ विधिरूपेणावतिष्ठते । प्रयोगवचनग्रहणे तु सति*तदङ्गतासंस्पर्शादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेरनुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोगवचनसमर्पणाद्विधित्वेन विना न व्यवहारः सिध्यतीति विधिः । उत्तरकाले तु तत एव प्रवृत्तिसिद्धेरनुवाद इति उभयमपि साधूक्तम् ।

व्यपदेशादपकृष्येत ॥२२॥

प्रकरणे हीनस्यात्यन्तमविद्यमानत्वाद्वाक्यसंयुक्ताद्वा-

---

* तद्गतविधिसंस्पर्शादेवेति क. पु. पा. ।

दर्शोपसत्त्वं प्रकरणेनाग्रह्णमाणमुत्कृष्यतइत्यदृष्टान्तः।

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥२३॥

शंयाविति ब्राह्मणावगोरणादिप्रतिषेधवाक्योपलक्षणाम्। तत्र पूर्ववदेव पक्षाः तेषामपि प्राकरणिकं संबन्धद्वयमप्येकीकृत्य निर्दिष्टं क्रतुधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति द्वावेव पक्षौ। समस्तेन चानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्रत्वर्थस्यावगोरणस्य प्रसज्यमानस्य प्रतिषेधः। का च तत्र प्रसक्तिः। चतुर्ब्राह्मणसाध्यत्वाद्दर्शपूर्णमासयोस्तदानत्यर्थं सामदानभेददण्डेषु प्रसज्यमानेष्वन्वाहार्यदानेनानमयेदिति*गम्यते। यदा तन्मात्रेण नानमन्ति तदा पुनर्यथा दानादानतिर्भवति तथा प्रयत्यमाने लौकिकोपायप्रसक्तौ सत्यामयं दण्डप्रकारो ऽवगोरणादिः पक्षे प्राप्नोति स प्रतिषिध्यते। न कर्त्तव्यं तेन तद्व्यतिरिक्तोपायान्तराश्रयणं कार्यमित्युक्तं भवति तथा प्राप्ते ऽभिधीयते।

वाक्येन सर्वसंयोगात्सर्वेभ्यो वरदानतः।
फलस्य कल्पितत्वाच्च नेष्टः प्रकरणग्रहः॥

यच्छब्दस्तावच्छ्रुत्यैव पुरुषमुपादत्ते। न च प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मो न ह्येष कश्चित्संस्कारः किं तर्हि नरकपरिहारार्थो ऽयं प्रतिषेधः स च पुरुषगत एव नरकपातः संकीर्त्तितो न तु क्रतुगतो यस्य च प्रत्यवायस्तस्य तत्परिहारार्थः प्रतिषेधः शतेन यातयात् सहस्रेण यातयादिति शतगुणं सहस्रगुणं सहस्रगुणमनुभवेदित्यर्थः। अथ वा संख्यान्तरानुपादानादुपरि संवत्सरग्रहणादिहापि संवत्सरशतेन यातनां निस्तरेत्सहस्रेणेत्येवं मंव-

---

* इति नियम इति. क. पु. पा.।

ध्यते । निषेधफलं च प्रदर्शनमात्रेणैव संबध्यते न वि-धिफलवत्कामपदोपबन्धमपेक्षते । न हि कश्चित्संत्यक्त-व्यमर्थं कामयते । न चान्यः कश्चित्तस्योपादानप्रकारो ऽस्ति तेनानुभवेदित्येतावतैवोपादानं विज्ञायते तच्चेच्छा-विकलमस्ति । यत्तु भाष्यकारेण लिङ्गप्रदर्शनं कृतं त-त्फलस्याविधेयत्वादसंबद्धं यदपि तावदिष्टं तदपि न विधीयते यत्त्वनिष्टं तत्र पुरुषप्रवृत्त्यसंभवादत्यन्तविप-रीत एव विध्युपन्यासः । तस्मादनिष्टफलोपादानमा-त्रेणैव तद्विषयनिषेधसिद्धेरनिष्टफलस्य च पुरुषगामित्वा-त्पुरुषधर्मता । तथा च सो ऽब्रवीत्किं मे प्रजाया इति प्र-जामात्रानुग्रह एव शंयुना प्रार्थितो देवैश्च यत्कामयसइ-त्युक्ते शंयुना ब्राह्मणमात्रमेव तेभ्यः परीक्ष्यं परिपालना-योपक्षिप्तं तैश्च ब्राह्मणमात्रमेवोद्दिश्यानुग्रहः प्रत्त इति वाक्यशेषः समर्थितो भविष्यतीति ।

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥२४॥

नास्या अन्नमद्यादिति वाक्यान्तरमपि तदन्यार्थदर्श-नौपयिकत्वात्तच्चोदाहृतम् । मलवद्वासा ऋतुमती स्त्री तत्संवादप्रतिषेधे ऽपि त एव पक्षाः । तत्र यच्छब्दजञ्जु-ष्यमानशब्दतुल्योपादानशब्दाभावात्संवादस्य च क्रतौ पु-रुषे चाविशेषप्रसक्तेरभिहितेनानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन पतिं पत्न्येष ते लोक इत्यादेः क्रत्वर्थस्य संवादस्य प्रति-षेध इति प्राप्ते ऽन्यथा प्रत्यवस्थीयते ।

निषेधः प्राप्तिपूर्वो ऽयं प्राप्तिश्च पुरुषे स्थिता ।
न हि प्रागुपरुद्धायाः प्राप्तिरस्ति क्रतुं प्रति ॥

तामपकृष्य यजेतेति हि सामान्यतः सर्वस्मादेव क्रत्वनुष्ठानादसौ निवर्त्तिता कथं संवादे प्रसज्येत। पुरुषस्य तु स्वातन्त्र्यात्सर्वकालसंवादे प्राप्ते निषेधस्यार्थवत्ता। यदि च स्मृतिरेवमर्थो विद्यते ततो मूलमूलिभाव एवाभ्युपगन्तव्यः न हि केन चिन्नित्यानुवादत्वमुक्तम्।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥२५॥

इतश्च पुरुषमात्रधर्मः। कुतः।

प्रायोवचननिर्णेयं संदिग्धं वस्तु वर्णितम्।
असंदिग्धश्च पुंधर्मो नास्या अन्नमिति स्मृतेः॥

नास्या अन्नमद्यादित्यभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्नमिति वाक्यशेषादुपगमनप्रतिषेधः तथा हि लाटानामप्यभ्यञ्जनपर्यायान्तरवाच्यलक्षणमुपगमनं प्रसिद्धम्। तच्च न कदा चिच्छब्दादर्थाद्वा क्रत्वर्थं प्रसक्तं पुरुषार्थं तु सर्वप्राप्तिप्रसिद्धं यदर्था च प्राप्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इत्युक्तम्। ब्रह्मचर्यविधानाच्च न ऋतुकाले पुरुषार्थस्यापि सतस्तत्प्रसक्तिर्येन स्वकाले निषिध्यते। तस्मादुल्लङ्घ्य तावत्प्रकरणमेष तावत्पुरुषधर्मो भवति ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति संवादतादर्थ्यसिद्धिः।

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥२६॥

इदानीमप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणसमवायं गच्छन्ति नेति विचार्यते। तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीत्येवमादिषु

संदेहः । किं कर्मसु सुवर्णधारणमनूद्य सुवर्णता विधीयते वासःपरिधाने च शोभनत्वम् उत विशिष्टविधानरूपेण नित्यः पुरुषधर्मो विधीयतइति । तत्रानेकार्थविधिभयात्कर्मस्थहिरण्यवासोनुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिप्राप्तौ उच्यते पुरुषधर्म इति । कुतः ।

हिरण्यवाससो धर्मो भवंस्तावदनर्थकः ।
कर्मणा सह संबन्धे प्रमाणं तु न विद्यते ॥

प्रकरणाम्नानस्य ह्येतदेव प्रयोजनं कथं नाम तदङ्गत्वं विज्ञायेतेति यद्यप्रकरणाधीतस्यापि कर्माङ्गतैव स्यात्ततः प्रकरणाम्नानमनर्थकं भवेत् । यतस्तु वेदेनैव प्रकरणाप्रकरणाम्नानविवेकः कृतः ततो ऽवगम्यते नूनं प्रकरणाधीतानां पुरुषधर्मत्वमिति । 55419

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२७॥

यद्यपि तावद्विशिष्टविधानं तथा ऽपि कर्मशेष एव स्यादन्यथा हि फलं कल्प्येत । ननु क्रतुसंबन्धो ऽपि कल्पयितव्य एव । सत्यं प्रमाणवती हि तत्कल्पना । कर्मणश्च सामान्येन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मैवोपतिष्ठते तेन तत्संबन्धः प्रमाणवान् न स्वर्गसंबन्ध एवं च मन्यते । यथा यागदानहोमान्मुक्त्वा नान्यत् प्रधानकर्मत्वं प्रतिपद्यते न चेह यागादित्वमस्ति संप्रदानाद्यभावात् । अत औत्पत्तिकेनाङ्गत्वेन कर्मशेषत्वम् । अथ वा धारणमेतत् श्रूयते तच्चोत्पत्त्यैव धार्यमाणशेषभूतम् । न च लौकिकस्य निष्प्रयोजनत्वात्संस्कारार्हत्वम् । अतः कर्माङ्गभूतयोर्वासोहिरण्ययोर्विधिः । अथ वा तत एवानेका-

र्थविधिदोषात्मति च संभवे बलाद्गुणे विधिशक्तिसंचारणाद्धिरण्यधारणं हिरण्यं हस्तेन भवति अथ गृह्णाति हिरण्यं हस्ते संप्रदाय षोडशिना स्तुवतइत्येवमादिवाक्यविहितमनूद्य सुवर्णता विधीयते वासः परिधत्तइति चैतद्विहिते वाससि शोभनत्वम्। एवं च सूत्रकाराणां हिरण्यमिति जातरूपं प्रतीयादित्यादिपरिभाषणस्यैतदेव मूलम्। अन्यथा रजतजातरूपसाधारणे सति हिरण्यशब्दे ऽन्यतरावधारणमूलमन्यत् कल्प्यं स्यात्। अद्रव्यत्वादिति च नात्र द्रव्यं विधीयते किं तर्हि तद्विशेषमात्रविधानमेतत् अतश्च यच द्रव्यं तत्रानेन गन्तव्यमिति।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण देवताग्रहणं कृतम्।
तदुत्सूत्रमयुक्तं च प्रधानं हि जपाद्यपि॥

अयागानामपि प्राधान्यदर्शनान्न किं चिद्देवताग्रहणेनेति।

वेदसंयोगात्॥२८॥

कर्माङ्गत्वे चास्याः क्रियायाः आध्वर्यवसमाख्या विनियोक्त्री भविष्यति पुरुषधर्मत्वे बाध्येत। यदा ऽपि हिरण्यानुवादेन सुवर्णता विधीयते तदा ऽपि तद्विधिवशवर्त्तित्वादक्रियात्मकत्वाच्च नैव समाख्या व्याप्रियतइति। वैदिकत्वसामान्यं वेदसंयोगस्यार्थस्तेन यो नाम वदेत् लोकतो ऽप्यस्यैव वासोहिरण्यधारणप्राप्तिरतस्तदनुवादेनापि शक्यं गुणविधानमिति सो ऽपि व्यावर्त्तितो भवति।

द्रव्यपरत्वाच्च॥२९॥

पूर्वं धारणस्य स्वाभाविकमेव संस्कारत्वमित्युपन्यस्तम् इदानीं तत्रैवोपचयहेतुरुच्यते कर्मत्वनिर्देशादिति तत्र हिरण्यमित्यमन्त्रत्वदर्शनाद् द्वितीयार्थसंयोगादिति च भाष्याद्व्रीहीनितिवत् द्वितीयेयमिति भ्रान्तिर्भविष्यति क्तप्रत्ययेन त्वनभिहितत्वान्नात्र कर्मणि द्वितीयोत्पन्ना प्रथमैवेयं द्वितीयार्थस्तु भार्य्यमिति ण्यत्प्रत्ययेनोक्त इति द्रव्यपरत्वाभिधानम्। अत एव भाष्यकारेणापि द्वितीयार्थसंयोगादित्युक्तम्। अन्यथा द्वितीयासंयोगादित्येवावक्ष्यत्। तस्मात्संस्कारत्वात्कर्मशेषत्वं धारणस्य।

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैतिशायनः ॥३०॥

कर्मसंबन्धस्तावन्न केन चित्क्रियते। सर्वो ह्यनारभ्यवादो वाक्यसंयोगेनाङ्गं विधत्ते लिङ्गेन वा केन चिदव्यभिचारिणा। तदिह वाक्यसंयोगस्तावन्नास्त्येव हिरण्यधारणमपि व्यभिचारादलिङ्गम्। तदेव कर्त्तव्यतावचनेन विशेष्यते। यदि कर्त्तव्यतावचनं विशेषणं ततश्च तद्व्यापारोपचयादविधायकत्वप्रसङ्गः। तेन द्रव्यस्वरूपसंबन्धमात्रमेव प्रमाणवत् तच्च चानर्थक्यमिति न संस्कारता। न चेहापूर्वसाधनताकारितः संबन्धोऽवकल्पते। प्रकरणालभ्यत्वादपूर्वसाधनलक्षणायाम्। तस्माद्भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेनैव हिरण्यसाधनकं वासःसाधनकं च धारणं परिधानं च कर्त्तव्यं किं प्रयोजनमित्यर्थाक्षिप्तेनापि तावत्कर्त्रा संबन्ध इति, पुरुषोपकारकल्पना। सुवाससेति बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वा-

द्विरूपमेव पुरुषप्राधान्यम्। नन्वेवं सति फलं कल्प्यम्। नैष दोषः। सामान्यतः पुरुषार्थत्वे ऽवधारिते तस्य सुकल्प्यत्वात्सर्गाद्युत्पत्तेश्च क्रियात्मकत्वादन्यत्र वेदमूलत्वादुभयमपि साधारणं पर्युपस्थापकमिति कर्मोपस्थापननिर्वृत्तिः। अपि च स्ववाक्यगतमेव भ्रातृव्यदुर्वर्णताकरणं रूपधारणं फलमुभयत्रापि श्रूयते। सत्यपि चार्थवादसरूपत्वे पाराध्यार्नवधारणादेवंजातीयकेषु फलविधित्वं वक्ष्यति फलमात्रेयो निर्देशादिति। तत्र हि क्रमसंबन्धस्यैव कामलमात्रं परिकल्प्य क्रियाया लादर्थामध्यवसातव्यम्। अन्यच्च क्रतुसंबन्धात् प्रभृति सर्वं कल्पनीयम्। तस्मात्सर्वकामादिपदसंयोगवदिहापि फलेन संबन्धाद्विशिष्टविधानाच्च कर्मोपदिश्यते। तथा च स्मृतिः। न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् धारयेद्वैणवं दण्डं शुभे रौक्मे च कुण्डले इत्यादि सूपपत्स्यते।

शेषः प्रकरणे ऽविशेषात्सर्वकर्मणाम्॥ ३१॥

इह वाक्यावधारितकर्मशेषत्वानां तद्विशेषसंबन्धश्चिन्त्यते। पूर्वपक्षवादी तत्र पश्यन्नप्याहवनीयसंयोगं होमानां प्राधान्यात्तद्दर्शनादाहवनीयप्रवृत्तः कृषिसेवादीनामपि वृद्धिसाधनकर्मत्वाविशेषात् शक्यते येन कर्मणा वृद्धिमिच्छेदित्येवमुपलक्षणं कर्त्तुमिति मन्यमान आह। सर्वकर्मणां शेषोपायादिरिति। तेन सेवादिना ऽपि वृद्धिमिच्छन्नाहवनीये जयादीन् जुहुयात्। न चाहवनीयस्यैते न प्रयोजकाः होममात्राद्दर्शनाहवनीयविधाना-

त् । तेनानाहिताग्नेर्मा नाम भूवन्नाहिताग्निना तु व-र्णानुरूपं लौकिकमपि कर्मानुतिष्ठता कर्त्तव्याः । एवं चानारभ्यवादस्वरसो न भग्नो भविष्यति । न चैवमादयः साक्षात्कर्मसंबन्धिनः प्रकृत्यर्थाः स्यास्यन्ति । कामं वा पुनरुक्तभयाद्विकृतिं वर्जयेयुः कृष्यादिषु तु न काचित्पुनरुक्तताशङ्केत्यवर्जनमेव युक्तम् ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीय-संयोगात् ॥ ३२ ॥

व्यवतिष्ठेरन्नेते होमा वैदेकेष्वेव न सर्वत्र भवेयुः । कुतः ।

समानदेशता नित्यमिष्यते ऽङ्गप्रधानयोः ।
न च कृष्यादिभिः साकमेषां स्यात् तुल्यदेशता ॥

कर्षणं हि भूमौ क्रियते राजकुले च सेवा । जयादयश्च होमत्वाद्विहिताधिकरणान्तरा एकान्तेनाहवनीये कर्त्तव्याः । तत्र विना वचनेनाङ्गप्रधानवैदेश्यमापद्यमानं वैगुण्यं जनयेत् । अस्ति चैषामन्यो विषयो यत्राविगुणा भवन्ति । तस्मिंश्च सति नार्थापत्त्या वैदेश्यमभ्यनुज्ञास्यते । न च शास्त्रेणानभ्यनुज्ञातं कृतं फलं ददाति अतः सगुणसंपादनायैवानाहिताग्नीनामविदुषाममनुष्याणां चैते न भवन्ति तथा कर्मान्तराणामपि । ननु क्षेत्रमेवाहवनीयं नीत्वा होष्यते । न तथा ऽपि विलेखनहोमयोर्देशभेदापरिहारात् । सामीप्यमात्रं हि तत्रानुगृह्येत न तु समानदेशत्वम् । न हि एकैकस्मिन्विदारणे आहवनीयं निक्षिप्य होतुं शक्यते । न च तावता ऽपि समानदेशत्वं भवति । होमास्त्विति च हेतुव्यप-

देशो यतोऽमी होमास्तस्माद्व्यवतिष्ठेरन्।

शेषश्च समाख्यानात्॥ ३३॥

इतश्च वैदिकानामेव जयादिः शेषः यतः समाख्यानुग्रहो भवति। दर्शपूर्णमासादिष्वध्वर्युर्विद्यते तदङ्गभूताः सन्त एते तत्कर्तृकतां प्रतिपद्यन्ते कृष्यादीनां तु ऋत्विगभावाद्भेदेन च जयादीनां वरणानाम्नानादपूर्वत्वाच्चोदकेन प्राप्तिर्नास्ति। यदि च तदर्थमेवाध्वर्युर्व्रियते ततः कर्तृभेदोऽध्यापद्यते। न हि कृषिमध्वर्युः करोति तेन समाख्यानाद्यो वाक्यशेषोऽध्वर्युणा कर्तव्यमध्वर्युर्वा यः कर्तृत्वेन शेषभूतः स एवमनुगृहीतो भवतीति व्यवस्थासिद्धिः।

दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात्॥ ३४॥

वैदिकलौकिकप्रधानसंबन्धविचारप्रसङ्गाद्यच्च निमित्तानां लौकिकवैदिकत्वाशङ्का तानि विचार्यन्ते। तत्र यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादिति यावच्छब्दोपबन्धादश्वप्रतिग्रहाणां निमित्तत्वम्। तत्र संदिह्यते किमश्वप्रतिग्रहमात्रस्याथ लौकिकस्यैवाथ वैदिकस्यैवेति। कः पुनर्लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहः को वैदिक इति लोके प्रतिषेधाद्वेदे च प्रतिग्रहीतव्यमित्येवमविधानादुभयत्राप्यश्वप्रतिग्रहो नास्ति इति मन्यमानस्य प्रश्नः। इतरो विधिप्रतिषेधनिरपेक्षस्वरूपमात्रं दर्शयति अकर्माङ्गभूतदानाश्रयपुरुषार्थत्वाभिमतो लौकिकः कर्माङ्गभूतदा-

नाश्रयस्तु वैदिक इति । किं प्राप्तमविशेषाभिधानाद्दृश्यमानविशेषणासंभवाच्चाश्वप्रतिग्रहमात्रं निमित्तमिति । तथा प्राप्ते लौकिकपक्षपरिग्रहः । भाष्यकारेण त्वविशेषपक्षमनाभाष्य तुशब्दार्थं व्याख्याय सिद्धान्तोपक्रमः कृतः । वैदिकत्वसामान्यात्फलकल्पनाभयाच्च वैदिक इति । नैमित्तिकं हि विधीयमानं निमित्तमपि वैदिकमेव बुद्धौ सन्निधापयति । तेनैव निराकाङ्क्षीभूतत्वान्न लौकिकेन संबध्यते । फलं च तत्र कल्पनीयम् । इतरत्र तु संबद्धस्य कृतोपकारः सुखेनैव कल्पिष्यते इति प्राप्तेऽभिधीयते । लौकिके स्यादिति । कुतः ।

श्रूयते दोषसंयुक्तः स च दोषोऽस्ति लौकिके ।
वैदिके विधिगम्यत्वान्न हि दोषः प्रतीयते ॥

वरुणो वा एतं गृह्णाति यो ऽश्वं प्रतिगृह्णातीति पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे स निमित्तं प्रतीयते तदपि च पापग्रहणं प्राप्तमनूद्यते । यदि हि विधीयते ततः कदा चिदेतद्वाक्यसामर्थ्यादेव वैदिकेऽपि स्यात् । न तु विधीयते सर्वफलानामविधेयत्वात् । न च तच्च कर्मविधानं विधेयस्य कर्मणः पापफलत्वासंभवात् । न चेहाश्वप्रतिग्रहः प्रतिषिध्यते तदश्रवणात् । निमित्तसंबन्धमात्रोपयोगाच्च । तस्मादत्यन्तसंबन्धाद् यत्र प्रतिषेधस्तत्र दोषः । स च लौकिकस्य प्रतिषेधो न केसरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति । नन्वयमपि प्रतिषेधः सामान्येनैव श्रूयते । सत्यं तत्रैव तु लौकिकस्येति ब्रूमः । इतरस्य विशेषविधिसंस्पृष्टस्य प्रतिषेधविषयत्वासंभवात् । अतश्च दोषसमभिव्याहृतादिष्टेरपि लौकिकविषया स्यात् । ननु च निमित्तभावादुद्दिश्यमानोऽश्व-

प्रतिग्रहो न दोषेण विशेष्टुं शक्यतइति विधीयमानेष्टिस्तुतिमात्रपरे दोषसंकीर्त्तने वैदिको ऽपि निमित्तं भवेत्। उच्यते।

विशेषणतया नैव दोषो ऽयं कल्प्यते मया।
दोषनिर्घातकार्येष्टिसामर्थ्याल्लौकिकाङ्गता॥

नह्येवं क्रियते दोषवान्यो ऽश्वप्रतिग्रहः किं तर्हि निमित्तवेलायां तावत्सामान्यमात्रमेव गृह्यते। यदा त्विष्टिभावनायाः प्रयोजनाकाङ्क्षा भवति तदा ऽन्यस्य स्वर्गादेः कर्मोपकारस्य वा संनिध्यपेक्षयोरभावादस्य च दोषस्य समानवाक्योपात्तत्वेन प्रत्यासत्तेः स्वरूपेण कर्मानपेक्षितत्वेन फलत्वप्रतिपत्त्यसंभवात्पुरुषौपयिकं विधिसंबन्धार्हं निर्घातमपेक्षमाणस्थापनीयमानतया कर्मणा संबन्धः। एकेन च नैराकाङ्क्ष्ये संभवति न प्रयोजनान्तरं कल्पयितुं शक्यम्। अतश्च यत्र दोषनिर्घातात्मकं फलं तत्रेयमिष्टिः। यत्र च दोषस्तत्र निर्घातो ऽपि प्रतिषेधानुसारी। स च प्रतिषेधो लौकिकस्येत्यन्तरेणापि विशेषणमर्थवशात्तस्यैव निमित्तत्वम्। एतद्दर्शयति वरुणप्रमोचनं त्विदं कर्म तल्लौकिके भवितुमर्हति। यत्तु भाष्यकारेण दोषं प्रदर्शयतोक्तं तल्लौकिके ऽश्वप्रतिग्रहे शूद्रादन्यस्माद्वा पापकर्मणः क्रियमाणे भवतीति। पुनश्च वैदिके ऽप्येतत्समानमिति मन्यमानेन ननु वैदिके ऽप्यप्रतिग्राह्यान्प्रतिगृह्णतः पापगृहणमस्तीति चोदयित्वा परिहार उक्तः। भवेदेतदेवं यदि प्रतिग्रहीतुरिष्टिः स्यात्सा खलु दातुरिति। स लौकिके ऽप्यविशिष्टः। तथा हि।

लौकिके ऽपि तु यो दाता शूद्रादिर्न स दोषवान्।

प्रतिगृहीतृदोषस्तु पुनरप्युभयोः समः ॥

यदि वैदिके दातुरिष्टिरिति कृत्वा सत्यप्यप्रतिग्राह्या-याज्ययाजननिमित्ते प्रतिगृहीतॄणां पापे दोषरहित-निमित्तमुच्यते । ततो लौकिके ऽपि शूद्रादिभ्य उपादाने दुष्यत्यपि प्रतिग्रहीतरि दातुस्तद्द्वारेणादुष्टत्वाद्दोषरहि-तमेव निमित्तम् । अथेह प्रतिगृहीतृव्यापारो निमित्तं स च दुष्ट इति गृह्यते तत्तुल्यं वैदिके ऽपि । अथ वैदिके दातुर्लौकिके प्रतीगृहीतुरिष्टिरिति कल्प्यते तत्राप्युपप-त्तिविशेषो वक्तव्यः । किं च ।

यो ऽस्वप्रतिग्रहादेव दोषः सो ऽत्र प्रतीयते ।
दातृदोषस्तु सर्वत्र तुल्यो ऽस्वैर्न विशेष्यते ॥

न ह्यप्रतिग्राह्यान् प्रतिगृह्णन्नेवं विशेष्टुं शक्यते । यो ऽस्वं प्रतिगृह्णातीति । सर्वद्रव्यप्रतिग्रहाणां दातृदो-षेण दुष्टत्वात् । तेनैष ग्रन्थः पूर्वं प्रतिगृहीतृव्यापारोप-न्यासात्पश्चाच्च दातृव्यापाराश्रयणादसंबन्धः । तत्र के-चिदाहुः । अनपेक्ष्योत्तराधिकरणसिद्धान्तं प्रतिगृहीतु-रेवेष्टिरित्यत्र विचारितम् । लोके ऽस्वानां प्रतिग्रह एव तावन्नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति प्रतिषिद्धः । किमुत शूद्रादिभ्य उपादानम् । यत्तु त्वसाद्धत्विजां पुनः प्रसूतः । तत्रैतत्स्यात् । दानमात्रं यत्ते विहितं न प्रतिग्रह इति । तदयुक्तम् । दानविधानेनैव प्राक् परस्वत्वापादनादपर्य-वसितता तस्याच्छिन्नत्वात् । अपि च । सर्वत्र समाप्तिवि-धानं सिद्धान्तः तेन दद्यादिति सामर्थ्यगृहीतः स्वत्वप-रित्यागं परस्वत्वापादनमेव विधीयतइति प्रतिग्रहवि-धानम् । अपि च ।

मन्त्रवान्नियमैर्युक्तः कर्ममध्ये ऽङ्गसंगतः ।

क्रियमाणः कथं नाम विधिना नावगम्यते ॥

यदि प्रतिग्रहो न विधीयेत कथं तस्येतिकर्त्तव्यता विधीयेत। किमिति वा तस्मिन्नकृते कर्मवैगुण्यं स्यात्। अत्र वदामः।

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादिति दानं विधीयते।
लोभादेवार्ज्जनाङ्गत्वात्प्राप्तस्तेषां प्रतिग्रहः ॥

न हि दद्यादित्यस्य प्रतिगृह्णीयादित्ययमर्थो भवति। भवेदपि सामर्थ्यात् यदि तदाक्षेपमन्तरेण दानविधिर्नोपपद्येत। स तु लोभप्राप्तप्रतिग्रहबलेनोपपद्यमानो न शक्नोत्याक्षेप्तुम्। न हि विधिशतेनापि तथा पुरुषः प्रवर्त्तते यथा लोभेन। यद्यपि च समाप्तिश्चोद्यते तथाऽपि दातृव्यापार एवासौ परस्वत्वापादनं नाम। द्वौ हि तत्रापि व्यापारावेकः प्रतिग्रहीतुः स्वीकरणमपरो दातुः तत्समर्थाचरणं समर्पणादिरूपम्। तन्मात्रमेव विधास्यते नापरम्। तेन यथा सोमक्रये विधीयमाने ऽर्थाल्लोभेन प्राप्तो विक्रयो न विधीयते न च कर्माङ्गं भवत्येवमिह प्रतिग्रहो न विधास्यते नाप्यङ्गं भविष्यति। यदपीतिकर्त्तव्यताविधानं तदर्थप्राप्तानुवादेनैव भविष्यति। यदा ह्यत्यर्थं दक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्तदित्थमित्थं चेति। नन्वेवं सति प्रतिग्रहस्य पुरुषार्थत्वान्मन्त्रादीनामपि पुरुषार्थत्वमेव प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रकरणसामर्थ्यादेवमितिकर्त्तव्यताकप्रतिग्रहावसानं दानं क्रतोरुपकरोतीत्यध्यवसानात्। तेन प्रतिग्रहसंबन्धे ऽपि दानस्यैवेतिकर्त्तव्यता। तच्च विधिलक्षणमिति नेतव्यम्। तत्र चोदिते ऽपि प्रतिग्रहे गवादीनां प्रतिषेधो ऽपि नास्तीति न कश्चिद् दोषः। अश्वप्रतिग्रहस्य तु प्रतिषिद्धत्वाद्यो नाम

प्रतिषेधमतिक्रम्य ग्रहीष्यति तं परिक्रीय यजमान आर्त्विज्यं कारयिष्यति । यथा ब्रह्महाऽश्वमेधेन यजेतेति । यो लोभात्पतितयाजनमङ्गीकृत्य याजयिष्यति तदपेक्षं विधानम् । न तु तद्विधानान्यथाऽनुपपत्त्या याजनमितरेषामपि विहितमिति कल्प्यते । तथेहाश्वप्रतिग्रहस्याविधानमिति द्रष्टव्यम् । अतश्च यथैव लोके दोषस्तथा वेदेऽपीति न तद्द्वारेण विशेषविषयत्वं गम्यते । केचित्पुनराहुः । लौकिकपक्षे प्रतिग्रहीतुरिष्टिर्वैदिकत्वे तु कर्माङ्गत्वाद्दातुः प्रतिग्रहस्योभयत्रापि दोषवानविहितत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच्च । दानं पुनर्वैदिकं विहितमतो यथभाष्यमेव परिहारः । अथ वोभयत्रापि दातुरिष्टिः । तत्र दानं लौकिकं प्रतिषिद्धम् । तथा च दक्षिणाधिकरणे वक्ष्यति । अथवा उपकारकतरा भवेयुर्यदि तेषां दानप्रतिग्रहौ न प्रतिषिद्धौ स्यातामिति । विश्वजित्यपि सर्वस्वदाने प्रतिषिद्धत्वादश्वादीनामदानमिति वक्ष्यति । पौण्डरीके ऽश्वसहस्रमिति तु प्रत्यक्षोपदेशाज्ज्योतिष्टोमे चैकस्याश्वस्यावश्यं विधेयत्वात्सामान्यप्राप्तनिषेधबाधान्न दोषो विज्ञायते तस्माद्य एव लोके भ्रान्त्या मित्रदायादिना वा ददाति तस्यैवेष्टिः यो वा विक्रीणीते । विक्रये ऽपि हि स्वत्वपरित्यागपरस्वत्वापादानसद्भावात्स फलो ददात्यर्थो विद्यते । न ह्यदृष्टार्थमेव केवलं दानं विज्ञायते । दानत्वे दृष्टादृष्टफलकल्पनावसरात् । यद्यपि च तस्य विक्रयशब्दाभिधेयत्वं तथा ऽपि सामान्यविशेषसंज्ञयोः समावेशादविरोधः । तथा च लोके विक्रीय वक्तारो भवन्ति अस्माभिर्धान्यं दत्तमिति क्रीत्वा वदन्त्यस्माभिर्धान्यं गृहीतमिति तस्मात्सोऽपि ददाति-

रिति निमित्तम्। ननु च वासो ऽश्वा भूमिरिति देयद्रव्यमध्याम्नानान्नाश्वदानं दुष्येत्। यत्र तद्विहितं तत्रैवैष दोष्यति। देयद्रव्याणि ह्येतानि स्मर्यन्ते न तु दानमेव विधीयते। तत्र दानविधायिवाक्यापेक्षत्वाद्यत्राश्वो विहितस्तद्गतमेवेदं देयस्मरणम्। यानि तु गवादीनि सामान्यतो ऽपि न प्रतिषिद्धानि तानि दानमात्रचोदनायामपि भविष्यन्ति। तस्मान्न लौकिको ऽश्वप्रतिग्रहो निमित्तम्।

अर्थवादो वानुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥ ३५ ॥

यद्येषा दोषनिर्घातार्था भवेत् ततो लौकिके कल्प्येत न तु तदर्था। कुतः।

अन्यतो ऽवगते दोषे तन्निर्घातार्थतेष्यते।
यस्मात्र कीर्त्यते दोषो नासावस्तीति गम्यते॥

कर्मविधानवाक्ये यो दोषः श्रूयते स निर्घात्यत्वेनावधार्यते। यस्माच्च दोष उपात्तो नासौ लौकिकस्य सत्यपि प्रतिषिद्धत्वे कुतश्चित्प्रमाणाद्गम्यते जलोदरं ह्यत्र वरुणग्रहणरूपेणापात्तम्। न च कस्याञ्चिद्वेदाकसंहितायां लौकिको ऽश्वप्रतिग्रहो निदानं श्रूयते नापि प्रत्यक्षानुमानादिभिर्गम्यते। न च वाक्ये न कैसश्विो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति श्रूयते। नाप्येतस्य वाक्यस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यापारो विद्यमानानुवादेन तत्र निर्घातार्थकर्मविधिमात्रपरत्वात्। यस्तु दोषः प्रतिषेधवाक्यान्नरकपातात्मकः कल्पितः स इह नोपा-

सो वरुणो वा एतं गृह्णातीत्यनेनाभिधातुमशक्यत्वा-त् । अथ पापमात्रं वृणोतीति वरुणस्तद्गृह्णातीत्येवम-भिधीयते ततो या तावद्वरुणगृहीतशब्दस्य जलोदरवि-षया समुदायप्रसिद्धिः सा परित्यक्ता । या त्ववयवप्रसि-द्धिः सा वैदिकेऽपि त्यागे दुःखदर्शनात् । प्रतिग्रहे च रक्षणपोषणादिना क्लेशात्किंचिद्वरुणात्मकं विद्यत इत्येव संभवतीति न शक्यं तद्द्वारेणेष्टेर्लौकिकविषयत्वमवधा-रयितुम् । रक्षणपोषणादिना क्लेशेनेति प्रतिग्रहीतृव्यापा-रस्य निमित्तत्वेनानिवारितत्वादेवं ब्रवीति । अथ वा दातुरपि प्राक् परस्वत्वापादनादेष क्लेशोऽस्तीति गम-यितव्यम् ।

धर्मोऽपि च वृणोत्येव नरं संसारवर्त्तिनम् ।
न हि केवलपापेन देहेनाच्छाद्यते नरः ॥

तस्मात् उभयथाऽपि लौकिकाश्वप्रतिग्रहणगतोऽयं दोषो न प्रसिध्यतीति मुख्योपपाताभावादर्थवादोऽयं विज्ञायते । तच्च पुरस्तादुपाख्यानोपात्तं प्रजापतिवरु-णायाश्वमनयदित्यर्थमिदानीन्तनेऽपि काले रूपधर्मेणा-ध्यारोप्य प्रशंसति । यथैव प्रजापतिर्वरुणेन गृहीत आ-सीत्तथाऽद्यत्वेऽप्यश्वप्रतिग्रहस्वेच्छातः स एव वरुण-ग्रहणदोषो भवति । यथा च प्रजापतेर्वारुणीष्टिस्तत उ-न्मोचन्यासीत्तथाऽद्यत्वेऽप्यसावुन्मोचनी विज्ञायते । तस्माद्वरुणग्रहव्याधिगृहीतेनेव तेन तद्विमोचनायावश्यं कर्त्तव्येष्टिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । ततश्च वाक्योपात्त-फलाभावादध्याहारेण वा स्वर्गः कल्पयितव्यः कर्माङ्गभा-वो वा । तत्र स्वर्गसन्निधिकारणाभावाद्वैदिकक्रियात्वसा-मान्येनाश्वप्रतिग्रहेण च सन्निधापनात् क्रतुसंबन्धः सुक-

त्यः। वैदिको ह्यश्वप्रतिग्रहः कर्मान्तःपातीति निमित्तत्वेन प्रतीयमानस्तद्देशवर्त्तिकथंभावापन्नमङ्गिनमुपनयन्नुभयोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्गिसंबन्धं कल्पयति तस्मादिष्टि प्रतीयेतेति सिद्धम्।

अचोदितं तु[1]कर्मभेदात् ॥ ३६ ॥

तत्रैवेदानीमिदं विचार्यते किं प्रतिग्रहीतुरिष्टिरुत दातुरिति। कथं पुनर्यो ऽश्वं प्रतिगृह्णातीति विस्पष्टे प्रतिग्रहीतृसम्बन्धे सति सन्देहः उपक्रमे दातृप्रसिद्धेः। प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति दर्शयिष्यामः। यदि तर्हि वाक्यशेषाद्दातुः प्रतीयते संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेनैव गतार्थत्वादधिकरणं नारब्धव्यम्। उच्यते।

संदिग्धं वाक्यशेषेण निर्णयमवधारितम्।
विध्युद्देशेन निर्णीते किं तु शेषः करिष्यति ॥

यत्र विध्युद्देशः संदिग्धः तत्र वाक्यशेषान्निर्णयो न विरुध्यते। यत्र त्वसंदिग्धस्तत्र तद्बलीयस्त्वाद्वाक्यशेषबाधेनैव भवितव्यम। अत इह यद्यपि प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति प्रजापतिर्दाता संकीर्त्तितो वरुणः प्रतिग्रहीता पुनश्च स स्वां देवतामिति प्रजापतिरेव समानविभक्त्यन्तः सामानाधिकरण्येनोपात्तः स्वा च तस्य देवता वरुणः पूर्वं संप्रदानत्वेनोपात्तत्वात्। नात्मा कर्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधिनोरेकत्र कल्पने ऽन्यतरस्य गौणत्वापत्तेः। नापि प्रजापतेर्वरुणो दाता विभक्तिव्यत्ययप्रसङ्गात्। तेन प्रजापतिरश्वं दत्वा वरुणं प्राप्त इ-

१ च इति क. पु. पा.

त्यर्थः । स तथाभूतः परिदीर्णा उदरमस्य श्वयथुना विदीर्णम । स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपदिति प्रजापतेरेव तच्छब्देन परामर्शात् । तन्निरवपदिति च कर्तृत्वनिर्देशः तस्यैवावकल्पते न वरुणस्य संप्रदानत्वेन स्थितत्वात् । न वरुणस्यात्मोद्देशेन यागः संभवति । न ह्यात्मने संकल्प्यमानं त्यक्तं स्यात् । तेन प्रजापतिना ऽश्वं दत्वा वरुणाय वरुणगृहीतेन वारुण्येष्ट्या तदुन्मोचनमात्मनः कृतम् । अतो ऽन्यो ऽपि दत्वैवं कुर्यादिति दातुरिति विज्ञायते । किंच ।

यज्ञाङ्गत्वाच्च तच्छेषाः प्रधानैककर्तृकाः ।
प्रधानस्य च यः कर्त्ता स्वामी दाता स वाजिनाम् ॥

तथा ऽपि विध्युद्देशार्थवादयोर्विप्रतिपन्नार्थत्वात् संदेहाभावे संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेनागच्छदन्यतरबाधेन व्यवधारणकल्पनया ऽन्यतरविषयं वाक्यमुपक्रमोपसंहारचिन्तया कथमपि क्लेशेन गमयितव्यमित्यारम्भे सति किं तावत्प्राप्तम् । अर्थवादस्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्तेस्तच्छेषत्वाच्च विना ऽनर्थक्यप्रसङ्गात् विध्युद्देशस्य च तेन विना ऽपि स्वार्थसिद्धेः । यच्च विधीयते तस्य स्तुतिर्यस्य स्तुतिर्न तस्य विधानं विधिनैव स्तुत्यपेक्षायाः कृतत्वात् । तस्मादङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेनैव न्यायेनार्थवादस्यासमञ्जसत्वं न्याय्यम् । नित्यं चार्थवादानां प्रमाणान्तरावगतार्थविषयत्वमतो ऽपि तद्गतमेव लक्षणाश्रयणं युक्तं न विधिगतं विधीनामन्येनात्यन्ताप्राप्तविषयत्वेन श्रुतान्यथात्वकल्पनस्याप्रमाणकत्वात् । यथा चौदुम्बर आदित्यो यूपः इत्यादयो ऽर्थवादा नीयन्ते तथा ऽयं न यास्यतीति को हेतुः । तस्माद्विस्पष्टा ऽपि

पुरस्तादर्थवादे दातृव्यापारस्तुतिरापो वै शान्ता इति-वत्संबन्धिद्वारेण प्रतिग्रहीतृविषया ऽवधारयितव्या । तेन दानप्रतिग्रहकर्मणोर्भेदात्प्रतिग्रहसंबन्धित्वेन श्रुतमेतत्कर्म दातुरचोदितमिति मन्यामहे । तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः । किं चेहभवत इतिवत् गमयितव्यः । यजमाने वा स्यात्कर्तृत्वेनाचोदितं विजानीमः । तत्कर्म चेष्टेर्निमित्तत्वेनाचोदितमिति सूत्रार्थः ।

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३७ ॥

सा खल्विष्टिरार्त्विजे स्यात् । यजमाने स्यादित्यर्थः । स ह्यार्त्विजामयमित्येवमार्त्विजो ऽभिधीयते । अथ वा स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यादिति यजमानस्यापि ब्रह्मादिवदृत्विक्त्वं वक्ष्यति । तेन शक्यं याजमानमपि प्रदानमार्त्विजमित्यभिधातुम् । अथ वा स्वामिकर्मार्त्विजयोः कतरस्मिन्स्यादिति संदिग्धे यत्र लिङ्गं सामर्थ्यात्मकमवकल्पते तत्रेति सूत्रार्थः । कथं पुनर्यजमानव्यापारो निमित्तमिति लिङ्गेन गम्यते । तदुच्यते ।

सामर्थ्यं कर्मणस्तावदेकं लिङ्गं विवक्षितम् ।
अपरं वाक्यसामर्थ्यं पौर्वापर्यनिरीक्षणात् ॥

पूर्वाधिकरणेनैवैतत्प्रतिपादितप्रायं यदुत दातुरिष्टिरिति । यदा ह्यश्वप्रतिग्रहवतः कर्मणो ऽङ्गमेवेत्यवधारितं तदा ऽङ्गप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकन्यायाद्य एव क्रतोः कर्ता तेनैवेयमपि कर्तव्या यश्च क्रतोः कर्ता स स्वामिकर्मपरिक्रये इत्येवमश्वस्य दाता तस्मादसंदिग्धमेव दातुरिष्ट्या भवितव्यम् । एतद्ध्यङ्गस्य सा-

मर्थ्यं यत्प्रधानेनैककर्तृकं सदुपकारं शक्नोति कर्तुं न भिन्नकर्तृकम् । तेन प्रधानवद्देवतैरैस्तस्यामप्यार्त्विज्यं कर्तव्यम् न याजमानमिति । एवं सिद्धे ऽपि वाक्योपक्रमोपसंहारविरोधकृतभ्रान्तिसंशयव्युदासमात्रार्थमुत्तरमधिकरणमारब्धव्यम् । तस्यापि च वाक्यसंबन्धोपक्रमोपसंहारस्येदृशमेव सामर्थ्यं यद्दातुर्विधत्ते न ह्येतावदेव वाक्यं यावतो ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतश्चतुष्कपालान्वारुणान्निर्वपेदिति । किं तर्ह्यन्यो ऽप्युपक्रमः प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदित्यादिरस्य विद्यते । स च दातुरिष्टिं प्रतिपादयतीत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं विध्युद्देशबलीयस्त्वाद्बाध्यते ऽसाविति । नैतदस्ति । कुतः ।

स्तुतिर्लब्धात्मकत्वेन विध्युद्देशेन बाध्यते ।
प्रतिग्रहीतरि त्वत्र विध्युद्देशो न कल्पितः ॥

यदि लब्धात्मको ऽत्र प्रतिगृहीतृविषयो विध्युद्देशो भवेत्ततो विचार एव न क्रियेत न त्वसौ लब्धात्मकः । कुतः ।

परस्तादर्थवादेषु स्वतन्त्रो जायते ह्यसौ ।
पुरस्तादर्थवादेषु तत्पूर्वा विधिकल्पना ॥

सत्यपि प्रधानगुणभावे विध्यर्थवादानां पूर्वापरोच्चारणकृतो ऽन्यो विशेषो भवति । सर्वत्रैव तावन्मुख्यं वा ऽपूर्वचोदनाल्लोकवदिति च श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन च पूर्वं विज्ञानमनुपजातप्रतिद्वन्द्वि द्वितीयविज्ञानान्तरानुत्पत्त्यवस्थत्वादाञ्जस्येनात्मानं लभते पश्चात्तनं तु पूर्वविज्ञानावरुद्धज्ञानविषयउपजायमानं सत्यां विरोधावस्थायां तदानुगुण्यातिरिक्तेन रूपेणोत्पत्तुमेव न शक्नोतीति अन्यथात्वमपि प्रतिपद्यते । तदिह विध्यर्थवा-

दत्वक्रतं विशेषं पूर्वपक्षाङ्गावितया ऽनाश्रित्योपक्रमोपसंहारयोर्दातृप्रतिग्रहीतृविषयत्वेन विप्रतिपद्यमानार्थत्वात्तथा सति चैकवाक्यत्वासम्भवात्। पृथक्त्वे चोभयोरपि परस्परसंनिधिवशेनाकल्पितविध्यन्तरप्ररोचनान्तरशक्त्योः साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णार्थयोरानर्थक्यप्रसङ्गादवश्यंभाव्येकवाक्यत्ववशेन समानविषयत्वे कल्प्यमाने ऽनुपजातविरोधावस्थपूर्वावधारितदातृगामित्वपरित्यागासंभवादुत्तरमलब्धावस्थमेव प्रतिग्रहीतृज्ञानं गौणगृह्णातिकल्पनया दातृविषयत्वेनाध्यवसीयते। किं च।

भूयसां च सधर्मत्वमस्मिन्पक्षे भविष्यति।
अन्यथा हि भवेत्पूर्वं सर्वमेवासमञ्जसम्॥

प्रजापतिर्वरुणायाश्वं प्रत्यगृह्णात्स्वां देवतामपादानभूतां वरुणमेवेति बह्वसमञ्जसं स्यात् मम तु गृह्णातिरेव कथं चिदप्रयोजकव्यापारे वर्त्तयितव्यः। यत्तु विधिरर्थवादाद्बलवत्तर इति। सत्यम्। यो विधिः स बलीयान् भवति। न तु प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति विधिः सर्वत्र हि वाक्ये यत्पूर्वं पदैरनवगतमपेक्षितं च तदुत्तरपदेभ्यः परिगृह्यते नेतरत्प्रतीयमानमपि। तद्यथा सत्रादुदवसायेति क्त्वाप्रत्ययेनैवोत्तरस्यां क्रियायामुदवसानवदन्योन्यनिरपेक्षा बहवः कर्त्तारो ऽवधारिताः उद्दिश्यमानत्वाच्च विवक्षितसाहित्या इति पृष्ठशमनीयेन यजेरन्नित्यत्र सत्यप्युपादीयमानत्वे मंहतबहुकर्तृप्रत्ययः पूर्वेणानपेक्षितत्वादविवक्षितो भविष्यति। एवमिह यावदेव प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदित्यर्थवादेन दातुर्वरुणनिर्मोचने हेतुत्वेनेष्टिः प्रशस्यमानावगता तावदेव तस्य किमपि वक्तव्यमितीयमेवेष्टिर्विधास्यतइत्यवधार्यते। ततश्च

पूर्वावधारितविधिविषयः पुरुषो विध्यनुमानाभिमुख-स्तन्मात्रमेवोच्यमानं प्रार्थयते नाधिकम् । तुल्या च विषयावबोधने विध्यर्थवादयोः शक्तिः । यत्त्वर्थवादस्य विधिशक्तिर्नास्ति तावन्मात्रं विधायकाद् गृह्यतएव न तु तावता सर्वमेव तद्गतं विवक्ष्यते ऽनपेक्षितत्वात् । अतो निमित्तार्थं लिङुच्चारणं धातुमन्तरेण न संभवतीति यत्र क्व चन धातौ प्रयोक्तव्ये दातृव्यापारार्थगृहीतौ गृह्णा-तिः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि यस्मात्पुरा-कल्पे दातुरेवं दृष्टं तस्माददातृत्वेऽपि प्रतिग्रहीतृभिरेवं क-र्त्तव्यमित्यसंबद्धमेव वाक्यं स्यात् । तस्माद्विधुद्देशेनैवेत्थं प्रदृष्टेन दाता ऽऽश्रित इत्यविरोधः । तदेतच्छ्रुतेर्जाता-धिकारः स्यादित्यत्र प्रपञ्चितम् । ननु च तेनैव गतत्वा-दिह नारब्धव्यमेतत् । सत्यं गतप्रायमेतद् भाष्यान्त-रजनितभ्रान्त्यपनयार्थं तु पुनरारम्भः । इतरथा हि श-क्यमिदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणे ऽपि व्याख्यातुम् । यो नामालम्भनिर्वापवल्लौकिकवैदयोरश्वप्रतिग्रहाविशेषाद-नैकान्ते सति न नियोगतः कर्माङ्गत्वं गम्यतइति म-न्यमानो वदेत् याज्ञे ऽप्यचोदितमेतत्कर्मभेदे सति निर्णयकारणाभावादिति तस्योत्तरम् सा लिङ्गा-दार्त्विजे स्यादिति । यद्वृत्विग्भ्योऽश्वदानं तत्र स्याद्वैदि-कत्वयज्ञियत्वलिङ्गविशेषान्निमित्तत्वोपयुक्तस्यापि लिङ् एव लिङ्गत्वात् । वैदिको हि लिङ् संबद्धो दृष्टो न लौ-किकः । अथ वैतदेव चोद्यं विना सूत्रेण कृतत्वात् सूत्रद्व-यमप्येकीकृत्य परिहारो वर्णनीयः । यस्मादचोदितं लौ-किकं न तत्र निमित्तत्वेन बुद्धिरिति पूर्ववदेव योज्यम् । तत्रैतस्मादेकमिदं कर्म यथा वैदिकं सत् निमित्तं भव-

ति तथा लौकिकमपि संभवतीति अत आह। नैतत् कुतः। कर्मभेदादस्ति हि चोदिताचोदितत्वकृतो देशादिभेदकृतकर्मव्यक्तिकृतोपि कर्मभेदो येन निमित्तव्यवस्था भविष्यति। प्रतिषिद्धत्वाच्च लौकिकस्याभाव एव वेदसिद्धान्तेन। अतो यस्यासंदिग्धः सद्भावस्तस्यैव निमित्तत्वम्। न चावश्यमस्य निमित्तार्थं श्रवणं संबन्धमात्रपर्यवसानात्। अतश्चाश्वदानस्यैवेयमितिकर्तव्यतेति प्रयोजनवत्त्वेन वैदिकं गमिष्यति। तस्मान्नाचोदितेन संबन्धः इत्येवं संभवत्यपि व्याख्याने ऽर्थवशेनाधिकरणान्तरकरणम्। गृह्णातिशब्दस्य प्रयोजकक्रियायामदृष्टपूर्वां दृढां भ्रान्तिं कुर्वल्लँक्षणादृत्या नेतव्यः। प्रयोजकव्यापारे प्रयोज्यवदुपचारात्। अथ वा हेतुकर्तर्यपि कर्तृत्वमस्ति तत्र यदा हेतुत्वं विवक्ष्यते तदा हेतुमद्व्यापारे विवक्षिते ऽपि णिजुत्पद्यते। कर्तृत्वमात्रविवक्षायां विनैव णिचा यो ऽश्वप्रतिग्रहं यथा कथं चिन्निर्वर्तयति स प्रतिगृह्णातीति शक्यते वक्तुम्। यथा षड्भिर्हलैः कृषतीति विलेखनवचनः सन्कृषिः षड्डलोपादानसामर्थ्यात् विलेखितृविषयासंभवात्तत्प्रयोजकव्यापारे वर्त्तते। न हि हलषट्केनैकः कर्त्ता विलेखितुं शक्नोति तेन षण्णामेव विलेखितृणां यः संविधानेन प्रयोजकः स तद्व्यापारेण कृषिरपि कर्त्ता भवतीत्येवमभिधीयते। तद्वदर्थवादवशेन वर्त्तमानो गृह्णातिः तत्प्रयोजकव्यापारे वर्त्तिष्यते। विचित्रशक्तयो हि धातवः प्रयोज्यप्रयोजकोभयव्यापारवचनत्वेन भावार्थाधिकरणे दर्शितास्तेषां सहकारिकारणसन्निधानात्कदा चित्का चित्प्रसिद्धिव्यतिरेकेणापि शक्तिरभिव्यज्यते। तस्माद्दात्रर्थे प्रतिगृह्णाति-

शब्दः प्रयुक्त इति दातुरिष्टिः । एवं स्थिते के चिच्चोदयन्ति । यथा किल मैत्रायणीयानां स एषो ऽश्वः प्रतिगृह्यत इत्येकरूपोपक्रमोपसंहारविधिना विस्पष्टमेव प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति गम्यते । तत्र च वदन्ति न्यायेन तावद्वयं बलीयांसो यदि तु वचनान्तरेण जीयामहे किं क्रियतामिति । स तु निष्कारणत्रास इति पश्यामः । कथम् ।

प्रतिग्रहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः ।
भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते ॥

यथोदाहृतेन तावत्तैत्तिरीयशाखावाक्येन दातुरिष्टिः सिद्धा सा न न्यायान्तरेणापनीयते न वचनान्तरेण । यद्यपि प्रतिषेधवचनं स्यात् तथापि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पो भवेन्न स्वीकृतन्यायव्युदासः । यत्तु प्रतिग्रहीतुर्विधायकं तद्यदि तावत्कर्माङ्गवशेन विनाप्युपक्रमविशेषात्पूर्ववाक्यार्थानुसार्येव भवति ततस्तेनापि दातुरेव । अथ तु स्वातन्त्र्यात् प्रतिगृह्णातिवशात् प्रतिग्रहीतुस्ततः पूर्ववाक्याच्च दातुरित्युभौ करिष्यतस्तत्प्रतिग्रहीतृगता च कर्माङ्गत्वाभावात्पुरुषार्थो सती लौकिकेपि स्यात् । यस्त्वार्त्विजे स्यादित्येतत्सूत्रपरः सन् पूर्ववाक्येनापि प्रतिग्रहीतुरेव वदति तेन तत्कर्तृकायाः कर्माङ्गत्वाभावादृत्विजामितरेषां च पुरुषार्थफलकल्पनातुल्यत्वेन लौकिकेपि प्राप्तौ सत्यां केन प्रमाणेन तस्माद्यज्ञे प्रतीयेतेत्येतदभिधीयतइति वक्तव्यम् । तस्मादनेन तावद्दातुरिति सिद्धम् ।

पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

अयमप्यनारभ्यवाद एव । सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमतीति । तत्रापि पूर्ववदेवाधिकरणद्वयमपि विचार्यते । लौकिकसोमपाने रसायनाद्यर्थं कृते वमनेन व्यापन्ने सोमेन्द्रयागः उत वैदिके उतोभयत्रापि । तत्र तद्वदित्यनेन सामान्यपक्षो दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यादित्ययं चातिदिश्यते । अथ वाधिकरणद्वयमपि सिद्धान्तरूपेणाधिकरणद्वये ऽप्यतिदिश्यते केन चिद्विशेषेण पूर्वपक्षरचना । तत्रेह तावद्वैदिकेन पानेन द्रव्यप्रतिपादनस्य कृतत्वान्न कदा चिद् भेषे पुनः प्रतिसमाधानापेक्षा ऽस्तीत्यनर्थकमिष्टिविधानम् । लौकिके तु वमनेन व्यापन्ने रसायनगुणाभावादिन्द्रियेण वीर्येण च व्यृद्धिः संभाव्यते । न जलोदरवदत्यन्तासंभावना । तत्संयोगे च श्रूयमाणेष्टिस्तत्समाध्यर्थैव विज्ञायते । तस्मात्तत्र स्यादिति ।

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ॥ ३९ ॥

तैरेव वैदिकत्वसामान्यादिभिर्वैदिके भवतीति कस्मान्नोच्यते । न हि वमने वैदिकत्वं संभवति अचोदितत्वात् अतो य एव दोषो लौकिकगामित्वे हेतुः स एवेह वैदिकविषयत्वे स्यात् । तथा हि ।

सम्यक् जरणरूपान्ता प्रतिपत्तिर्विधीयते ।
व्यापदि प्रधानस्य न भवेत्पूर्ववत्फलम् ॥

न च तावल्लौकिकपानव्यापदि दोषोस्ति । वमनार्थमेव पानात् । अथापि भवति तथापि वैद्यकेनैव तस्य

प्रतिसमाधानमिति न वैदिकोपायापेक्षा। वैदिके तु पाने सम्यक् अरथापाठाज्जरणान्ता प्रतिपत्तिरवधारिता। सा च वमनेन व्यापद्यते। ततश्च प्रधानफलवैगुण्याशङ्कायां तत्समाधानार्थैष्टिर्विज्ञायते। अथ त्वयं फलार्थवादस्ततः सुतरां फलकल्पनाभयाल्लौकिकान्निर्दृत्तिर्गम्यते। वैदिके तु वमने न पानं प्रत्याथितम्। तेन क्रतुस्थस्येष्टिरङ्गमिति सुकरः संबन्धः।

तत्सर्वत्राविशेषात्॥ ४०॥

अश्वप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्माङ्गत्वात्स्वामिकर्तृकत्वे सिद्धेपि तस्य किमात्मीयं वमनं निमित्तम् उतार्त्विजमपि इति विचार्यते। किं प्राप्तम्। विशेषानुपादानादुभयवाधि स्यात्। यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशः तथार्त्विजेनाप्युभयोर्द्रव्यसंस्कारात्मकत्वात्। तस्माद्यदि दोषनिर्घातार्थमेतत्कर्माथाप्यपूर्वोपकारार्थमुभयथा वमनद्वये ऽपि कर्त्तव्यम्।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात्॥ ४१॥

यद्यपि तावदारादुपकारकत्वं तथा ऽपि स्वामिवमने भवितव्यम्। कुतः।

पूर्वं यच्छब्दसंबन्धान्निमित्तत्वं न जायते।
तत्संबन्धात्परस्तात्तु कर्त्तैकः संप्रतीयते॥

यः सोमं वमति स निर्वपेदिति यच्छब्दतच्छब्दयोगाद्यागवमनयोरेकः कर्त्ता गम्यते। तत्र नैमित्तिकं तावत्स्वामिकर्तृकत्वेनासंदिग्धं तेनासंदिग्धेन संदिग्धं व-

मनं निर्णीयते। तदपि स्वामिकर्तृकमेव सन्निमित्त-मिति। न च स्वतन्त्रमेव निमित्तं श्रुतेनाख्यातेन नि-मित्तप्रत्ययानुत्पादात्। यच्छब्दोपबद्धं तन्निमित्तं प्रति-पादयति। तेन चेत्संबद्धं पूर्वतरं समानकर्तृकत्वं प-श्चान्निमित्तत्वप्रतीतिः। अथर्त्विजो देवतार्थमृत्विक्-परिक्रयार्थं च द्रव्यं त्यजन्ति ततस्तेषां स्वात्मनि परिक्र-यविरोधादवश्यं तैरप्यन्ये ऽध्वर्य्वादयो वरीतव्याः। आ-धानगतेन त्वात्मनेपदेनाग्नीनामाधातृव्यतिरिक्तपुरुषसं-बन्धाभावात्स्वात्मार्थेष्वग्निषु यष्टव्यम्। ततश्च यदि ता-वद्दान्तसोमकर्मोपकारबुद्ध्या कुर्वन्ति ततो देशकालक-र्तृभेदाद्विगुणं न तेन प्रधानेन गृह्यते। न चाहत्य दे-शादिभेद आम्नायते येन तत्सद्भावे ऽप्यवैगुण्यमाश्रीयेत। स्वामिवमनेन च कृतार्थत्वान्नानेनैव शास्त्रेण दे-शान्तरादीनामनुज्ञानम्। कथं वैकमेव शास्त्रं स्वामिवम-नपक्षे समानदेशादित्वमाश्रयेदृत्विग्वमने च तद्भेदम् अथ त्वात्मार्थबुद्ध्यैव ते प्रयुञ्जीरन्। एवमपि क्रत्वर्थेना-वधारितस्य पुनः पुरुषार्थत्वाभावात्तादर्थ्येन क्रियमाण-स्य आनर्थक्यमेव स्यात्। अथ तु एतस्मिन्नर्थे पुरुषार्थतैव शास्त्रेणाश्रीयते तथा सति उपस्थितक्रतुत्यागादसन्नि-हितस्वर्गादिकल्पनाच्च विप्रकर्षः। सदृशं लौकिकवमने ऽप्येतदिति न याज्ञं स्यात् तच्च पूर्वमेव निराकृतम्। तस्मात्स्वामिवमने स्यात्। अथ त्वध्वर्य्वादिवमने ऽपि स्वाम्येव द्रव्यं त्यजेत् तथा सति तदेव भिन्नकर्तृकत्व-मापद्यते। तत्समर्थने वा ऽश्रुतपक्ष्यर्थकल्पना सामाना-धिकरण्यबाधश्च तथा कल्पनायां च स्वामिवमनस्या-निमित्तत्वप्रसङ्गः। उभयाश्रयणे वा वैरूप्यनिमित्तो वा-

ऽभेदः स्यात् । यः सोमं वमति यस्य सोममृत्विग्वमतीति चाश्रयणाद्न्यतरपरिग्रहे तु स्वामिवमनग्रहणं युक्तम् शब्दसामञ्जस्यात् । एवं तावदारादुपकारकत्वे । यदा तु वाक्यशेषोपबोतयागशेषद्रव्यप्रतिपत्तिनियमभ्रेषोपजनितं फललाभायोग्यत्वमतो न प्रतिसमाधीयते इति कल्प्यते तदा यजमानफलोत्पत्तेरत्यन्ताद्दृष्टत्वात्तदाशङ्कीति तेनैव प्रतिसमाधानेष्टिः कर्त्तव्येत्यसंदिग्धम् । यत्तु दक्षिणालाभात्मकमृत्विजां फलं तत्सति चासति वमने लभ्यमानं दृश्यतइति निराशङ्कत्वादनपेक्षितप्रतिसमाधानं नेष्टिं गृह्णाति । यदा ऽपि प्रकृतकर्मकर्तृनियमांशेन भक्षयितृसंस्कारार्थं भक्षणमतस्तद्भ्रेषे कर्त्तृवैगुण्यमुपजातं द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्मकस्य निवृत्तत्वादिति कल्प्यते तदा ऽपि तद्भ्रेषकृतयाजमानफलविघ्नप्रसङ्गात् तन्निवृत्त्यर्थत्वाद्यत्तच्छब्दनिर्देशाच्च यजमानवमनएव भवितव्यम् । एतेनापूर्वसंस्कारार्थत्वमपि व्याख्यातम् । यदा ऽपि हि सोमवमनान्न विहिताकरणं नापि प्रतिषिद्धसेवनमापद्यतइति कृत्वा दोषनिर्घातार्थत्वमिष्टेरनाश्रित्य निमित्तं कर्माङ्गं तदापि च यच्छब्देन पुरुषस्योपात्तत्वाज्जञ्ज्भ्यमानन्यायेन प्रकरणागतपुरुषसंस्कारता ऽध्यवसीयते तदापि याजमानास्त्विज्यनेनैव तत्कर्तृकता । वमवसमानविषयत्वाच्च यजमानवमनमेव निमित्तम् । यत्त्वध्वर्य्वादिवमनेपि द्रव्यप्रतिपत्तिभ्रेषः कर्तृसंस्कारात् विनाशो वा समाधिमपेक्षतइति । यद्यप्यपेक्षते तथाप्यविधानान्न गृह्णीष्यते । सर्वेषु च क्रत्वर्थपुरुषार्थपक्षेषु चर्त्विग्वमने विधानमित्युक्तम् । अतश्च यदि तद्वमनमदुष्टमेव ततस्तूष्णीमेवासि-

तव्यम्। अथ दृष्टं ततस्तत्सामान्यविहितं किंचित्कर्त्तव्यम्। न चात्र क्रत्वर्थोद्यन्यतमपक्षावधारणप्रयोजनमस्तीति नातीवात्रावधारणे यतितव्यम्। अथापि तत्खल्वानं प्रयोजनं ततो जघन्यमानपक्षः परिग्रहीतव्यः। तथा च सूत्रकारः स्वामिनो ऽतदर्थत्वादित्याह।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४२॥

व्यृध्यतइति स वक्तव्यो यस्य सोमपानाद्वृद्धिः प्रार्थ्यते। तद्वैगुण्याच्च व्यृद्धिराशङ्क्यते स्वामिनश्च तदुभयमपीति तस्यैवेष्टिः।

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥४३॥

अष्टाकपालादिशब्दैः समस्तं द्रव्यं देवतार्थमवगमितमाहवनीयप्रक्षेपेण च हविषो देवतार्थता भवति। यदाहवनीये जुह्वतीति विधिरग्निमुखा वै देवा इति चार्थवादात्। एवं च सति ततश्चेत् किं चिदप्यपनीयेत तदा ऽन्यत् श्रुतमन्यत्क्रियेत तस्मात्सर्वप्रक्षेपः। किं पुनरयं पूर्वपक्षवादी शेषकार्याणां स्विष्टकृदिडाप्राशित्रशंयुवाककालभक्षचतुर्धाकरणानां विधिं न पश्यति। सत्यं न पश्यतीति केचित्। न त्वेतद्युक्तमिव न ह्येवं कश्चित्पूर्वपक्षो न भवेत्। अतः पश्यन्नेवानेनाभिप्रायेण मन्यतइति वक्तव्यम्।

विद्यमानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयोजकाः।
भवेयुः शेषभाजो हि निःशेषे तु प्रयोजकाः॥

यदा हि ह्यवदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः सशेषाः क्रियन्ते तदोत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्येवमादिचो-

दनावशेनैकदेशद्रव्यस्योत्पत्तौ विद्यमानसंयोगादित्येवं स्विष्टकृदादीनामप्रयोजकत्वं भवति । यदा तु खलु सर्वप्रदानमवगम्यते तदा विद्यमानसंयोगासंभवाच्चोदितैकदेशानुष्ठानानुपपत्त्या शक्यमेकदेश्युत्पादनमध्यवसातुमिति स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडाशान्तराण्युत्पादेरन् । शेषशब्दः शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्यादिषु कथमिति चेत् । उच्यते ।

हविरन्तरमालोच्य शेषशब्दो भविष्यति ।
आज्येन शेषमितिवत्तच्छेषेणेतिवच्च नः ॥

यथैवाज्येन शेषं संस्थापयतीति पूर्वकर्मणः पर्यवसानादधिके पूर्वसदृशे वा शेषशब्दः प्रयुज्यते यथा च ततः शेषेण विशिष्टदेशजात्यादिमन्तो जन्म प्रतिपद्यन्ते इति स्वर्गफलकर्मणो निःशेषोपयोगादन्यफलस्य चान्यत्र व्यापारासंभवात्ततोऽन्येनेति वक्तव्ये ततः शेषेणेति गौतमाचार्येणोक्तम् । एवमिहापि यत्प्रधानहविर्भ्यो ऽन्यद्धविस्तेनैवान्यत्वेनाधिक्येन वा भविष्यति । अथ वा गुणत्वेन वा शेषादित्येवमभिधास्यते शेषशब्दो ह्युपयुक्तेतरद्विद्यमानं ब्रवीति । न च प्रधानहविषां किंचिद्विद्यते ऽन्येषां च सर्वमेतद्रूपमस्ति तस्माद् द्रव्यान्तराणि गृह्णीरन् । यथा वक्ष्यति । निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत् इति । यथात्यन्तं शेषशब्दानुरोधं कृत्वा तेषामेव किंचिच्छेष्यते तथा ऽप्यस्त्येवान्यद्विचारस्य प्रयोजनं नावश्यं पच्चोक्तेनैव प्रयोजनेन भवितव्यमिदमपि संभवति । यदा प्रधानवाक्यादशेषप्रदानप्रसक्तौ सत्यां शेषकार्यवशेन शेषाः स्थाप्यन्ते तदा यथैव प्रधानं तस्य हविषः प्रयोजकमेवं स्विष्टकृदादीन्यपीति । तद-

र्थावदाननाशदोषापहारेष्वपि प्रधानवदेव हविरन्तर-मुत्पाद्येत । यदा पुनः प्रधानचोदनाविप्रस्यैव शेषस्य स्विष्टकृदादीनि ग्राहकाणि भवन्ति तदा तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे सति नाशदोषापहारे-ष्वपि अक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात्सत्यप्युभयोः पक्षयो-रसर्वप्रदाने ऽस्ति प्रयोजनमित्यर्थवान्विचारः ।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥४४॥

यद्याग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्येवमाद्येव भवेत्ततः सर्वप्र-दानमेवावधार्येत । अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादेर्निष्कृष्य किं चिदेव होतव्यं श्रूयते द्विर्हविषो ऽवद्यति मध्यात्पू-र्वार्धाच्च द्विरवद्यति अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं भवति । द्य-वदानं जुह्वतीत्येवमादिवाक्यालोचनेन हि किं चिदेव होतव्यमवगतमतः शेषयितव्यं किं चित् ।

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥४५॥

यद्येतानि वाक्यान्युत्पत्तिवाक्यावगतमशेषहोममबा-धमानानि न निविशेरन् यदि चैतानि प्रधानस्य प्र-त्यासन्नतराणि भवेयुस्ततो बाधेरन्नेतानि तु संस्कार-वाक्यानि अविरोधेनैवोपपद्यन्ते । शक्यते ह्यङ्गुष्ठपर्वमा-त्रैर्मध्यपूर्वार्धोद्धृतैर्दिशः प्रवृत्तैरवदानैः संस्कृत्य संस्कृत्य निःशेषं हविः प्रदातुम् । अतः सर्ववाक्यवशेनैवं शास्त्रा-र्थो भवति । यदशेषं हविर्जुहोति तदेवमुपायमिति तेन न कस्य चिद्धोमः प्रतिषिध्यते । तस्मात्सर्वप्रदानं कर्त्त-व्यम् । यत्तु यथाश्रुतेतिकर्त्तव्यताको युगपन्न शक्यते क-र्त्तुमद्यावदानहोमप्रसङ्गादिति । ज्योतिष्टोमवदभ्यासे-

तव्यो होमः। तदर्थत्वाद्देवतार्थत्वाद्यागार्थत्वादपूर्वार्थत्वाद्वा कृत्स्नस्याष्टाकपालस्य। नैकदेशमात्रहोमेनोत्पत्तिवाक्यार्थसंभावना भवेत्। अथ वाऽवदानसंस्कारस्य द्रव्यार्थत्वात्।

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद् द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥४६॥

नैतदस्ति। पुनःपुनर्हविरवखण्डनं तद्धांश्च होमोऽभ्यसितव्य इति। कुतः।

खण्डनं गुणभूतत्वादभ्यस्येतेह यद्यपि।
होमः प्रधानभावात्तु नावृत्तिं प्रतिपद्यते॥

हविर्विषोऽवद्यतीत्येतस्य संस्कारत्वाद्यावत्संस्कार्यं भ्रियते तावदावृत्तिर्भवत्विति शक्यते वक्तुम्। होमस्य फलवत्त्वाद्धोस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध इति च प्राधान्यावगमादेकेन द्व्यवदानेन निवृत्तस्य न द्रव्यमस्तीति पुनरावृत्तिर्युक्ता। तस्मिंस्तानावर्त्तमाने ऽर्थाभावादवद्यतिरपि नावर्त्तते कार्ये हि प्रवर्तमानं द्रव्यं संस्कारं गृह्णाति नोदासीनम्। न च द्व्यवदानव्यतिरिक्तस्य हविषः कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते। तस्मात्सोऽपि नावर्त्तते। यदि हि द्रव्यार्थो होमो भवेत् ततस्तद्वशेन क्षयमावर्त्तेतावखण्डनं चावर्त्तयेत्। अतदर्थस्य नावृत्तिः। न चैष वाक्यार्थो यज्जुहोतीति हूयमानस्य हविरवखण्डनमुपायो विधीयतइति। न हि जुहोतिशब्देन द्रव्यमुपादीयते। न चैष कर्मणि लकारो यतो हूयमा-

नानुवादत्वं प्रतिपद्यते । क्रियायामेव त्विदं ह्यवदानं विधीयते। यो ऽपि यत् जुहोतीति यच्छब्दात् द्रव्यप्रत्ययो भवति सो ऽपि यच्छब्दस्यावैदिकत्वात्क्रियाविशेषणभूतस्यानुवादत्वप्रदर्शनार्थं व्याख्यातृभिरुच्चारितस्य परमार्थेनालोचनाद्भविष्यतीत्युपेक्षणीयः । यत्तु ज्योतिष्टोमवदुत्पत्तिवाक्यावगतस्य समस्तद्रव्यप्राप्त्यर्थमावर्त्तिष्यते इति तदयुक्तम् । कुतः ।

अशेषग्रहणे सिद्धे भवेत्सोमेन तुल्यता ।
अपवादात्तदेवेह न तु सिद्धं कथं च न ॥

आग्नेयचोदनाया ह्यानुमानिको होमसंबन्धः सर्वपुरोडाशावयवसामान्यप्रवृत्तश्च स यावन्नैव निर्वर्तते तावदस्यैव ह्यवदानं जुहोतीत्यनेन निष्कृष्य संबन्धः कल्पितः। तस्मिंश्च सिद्धे नानुमानिको ऽवकल्पते । तेन यत्सामान्यप्रवृत्तमाग्नेयत्वं तद्द्व्यवदानचोदनया साप्रदश्यमिव प्राकरणिकैर्द्यवदानविषयमेवोपसंह्रियते । तत्रैषो ऽर्थो विज्ञायते ह्यवदानमाग्नेयं करोतीत्यतो ऽवयवान्तराणामचोदितत्वान्न होमप्रसङ्गः। किं च ।

न चावश्यप्रदानेन हविराग्नेयमिष्यते ।
ह्यवदाने गृहीते हि सर्वाग्नेयत्वसंभवः ॥

तद्धितेन हि तादर्थ्यमात्रमुक्तं न प्रदानम् । द्वेधा ऽपि च तादर्थ्यं भवति प्रदानेन प्रदानार्थद्रव्यसाधनत्वेन वा। तथा हि। व्रीहिभिर्यजेतेति वचनान्न तावद्व्रीहयः साक्षात्प्रदीयन्ते ऽथ च प्रदेयप्रकृतित्वादेवमुपदिश्यते। तस्माद्यद्यपि पुरोडाशः समस्तः साक्षान्न प्रदीयते तथा ऽपि ह्यवदानप्रकृतित्वादाग्नेयो भविष्यति। तेन ह्यवदानेनैवं तावद्धीयमानेन तस्याग्नेयत्वं कृतं भ-

र्वति द्वावेव च तौ व्याख्याप्रकारौ । एको देवतासंब-न्धस्य द्व्यवदाने संक्रान्तिरिति । अपरः पुनरिदमेव पु-रोडाशस्याग्नेयत्वं द्व्यवदानं ततो गृह्यतइति त-स्मान्न सर्वहोमः ।

शेषदर्शनाच्च ॥ ४७ ॥

एवं च शेषशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्यमानवचनो भविष्यति । उत्तरार्द्धादिशब्दस्य नावयवविधिकल्पनार्थापत्तिक्लेशमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं साम्नाय्यवदाग्नेयत्वं द्व्यवदानमात्रे उपसंहृतमिति । तन्न घटते । कथम् ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संक्रियेत विशेषतः ।
स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ॥

साम्नाय्यं हि सामिधेनीनामुक्तमनारभ्यवादेन न क्रतूनाम् । तस्य तु क्रतुसंबन्धस्तद्द्वारेणानुमानिकः क-ल्प्यो न च प्रत्यक्षसंबन्धे सत्यानुमानिकः कल्प्यतइति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टाकपालस्यास्फुटो देवतासंबन्ध-स्तद्धितश्रुत्या ऽभिहितत्वात् । स हि द्व्यवदानस्यैवानुमा-निकः स्यात् । उत्पत्तिवाक्ये च कर्मणो ऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते । द्व्यवदानेन पुनरुत्पन्नवाक्ये । तवैत-स्मात् । कर्मसंबन्धो ऽष्टाकपालस्यानुमानिको द्व्यवदा-नस्य प्रत्यक्षस्तद्भावे वा ऽऽनुमानिककल्पनं न संभवतीति । नैतद्युक्तम् । एवं सति द्व्यवदानं जुहोतीत्येतदेवोत्पत्ति-वाक्यमभ्युपगतं भवेत् । यदि ह्यष्टाकपालवाक्यं जुहो-तिवाक्येनोपसंहृतं ततो ऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्चाग्नेयवाक्ये चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदि-

प्र्येतेत्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । न चाननुमाय यागमा-ग्नेयादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा तत्संबन्धो वा ऽव-कल्पते इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिकः संबन्धस्तथा ऽपि स्वार्थपर्यवसायित्वान्यथानुपपत्तेः प्रथमतरमनुमित इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षशतेनाप्यन्यथात्वं कर्तुम् । न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति अवयवावयविनोः सामान्यविशेषव्यवहाराभावात् । अष्टाकपालचोदनया हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उपदिश्यते । द्व्यवदान-चोदनया ऽपि ततस्तुल्यबलत्वम् । ननु द्व्यवदानव्य-तिरिक्तावयवप्राप्तिः सामान्येन पुरोडाशशब्देन क्रिय-माणा दुर्बला स्यात् । उच्यते ।

यदि ह्यवयवार्थेन पुरोडाशो विधीयते ।
ततः सामान्यवृत्तिः स्यान्न तु साक्षाद्विधीयते ॥

आकृतिशास्त्राण्याकृतावसंभवन्ति व्यक्तिलक्षणा-र्थानि भवन्ति । तानि व्यक्तिषु परोक्षत्वाद् दुर्बलानि जा-यन्ते । न त्ववयविव्यक्तिः कर्म साधयितुं न शक्नोति । अतस्तच्छब्दस्यावयवलक्षणार्थता कल्प्येत । अथ विनैव कारणेन लक्षणाश्रयणम् ततो ऽवयवशास्त्रस्याप्यवय-वान्तरलक्षणार्थत्वाद्दौर्बल्यं स्यात् । तस्माद्यथैव द्व्यवदानं स्वावयवनिरपेक्षमात्मनैव केवलेन विधीयते तथैवाष्टा-कपालस्य द्व्यवदानमवयवान्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्षवि-धानात्प्राप्तिस्तत्प्राप्तौ च यदा ऽवयवान्तराण्यनुषज्यन्ते को वारयति । न तु तानि स्वमहिम्ना संबध्यन्ते तत्परा वा चोदना । न चात्यन्तमवयवावयविनोर्व्यतिरेक इति यदा ऽऽलोच्यते तदा ऽवयवान्तराण्यपि प्रत्यक्षान्येव भ-वन्ति । तेनाष्टाकपालचोदनाद्व्यवदानचोदनावशेनैवं

कर्म प्राप्नोति द्व्यवदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम्। अथ वा विकल्पः कदा चित्सकलस्य प्रदानं कदा चिद्द्व्यवदानमात्रस्य। अथ वा ऽष्टाकपालस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वादाग्नेयवद्बलीयस्त्वे सति द्व्यवदानं तेन सह बाधविकल्पसमुच्चयान्न प्रतिपद्यतइति गुणश्चापूर्वसंयोग इत्येवं कर्मान्तरं कल्पयेत्। यतः कुतश्चिच्च द्रव्यान्तराद्द्व्यवदीयेत अष्टाकपालसंबन्धाभावात्। पूर्वकर्मसंबन्धे ऽपि च पुनर्द्रव्यान्तरादेवोत्पन्नस्याष्टाकपालेन सह विकल्पसमुच्चयावुपन्यसितव्यौ। अथ वा कृत्स्नपुरोडाशग्रहणे ऽवधारिते द्व्यवदानचोदनायाश्च गुणपरत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेरष्टाकपालविषयत्वावगमात्संस्कारस्य यावत्संस्कार्यमावृत्तेः प्रधानस्य च यथाश्रुतगुणसंपादनाय ज्योतिष्टोमवदावृत्तेरिष्टत्वात्। उपायो वा तदर्थत्वादित्ययमेव पक्षः प्राप्नोति निरवदानप्रमाणाभावात्। निरवदानाश्रयणे चात्यन्तदुष्टा परिसंख्या स्यात्। न ह्यत्र नियम उपपद्यते सर्वपुरोडाशावयवानां नित्यवत्प्राप्तेः। यदि हि कतमो ऽवयवः प्रक्षिप्यतामित्येवं नियमापेक्षायां सत्यां मध्यपूर्वार्द्धद्व्यवदानं विधीयते ततः स्यान्नियमार्थत्वम्। नित्यप्राप्ति त्ववयविनि द्व्यवदानपुनःश्रुतरवयवान्तरनिवृत्तिपरत्वात्स्वार्थग्रहणमित्यादिदोषत्रयमपरिहार्यं स्यात्। तत्र हि तत्परिहर्तुं शक्यते यत्र परिसंख्यायमानप्राप्तिशास्त्रमक्लृप्तमुत्प्रेक्षाभिमुखं वर्त्तते। न चात्राष्टाकपालशास्त्रमक्लृप्तम्। न च क्लृप्ते सति दोषपरिहारः संभवति। तस्मान्न निरवदानम्। यदि च निरवदानशास्त्रादाग्नेयत्वं यागार्थद्व्यवदानविषयमुपसंह्रियेत ततः शेषावयवानामदेवतार्थत्वान्न स्वत्वमपितं

स्यात् । ततश्च भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वादित्यादिषु यदृत्विग्भिः साम्यादस्वामित्वं यजमानस्य तत्र तच्चोच्यते तत्सर्वं विरुध्यते । तत्रैतत्स्यात् । देवतोद्देशसंबन्धो ह्यवदानस्यैव त्यागः पुनस्समस्तस्य हविषः त्यागकृता च स्वत्वनिवृत्तिर्न देवतासंबन्धकृता । तस्मादविरुद्धं तदभिधानमिति । तदसत् । कुतः ।

निर्वपन्नेव जानाति ह्येतावदिह दास्यते ।
तत्राधिकपरित्यागः कल्प्यते केन हेतुना ॥

देवतायै हि दातुं द्रव्यं त्यजन्ति न विभवेन । तत्र यद्देवतार्थादन्यदधिकं तद्व्यवस्थितद्रव्यान्तरवदपरित्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य भेदेन विधानमस्ति । देवतासंबन्धकरणविधिनैव ह्यसावर्थापत्त्याऽऽक्षिप्यते । सा चार्थापत्तिर्यावता विना देवतायै दानं न संभवति तावत्यं वावस्थिता नान्यत्र । न हि शेषद्रव्यपरित्यागाद्विना ऽनुपपत्तिः । सर्वत्र च समाप्तिविधानमिष्यते तेनापि यावत एव यागसमाप्त्यङ्गत्वं तावत एवाक्षिप्तस्त्यागविधिर्नावयवान्तराणाम् । अतो यथा चतुर्मुष्ट्यतिरिक्तानामनसि स्थितानां व्रीहियवानां न निर्वापवेलायामत्यागादस्वत्वमेवमिहापि नावयवान्तराणां तत्स्यादिति । अथोच्येत निर्वापवेलायामनुपजातमध्यपूर्वार्धादिविभागं द्रव्यमनभिप्रेतत्यागमपि बलात्परित्यक्तव्यम् । न हि तदानीं विज्ञायते केभ्यो व्रीहिभ्यो ह्यवदानं निष्पत्स्यते केभ्यो नेत्यगम्यमाने विशेषे यानेव न त्यजेत्तेभ्य एव कदा चिदवदीयेत । तत्र त्यक्तानामदानादत्यक्तानां च दानादयथाश्रुतकरणप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वत्याग इति । नैतदेवम् ।

न हि सामान्यशास्त्रेण व्यवहारे कृते सति ।
विशेषशास्त्रावसरस्तस्मादादित एव सः ॥

यदा हि सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तव्यवहारं भवति तदा न शक्यं केनापि व्यावर्त्तयितुम् । तद्यदि समस्ताष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्था व्रीहयो देवतोद्देशेन निरुप्तास्ते सर्वे दातव्यत्वेन प्रक्रान्तास्तेषां यएव न दीयेरन् तत्रैव प्रक्रान्तापरिसमापनदोषो भवेत् । ततश्च सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति । यदि तु द्व्यवदानशास्त्रेण विशिष्टमिष्यते तत आदित एवैवमवधारयितव्यम् । अष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्थेषु चतुर्मुष्टिषु ये द्व्यवदाननिर्वृत्त्यर्थास्तानग्नये जुष्टं निर्वपामीति । यद्यपि च विशेषो न गम्यते तथा ऽप्येतेषां मध्ये ये ऽत्र द्व्यवदानं साधयन्ति तावन्तो न ममेति शक्यं संकल्पयितुम् । तद्यथा लोके कश्चिद्बहुद्रव्यसमुदाये ऽवस्थिते कं चिदभिधत्ते इतस्त्वं यावत्तृप्ति गृह्णासीति तत्र न तदवयवविशेषो गम्यते ऽथ च न सर्वत्यागो ऽध्यवसीयते तथेहापि द्रष्टव्यम् । यत्तु तावन्मात्रमेव न निरुप्यते तत्र चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति अश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवतीत्यादिवचनसामर्थ्यादीदृक्परिमाणाद् गृहीतं द्व्यवदानं देवतार्थतां प्रतिपद्यत इत्यवगम्यते । यत्तदन्यत्तत्तदनुग्रहार्थं नाधिकत्यागार्थमिति द्रष्टव्यम् । अतो यथैवानसो ऽधिनिर्वपतीत्युक्ते निर्वापपरिच्छेदार्थमुपात्तेष्वपि शकटस्थितेषु व्रीहिषु न स्वत्वमपैति तथैव द्व्यवदानापादानभूते पुरोडाशे ऽपीति स्वत्व सति शक्याः परिक्रयादयः तेन कर्त्तुमिति समत्ववचनविरोधः । एतेन द्व्यवदानप्रकृतित्वादेवाष्टाकपाल आग्नेयः क्रतौ भवतीत्येषो ऽपि पक्षः प्रत्युक्तः । तत्रापि शेषपरित्या-

गानुपपत्तेः। न च व्रीहिवत्पुरोडाशस्य प्रकृतित्वं युक्तम्। व्रीहयो ह्यनदनीया वाक्यान्तरशिष्टाश्च प्रकरणादुत्पत्तिवाक्यशिष्टप्रकृतिद्रव्यापेक्षपुरोडाशावरुद्धयागानुवादेन विधीयमाना न शक्नुवन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण यागसाधनत्वं प्रतिपत्तुम्। अष्टाकपालस्त्वदनीय उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्च शक्नोति साक्षाद्यागं साधयितुम्। स च पूर्वतरप्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि ह्यवदाने चोद्यते। तस्मान्न तत्प्रकृतित्वेन यागं साधयति। कस्तर्हि सर्वप्रदानस्य परिहारः उच्यते।

याग होमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ।
तेषामपरिहार्य्यं वं भेदे त्वेषो ऽभिधीयते॥

यद्याग्नेयादिचोदनयैव हविःप्रक्षेपो ऽभिधीयते ततो ह्यवदानचोदनया परिसंख्यातुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपः प्राप्नोति। तदा च तया ऽऽग्नेयचोदनयैव प्रक्षेपश्चोद्येत यदा यागहोमयोरभेदः। तयोस्तु भेदः शब्दान्तराधिकरणन्यायसिद्धः। तदुक्तं श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति सूत्रकारेणोच्यमानं तत्रैव समर्थयिष्यामहे। यथा देवतोद्देशेन स्वत्वत्यागमात्रं यागो देवतोद्दिष्टत्यज्यमानस्वत्वद्रव्यप्रक्षेपो जुहोतिः। तत्र ये दोषा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिष्वहोमत्वादाहवनीयो न भवेदित्यादयस्तानपि तत्रैव परिहरिष्यामः। उभयोश्च भेदे सति आग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यनेन तावद्वाक्येन यावता विना ऽष्टाकपालस्याग्नेयत्वं न भवति तावदेव चोद्यते। तस्य च स्वत्वपरित्यागदेवतोद्देशौ केवलावन्तरेणाग्नेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि तत्र यदि वाक्यान्तरं न स्यात् तत ईदृशं कर्म भवत्। सुपक्कमविकलमष्टाकपा-

लमाचरितः श्रुतौ देशे निधाय देवतामुद्दिश्य नायं ममेति संकल्पः कर्त्तव्यः । तत्परिपालनार्थं च पुनः कदाचिदपि न स्वत्वं द्रव्ये बध्नीयात् । यदि हि बध्नीयान्ततः पूर्वसंकल्पं विनाशयेदनृतं च वदेत् । यो हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमत्र स्वत्वमाधास्यामीति तस्य न ममैतद्देवतायै त्वेतदिति संकल्प एव न भवेत् । तेन देवतोद्देशत्यागोत्तरकालं यदस्य भवति तद्भवत्वित्यवधार्य न कश्चिद्व्यापारो वोढव्यो भवेत् । तथा प्राप्ते तु वाक्यान्तराणि भवन्ति उपस्तृणाति द्विर्हविषो ऽवद्यति अभिघारयति चतुरवत्तं जुहोतीत्येवमादीनि तैस्तावदिदमवधार्यते इयद्दानं हविषो होतव्यमिति । सर्वाणि चैतानि प्रकृतद्रव्यालम्बित्वात्तदुपादाय प्रवर्त्तन्ते नापूर्वद्रव्यग्राहित्वेन । तथा हि । चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्र होमस्याप्राप्तत्वान्न तमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते चतुरवत्तं च पूर्ववाक्यकल्पितं प्रयोजनापेक्षमस्ति । तस्मात्तस्यानेन प्रक्षेपमात्रं शक्यं विधातुमिति न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधानमवकल्पते । होमस्यापि च त्र्यंशस्य समाप्तिपर्यन्तत्वात् सर्वान्त्यंशे प्रक्षेपे चोद्यमाने त्यागतद्देवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्थापत्त्या विधिः कल्प्यतामुत कुतश्चित्प्राप्तयोरेवाश्रयणं क्रियतामिति । तत्राग्नेय्यधिकरणन्यायेन लाघवे सति गौरवस्याप्रमाणकत्वादवगतत्यागोद्देशांशद्वयान्यष्टाकपालादीन्येव गृह्यन्ते । न च तेषामौत्पत्तिकं यागसाधनत्वं विरुध्यते । प्रक्षिप्यमाणाना*मग्नियाग-

* नामपि तद्यागे इति क. पु. पा ।

साधनत्वाविघातकत्वात् । देवतान्तरसंबन्धेन हि या-
गविपरीतक्रियासंबन्धेन वा विरोधः स्यात् न त्वसाव-
स्ति। तेनैषोऽर्थो भवति अष्टाकपालेन यत्र क्व चित्प्र-
देशे स्थितेन यजेत तदीयं च द्व्यवदानं यत्र क्व चित्प्र-
क्षिपेदिति। तत्र वेद्यां हवींष्यासादयति बर्हिषीति व-
चनात्तत्र स्थितेन पुरोडाशेनेज्यते। यदाहवनीये जु-
होतीति वचनात्तत्र द्व्यवदानं हूयते स तु होमः किं पू-
र्वस्माद्यागादर्थान्तरमिति कर्त्तव्यता भवति उत तस्यैव
यागस्यांशान्तरविवृद्ध्या रूपान्तरं जातमिति चिन्तनी-
यम्। तत्रैव रूपान्तरोपजननमिति ब्रूमः। कर्मान्तर-
त्वे हि द्रव्यान्तरं देवतान्तरं च नारिष्टहोमादिवत्प्राप्नो-
ति। यथोक्तेन न्यायेन स एव यागः प्रचिततरो जुहो-
तित्वमापद्यते। न चैतावतौत्पत्तिकयजिरूपविघात आ-
शङ्क्यो जुहोतेर्यजिविशेषत्वात्। सामान्यं हि कश्चिद्वि-
शेषो न भवत्यपि। न तु निःसामान्यः कश्चिद्विशेष उ-
पपद्यते। ततश्च यथा वृक्षमानयेत्युक्ते शिंशपामित्यवि-
रोधात्पश्चादुच्यमानं न विरुध्यते तथा यजेतेत्युक्ते जु-
होतित्वाविरोधोऽवगन्तव्यः। सोऽयं याग एव द्व्याका-
रः समस्तेन पुरोडाशेन क्रियते द्व्यवदानेन जुहोत्यव-
स्थानीतःशेषेण तु सामान्यरूप एकस्मिन्नपि च क्षणे
द्व्याकारोऽपि निष्पद्यते। यदैव हि द्व्यवदानमाहव-
नीये निक्षिप्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यां समस्तविषय-
देवतासंकल्पोत्थापनं क्रियते तेन नैवं भमितव्यं यस्मा-
ज्जुह्वस्थं द्व्यवदानमाश्रवणप्रत्याश्रवणाभ्यां त्यागायोद्यतं
च तस्मात्तदेव केवलं देवतायै संकल्पितं नेतरदिति वि-
द्वद्भ्यामध्वर्युयजमानाभ्यां वेदार्थमनुसृत्य समस्तपरि-

त्यागदेवतोद्देशौ यथार्हं कर्त्तव्यौ अध्वर्युणा ह्यवदानप्रक्षेपो ऽतिरिक्तोनुष्ठेय इति । न चैतावता यागस्य वैरूप्यमशोभनं मन्तव्यम् । वचनसामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभनत्वप्रतीतेः । यथा कस्य चित्पुरुषस्यैकः पादः पुरस्ताद्गत इति न तावता किं चिद्वैलक्षण्यं भवति । तथा ऽत्र ह्यवदानपादे ऽधिकमपि प्रक्षेपांशं गते सत्युत्पत्तिवाक्यशिष्टं यागसाधनत्वं समस्तेनाष्टाकपालेन प्रतिपन्नमेवेत्यविरोधः । तस्माद् द्व्याकारमेवैतत्प्रधानं द्रष्टव्यम् । अथ वा यस्तत्र यागस्तस्य प्राधान्यं यस्तु प्रक्षेपः सो ऽङ्गमेव । तथा हि ।

फलवाक्ये यजेरेव संबन्धः श्रूयते स्फुटः ।
तत्संन्निधौ समाम्नानाज्जुहोतिरङ्गतेष्यते ॥

यद्यपि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमो ऽप्याश्रितस्तथा ऽपि प्रोक्षणादिवदस्याङ्गत्वमविरुद्धम् । न हि समानद्रव्याश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति । संस्काराणामपि प्रधानद्र*व्यवर्त्तित्वोपपत्तेः । संस्काराश्च के चित्प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते के चिदूर्ध्वं के चिद्युगपत् । तत्र के चिदाहुः । परस्तात्संस्कारो ऽयं होमो निर्वापवेलायामेव देवतोद्देशत्यागात्मकतया यागस्य निर्वृत्तत्वात् । तदयुक्तम् । न ह्यनदनीयावस्थैर्व्रीहिभिः पुरोडाशसाधनको यजिः शक्यः साधयितुम् । यदि च निर्वापवेलायामेव यागनिर्वृत्तिर्भवेत् तथा सति तदुत्तरकालं नाशदोषापहारेषु द्रव्यान्तरं नोपादीयेत । तच्च निर्द्देशाद्वा ऽन्यदागमयेदित्यादि विरुध्यते । भाष्यकारो ऽप्युपाकृते प-

* द्रव्यवर्तित्वेन प्रधानत्वापत्तेः क. पु. पा. ।

शावाह परकीयो ऽसौ रच्यते कालेन देवतया संभन्त्स्यते। तेन निर्वापवेलायामेतस्मै दास्यामीत्येतावन्मात्रं संकल्पत्यागः केवलः क्रियते न यागः। स तु पूर्वनिर्वृत्तत्यागापेक्षया यथाश्रुतेतिकर्त्तव्यताकदेवतोद्देशरूपः प्रक्षेपवेलायामेव निर्वर्त्तते। तत्र तस्मिन्नेव क्षणे समस्तेन पुरोडाशेन यागः साध्यते। तस्माधनैकदेशश्च द्व्यवदानं यागस्याङ्गेन प्रक्षेपेण संस्क्रियते। तदुपलक्षितत्वादेव यागनिर्वृत्तेः प्राक् प्रक्षेपादनिर्वृत्तयागावगमान्नाशादिष्वन्यद्रव्यागमनम्। सत्यपि होमस्य संस्कारकत्वे नाप्रयोजकत्वम्। निर्वृत्तयागभावित्वात्तु स्विष्टकृदादीनां स्फुटमेवाप्रयोजकत्वं भविष्यति। यदि वैष प्रक्षेपः प्रधानं भवेत्ततो दर्शपूर्णमासादिषु जुहोतिव्यवहार एव स्यात्। विकृतिषु च प्रधानानामनतिदेशाज्जुहोतावसत्यप्रक्षिप्तानामेव सौर्यादीनां दानं स्यात्। अङ्गत्वे तु तेषामप्याहवनीये प्रक्षेपः सेत्स्यति। ये तु जुहोतिचोदनोत्पत्तयस्तेषु पूर्वार्द्धभूतो ऽपि यजिरात्मा वा भविष्यति। अथ वा तेषामपि सोऽङ्गम्। तत्र हि त्यागदेवतोद्देशावपि तेनैवाक्षिप्येते यजतिचोदनोत्पत्तिषु पुनः सिद्धयोस्त्यागदेवतोद्देशयोर्जुहोतिः प्रवर्त्तमान आहवनीये यूपशकला होतव्या इति वत्प्रक्षेपमात्रवचनो विज्ञायते। ततश्च सिद्धमङ्गत्वम्। एवं सति पुरोडाशे यागे श्रूयते न होमो ऽपि द्व्यवदानस्य विहितो न समस्तपुरोडाशस्येति तन्मात्रस्य समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतां प्रत्युत्सृष्टत्वाद्विना ऽपि प्रक्षेपादस्वत्वव्यवहार उपपद्यते। न च परिसंख्यादोषो भविष्यति निरवदानाच्च शेषसिद्धिः।

अथ वा नैव भिद्येते यागहोमौ परस्परम् ।
पूर्वापरौ हि सदृशौ तद्भागौ नरसिंहवत् ॥

अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन् शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४८ ॥

यदाहवनीये प्रक्षेपेण अक्षपितो हविःशेषः प्रतिपादितस्तदा शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि कथं क्रियन्तामिति विचार्यते । तत्रार्थकर्मत्वं मन्यमान एकस्मादित्याह । सत्यप्यर्थकर्मत्वे यदि तदर्थमेवैतानि द्रव्याणि उत्पन्नानि भवेयुस्ततः सर्वेषां सम्भावनाय पश्ववदानानामिवैकस्मादपि सिध्यति यागे सर्वेषां संबन्धः क्रियेत तत्तु नास्त्यप्रयोजकत्वात् । अतस्तुषोपवापकपालवदेकेनैव सिद्धिः ।

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४९ ॥

यश्च प्रधानानामेवादृष्टः संस्कारस्स एकद्रव्यनिष्पादितैश्शेषकार्यैस्सिध्यतीति न द्रव्यान्तरमपेक्षते । सकृच्छब्दश्च सकृदवदानाभिप्रायः । इतरथा तु सर्वावदानेऽपि तन्त्रेण प्रयोगात्सकृत्त्वोपपत्तेरवक्तव्यतैव स्यात् । अथ वा ततः शेषकार्याणि सर्वेभ्यः क्रियेरन्यदि संस्कारकाणि भवेयुर्न त्वेतानि संस्कारकाणि । कुतः । संस्कारान्तरैरेव संस्कृतत्वात् । अयमप्यविरोधाद्भविष्यतीति चेत् । तत्राप्येष सूत्रार्थः । संस्कारक्रमस्यातिक्रान्तत्वात् । यावद्ध्यकृतप्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्संस्कारमपेक्षते प्रधाननिर्वृत्त्युत्तरकालं तु कृतं संस्कारैरिति संस्काराणामनवसरः ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५० ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते इत्येवं संस्कारकर्माख्येतानि । तत्र ह्युत्पत्तौ येन संयुक्तमिति प्रतिपत्तयस्ताश्च सर्वैः कृतार्थत्वाविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैताभिर्द्रव्याणि न प्रयोक्ष्यन्ते तथा ऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तत्वात्सर्वविषयता निर्वृत्ते ऽपि च प्रधाने तदीयानां सतामेषां का प्रतिपत्तिर्भवत्वित्यपेक्षिते शक्यः प्रतिपत्तिनियमो विधातुम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

सकृत्सकृदिति स्विष्टकृद्वदानवीप्सा सर्वेभ्यो ऽवदाने संस्कारपक्षे वा ऽवकल्प्यते नान्यथा । प्रयोजनसूत्राणि चैतानि । यदि नाम शेषकार्यवशेन पूर्वपक्षे ऽप्यसर्वप्रदानं किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति । तत्र यः पूर्वमस्माभिरभिहितो ऽर्थस्तत्रैव सूत्रं योज्यम् । पूर्वपक्षे हवींषि शेषकार्याणामप्रयोजकानीत्येकस्मात्क्रियेरन् । बलात्त्वपहारः प्रधानेभ्यः सकृत्कृते समस्तः कृत इति संस्कृतत्वान्नान्यतो ऽपि कर्त्तव्यः । सिद्धान्ते तु सर्वहविषां प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यो लिङ्गदर्शने च पौर्णमास्यधिकरणवत्प्रयोजने ऽवस्थितसिद्धान्तं द्योतयति ।

एकस्माच्चेद्याथाकाम्यविशेषात् ॥५२॥

याथाकाम्यमित्यस्यैव बुद्धिसामानाधिकरण्येन स्त्रीविवक्षायां षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषि कृते हलस्तद्धितस्येति ष्यङ्यकारे लुप्ते याथाकामी भवति ।

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५३ ॥

शेषनिमित्तकं हि विहितावश्यकर्त्तव्यतानिमित्तं च शेषकार्यं प्रथमस्य तावत्पाठक्रमानुसारात्पूर्वमापतति । न च तदा कश्चिद्विरोध इति क्रियते । तस्मिंश्च कृत निवृत्तव्यापारा चोदना न निमित्तीभवतीति विरोधादकारणम् ।

भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥५४॥

पुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणे इदं ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशः श्रूयते । कथं च तत्तद्ब्रह्मादिव्यपदेश्यं भवति यदि तेभ्यो दीयते तेन दानं विहितम् । तत्तु किमृत्विजां यथेष्टविनियोगार्थं परिक्रयायाम्नायते अथ भक्ष्यमाणशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । परिक्रयार्थमित्याह । न ह्यत्र यजमानपञ्चमा इडां प्राश्नन्तीतिवत् द्रव्यप्राधान्यं भक्षणं वा श्रूयते तस्माद् द्रव्याणां कर्मशेषत्वात्कर्मयुक्तेभ्यश्च दानादन्तरेणापि परिक्रयश्रुतिं दक्षिणादानवत्परिक्रयार्थमिति ।

तत्संस्तवाच्च ॥ ५५ ॥

एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति दक्षिणा ह्यृत्विजामुत्साहकारिणी परिक्रयस्य चैतद्रूपम् ।

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥५६॥

न चैष विभागः परिक्रयार्थः । कुतः ।

परिक्रयो हि सर्वत्र स्वेन द्रव्येण कल्पते ।
देवतार्थं परित्यक्ते स्वामित्वं न च कस्य चित् ॥

समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतोद्देशेन त्यक्तत्वादस्वामी यजमान इति ब्रह्मादिभिः समः। तत्र यथैव तेषां दातृत्वं न संभवति तथा यजमानस्यापि। तेन हि परिक्रीणानः पुनस्तद्द्रव्यं स्वीकुर्यात्। तत्र पौरस्त्यः संकल्पो विनश्येत्। तस्मात्तावन्न परिक्रयः। कथं खलु भक्षार्थमिति। तदुच्यते।

योग्यता लिङ्गमित्युक्तं तच्चेष्टं विनियोजकम्।

भक्षयोग्यः पुरोडाशः स्वरूपेण च दृश्यते॥

ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न कथं चिद् दृष्टमित्युक्तं वदेति द्रव्यक्षपणस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात्। भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैरित्यनेनापि सुतरां परिक्रय आपद्यते। न चावश्यं भक्षणेनैव तेषामुपक्रियते गृहानयनादिना ऽप्युपकारोपपत्तेः। सर्वत्र च द्रव्यसंस्कारार्थतां भक्षस्य वक्ष्यति। व्रतादिभिर्निवृत्त्यनभिधानात्। पुरुषसंस्कारा हि व्रतैर्निवर्त्तेरन्। तत एवं वक्तव्यम्। सत्यं भागानां प्रतिपत्तिः तथा ऽपि तु प्रकृतकर्तृनियमस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां दृष्टे सत्यदृष्टदौर्बल्याद्दृष्ट एव कर्तॄणां सामर्थ्यरूपः संस्कारः कल्प्यते। कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम। गृहमपि च नीत्वा यावद्भक्षणं न क्रियते तावत्तदनुपयोगादनुपकारः। तेनावश्यं सुदूरमपि गत्वा भक्षणे पर्यवसितव्यम्। तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्योग्यतावशेन च व्यादेशद्वारप्रक्रान्तभक्षसमापनस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ब्रह्मादीनामेव भक्षणेनोपकर्त्तव्यमिति गम्यते। शेषस्यापि च क्षपणापेक्षस्य भक्षणकृतमेव क्षपणं योग्यतया ऽवधार्यते।

व्यादेशाह्वानसंस्तुतिः ॥५७॥

दक्षिणेति प्रासङ्गिकोपकारापेक्षया ब्रह्मणा इत्यादिनिर्देशसाहृप्याद्वा भविष्यति । तस्माद्गुणार्थो ऽयमुपदेश इति सिद्धम् ।

इति श्रीभट्टकुमारिलस्वामिविरचिते मीमांसातन्त्रवार्त्तिके तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थस्सखण्डः समाप्तिमगमत् ।

तन्त्रवार्तिके ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषादित्यस्यातिप्रस*क्तस्यापवादः क्रियते । तमेव तावत्पूर्वं पक्षं स्मारयति । तथा च सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्यनुवाद उपपद्यते । निःशेषहविर्विषयत्वात् ।

कारणाच्च ॥ २ ॥

पुराकल्पे च यत्कारणं स्विष्टकृदर्थे ऽवदाने संकीर्त्तितं तदाज्ये ऽप्यविशिष्टं यद्देवेभ्यो हविरसौ वहति तस्य तेन भागः प्रार्थितः । आज्यमपि चोपांशुयाजदेवताभ्यस्तेनावश्यं वोढव्यम् । अतश्च ततो ऽप्यस्य भागेन भवितव्यम् ।

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

एकस्मिन्निति कस्मिंश्चित्कर्मणीत्यर्थः । अथ वा युष्मदभिप्रायेण एकस्मिन्हविषि स्विष्टकृत्यवदीयमाने सति समवत्तशब्दो ऽन्यसहितादवदीयमानवचनो नावक-

---

* 'अतिप्रसक्तस्ये'ति ग. पुस्तके नास्ति ।

ल्पेत मत्पत्ते तु आज्यमपि तत्रावदीयतद्रूव्यवकल्पिष्यते । क्व पुनरिदं श्रूयते तदभिधीयते । आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरित्येको यागश्चोदितः पुनस्तत्रैवोक्तम् । आज्यस्यैनं चरुमभिपूर्याज्यभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता यष्टव्याः ते च द्रव्यसामान्यादुपांशुयाजविकाराश्चत्वारो ऽपि यागा आदित्यश्चरुराग्नेयविकारः तत्राग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति श्रूयते । तद्यदि चरोरेकस्यातिदेशेन स्विष्टकृत्यास्ततो ऽवद्यतीत्येव स्यात् । यदा तु प्रकृतादाज्यादप्युपांशुयाजद्रव्यात् स्विष्टकृत्तदा ऽत्रापि यष्टव्य इत्युभयोश्चर्वाज्ययोरवदाने समवत्तशब्दः समर्थितो भवति । तस्मादपि मन्त्याज्ये शेषकार्याणीति ।

आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृते ऽवदाय न प्रत्यभिघारयतीति ध्रुवात एवावदायेति प्रतिशब्दात् दृष्टार्थत्वाच्चावगम्यते । यदपि स्विष्टकृते ऽवदीयते तदपि ध्रुवात एव येन तदर्थे ऽवत्ते ध्रुवायाः प्रत्यभिघारणं प्रतिषिध्यते । न हि ततः परामाहुतिमितिहेतुवचनात्पूर्वाणि प्रत्यभिघारणानि स्विष्टकृदर्थानीति दर्शयति । ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति सर्वैः शेषकार्यैर्भवितव्यम् ।

अशेषत्वात्तु नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥

सति प्रधानद्रव्यशेषे शेषकार्याणि क्रियन्ते न चोपांशु-

याजहविःशेषो विद्यते सर्वादानात्। कथं सर्वादानमिति चेत्। तदुत्तरसूत्रेणाह।

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात्॥ ६॥

ध्रुवायां तावन्नोपांशुयाजस्य शेषो विद्यते। ध्रौवस्यासंयुक्तोत्पत्तेः सर्वाज्यकार्यार्थमादानात्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यत इति वाक्यात्। तैत्तिरीयाणां तु कतिपयोपस्तरणाभिघारणादिकार्यानुक्रमणात्। तन्मध्ये चोपांशुयाजस्यापि संकीर्त्तनात् तावतां साधारणमुपस्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य यजन्निति वाक्याद्गम्यते। साधारणेषु च परिषद्दनोपहारगोष्ठीभोजनादिष्वियं स्थितिः। यदेकस्य भागे ऽपयातिते तावन्मात्रमेव तस्य। अवशिष्टं तु तत्समानभाजामवधार्यमाणं न पूर्वशेष इत्येवमकृतार्थत्वेन न प्रतिपत्तिमपेक्षते। यदा तु सर्वैः समानभागभिर्यथायोगमुद्धृता भागा भवन्ति तदा तस्य साधारण्यानुगुणैव प्रतिपत्त्यपेक्षा भवति। तदिहोपांशुयाजार्थे भागे ऽपनीते न कश्चिदपि तदीयः शेषो विद्यते शिष्टस्य परस्ताद्व्युपरस्तरणाभिघारणादिगृहीतत्वेनाकृतार्थत्वात्। कृतार्थप्रतिपत्तयश्च शेषकार्याणि न स्वयमेवाकृतप्रयोजनमपि द्रव्यं प्रयुञ्जते। तस्मान्न ध्रुवायां शेषो ऽस्ति। यस्तु समस्तकार्यनिर्वृत्त्युत्तरकालं साधारणः शेषो भविष्यति तस्य समिष्टयजुराख्यं प्रतिपत्त्यन्तरमाम्नातम्। यदा त्विदमप्युपस्तरणादिवदेवार्थकर्मावधार्यते तदा सुतरां शेषाभावः।

शक्यं तु तैत्तिरीयवाक्यापेक्षयोत्पन्नावन्यसंयोगात् समिष्टयजुषश्च जुहोतिचोदितत्वेनायत्तत्वात्प्रतिपत्तित्वमवधारयितुम् । निःशेषत्वेन चासाववस्थितेति शेषकार्यान्तराणि बाधते । तस्मात् ध्रुवायां तावन्नास्ति शेषः ।

अवत्तत्वात्तु* जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥७॥

तत्रैतत्स्यात् यत्केवलोपांशुयाजार्थं जुह्वामवत्तं तस्यैव ग्रहचमसेष्विव सोमस्य शेषो भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः । तस्य समस्तस्य चतुरवत्तं जुहोतीति होमसंयोगात् । उक्तं ह्येतदुपधानार्थं चरौ नान्यत्र श्रुतमन्यत्र विनियोक्तव्यमिति । तस्मान्न जुह्वां शेष उपपद्यते ।

चमसवदिति चेत् ॥८॥

अथ यदुक्तं चमसवत् सत्यपि होमसंयोगे शेषो भविष्यतीति तत्परिहर्त्तव्यम् ।

न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनाच्च ॥९॥

नैतत्सोमेन तुल्यं तत्र हि ग्रहचमसेषु हविःप्रकल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोमस्तथा सोमे वचनाद्भक्षो न विद्यत इत्यत्राधिकरणे वक्ष्यामः । तेन चोदनाविरोधं तत्र वक्ष्यमाणं परिहरतां न सर्वहोमो भविष्यति । शे-

---

* अवत्तत्वाच्चेति क. ग. पु. पा. ।

प्रकार्यान्यार्थदर्शनं च सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोतीत्यादि सर्वतःपरिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिचमससमाख्या च न विरोत्स्यते । अन्यथा तद्विरोधः स्यात् । अथ वा न तत्रासमस्तहोमे सति का चिच्चोदना विरुध्यत इत्यविरोधादसर्वहोमः । इह तु विरोधः स्यादयमेव चाविरोधो हेतुरिति सूत्रगमनिका । यथा तु भाष्यकारेण पूर्वं चमसमनुदाहृत्य चमसवदितिचेदिति सूत्रमुपन्यस्तं तथा परिचोदनासूत्रमेव होमसंयोगानैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थं कल्पयित्वा परिहारो वक्तव्यः । तत्र वचनान्तरकृतत्वाच्छेषः स्यादत्र वचनान्तररहितत्वे सतीति विशिष्टस्य हेतोरव्यभिचारात् । अथ वाऽवत्तत्वात्तु जुह्वामित्येतदेव तुशब्दस्थाने चशब्दं कृत्वा पूर्वपक्षवादिप्रत्यवस्थानं व्याचक्षाणैश्चमसो दृष्टान्तो दातव्यः परं वाऽनुभाषणसूत्रं वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । अवत्तत्वात्तु जुह्वां चमसवच्छेषोऽस्तु । तस्योत्तरं तस्य च होमसंयोगादिति गतार्थम् ।

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥

यस्तु सर्वेभ्य इति प्राप्त्यपेक्षोऽनुवादस्तत्र यादृशं वयमिह सर्वत्वं पश्यामः तादृशस्यैवानुवाद इति मन्यामहे । सर्वत्रैव च परमसर्वेण व्यवहाराभावादधिकृतापेक्षः सर्वशब्दो गृह्यत इति न विरोधः । तेन येषां शेषमद्भावेन प्रतिपत्तिकार्याधिकारोऽस्ति ये वा विद्यमानत्वेन प्रकृतशेषाः तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ।

जातिविशेषात्परम् ॥११॥

पूर्ववदेव समवद्यते: अनुवादत्वाद्यथासंभवमा*ज्ये ऽपीति चरावबद्यमाने सौक्ष्म्यात्तदवयवस्याचि†कीर्षितमप्यवदानं बलाद्भवति । तदेतत्संसृष्टद्रव्यजातिद्वयमपेक्ष्य संशब्दो ऽनुवादः ।

अन्त्यमरेकार्थम् ॥ १२ ॥

अन्त्यं यत्तु कारणं स्विष्टकृदर्थो ऽर्थवाद इत्युक्तं तदस्मत्पक्षे ऽप्युपपद्यत एवारेकार्थत्वात् । स्विष्टकृते ऽवदायेति तावद्यतस्तस्यावदानं भवति यादृशं वा संभवति तादृशमिति गम्यते । पुरोडाशादिभ्यश्च तस्यावदानं भवतिश्चोपस्तरणाभिघारणे । न चतुर्थ्यन्तेन ध्रौवमेवावदानं संबध्यते । सा हि देवतार्थद्रव्यान्तरावदाने ऽप्युपस्तरणाभिघारणोपयोगित्वात्प्रत्यभिघारणमपेक्षत एव तेन प्राक् स्विष्टकृतः परस्तादपि ध्रौवोपयोगो ऽस्तीत्यवत्ते अवत्ते प्रतिपूरयित्वा ततः परं तु न किं चित्कार्यमिति नार्थः प्रतिपूरणेन । न ह्येतत्प्रतिपूरणं पूर्वस्यावदानस्य संस्कारकमदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अरेकस्तूत्तरकार्यार्थः प्रत्यक्षस्तस्मादन्तरेणापि स्विष्टकृदर्थत्वं तदवधिकारेकार्थत्वेनोपपन्नो ऽर्थवादः ।

साकंप्रस्थाय्ये स्विष्टकृदिडं च* तद्वत् ॥ १३ ॥

---

* 'यथा सम्भवमर्थो ऽपी'ति क. ग. पु. पा. ।

† तदवयवस्याऽनुस्यूतस्याचिकीर्षितमिति क. पु. पा. ।

* चेति क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

ऽमावास्यायां नित्यं स्विष्टकृदिडं सान्नाय्यादवदी-
यते तद्गुणविकारस्य साकंप्रस्थाय्यः अत इडाप्यवदात-
व्यमित्येतावता विशेषिणातुल्याशङ्कायामतिदेशः क्रियते ।
तद्वद्देशशेषत्वान्नैवं स्यात्सर्वदानादशेषतेति । एवं प्राप्ते स-
र्वदानं होमार्थं प्रसर्पतः सह कुम्भीभिरिति अनवत्तस्यैव
दोहस्य कुम्भीभ्यां सहेति विदधदशेषहोमं विदधाति
अतो न शक्यं किं चिच्छेषयितुम् ।

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥१४॥

तद्वदिति वर्त्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयो-
ग्रहाश्चाश्विनादय आम्नातास्तेषां पृथक्प्रकल्पनमात्रा-
त्मकत्वात् चमसवत्सर्वहोमप्राप्तिर्नास्तीति विशेषाश-
ङ्कायामतिदेशात्तत्रापि यथागृहीतानां होमार्थेनादानेन
संबन्धो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते । यथागृहीतान्
ग्रहानृत्विज उपाददते उत्तरे ऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति
दक्षिणे सुराग्रहानिति ।

तद्वच्च शेषवचनम् ॥१५॥

अनन्यशेषभूतस्य प्रतिषेधो ऽनुवाद उच्छिनष्टि न
सर्वं जुहोतीति । उच्छिनष्टीति विधिः तदनुवादस्तु
निषेधः अशेषहोमप्राप्त्या शेषकार्यनिवृत्तिं दर्शयति ।
वाचनिकस्य च शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरमर्थकर्म वा ऽन्यद-
स्तीति ततो ऽपीति स्विष्टकृदिडं न कर्त्तव्यमिति ।

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥१६॥

इदानीं सत्सु शेषकार्येषु तद्विशेषश्चिन्त्यन्ते । तत्र सर्वपृष्ठायामन्योन्यनिरपेक्षचतुर्थ्यन्तपरिकल्पितैः षड्भिर्गुणैर्भिन्नद्रव्यदेवतासंयोगैर्दैवतान्तरावरुद्धयागे देवतान्तरासंभवात् गुणेन भेदकेन षट् कर्माणि । तेषु केषांचिद्भिन्नान्येव हवींषि अन्येषां पुनरेक एव रथचक्रमात्रः पुरोडाश आम्नातः । स यदाङ्गीक्रियते तदा विचारः किं कर्मभेदाच्छेषकार्याणां भेद उत द्रव्यैकत्वात्तन्त्रमिति । ननु चैकादशविचारो ऽयं तत्र निर्णेष्यते । एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वमित्यत्रात इह न विचारणीयम् । उच्यते ।

प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् ।
खण्डशश्च प्रधानानामङ्गत्वान्नास्ति तन्त्रता ॥

यद्यप्ययमेकादशानुगुणो विचारस्तथा ऽप्यत्र शेषकार्यप्रसङ्गात् शेषशेषिविचारात्मकत्वाच्च क्रियते । तत्र चैकद्रव्यत्वात्तन्त्रत्वं सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव सर्वकर्मणामुपकरोति । भेदकरणे च प्रयोजनान्तरं न दृश्यते न च कर्त्तुं शक्यते । खण्डशस्त्वस्य प्रधानोपयोगित्वं तदुपकारद्वारश्च संस्कारः प्रधानभेदाद्भेदं प्रतिपद्यमानो न द्रव्यैकत्वात्तन्त्रीकर्त्तुं शक्यते । भवति चैकदेशे प्रतिपादिते ऽप्येकदेशान्तरप्रतिपादनम् । अवदानदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्द्धदक्षिणदेशभेदो ऽप्यस्तीत्यावर्त्तनीयं स्विष्टकृदिडं गम्यते ।

अविभागात्तु शेषस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥

सक्तत्करणम् । कुतः ।

न ह्येष कर्मसंस्कारो हूयमानस्य वेष्यते ।
हुतशेषसमानत्वात्तन्त्रत्वं तु प्रतीयते ॥

कर्मसंस्कारपक्षे हूयमानसंस्कारपक्षे वा तद्भेदाद्भेदो भवेत् । शेषसंस्कारस्त्वयं स च शेषः साधारणस्तस्य च दक्षिणोत्तरार्द्धे गृह्येते । न प्रधानावदानदेशस्तस्य प्रकृतावचोदितत्वात्तस्य शक्यमगृह्यमाणविशेषत्वं वक्तुम् । यद्यपि ह्येकप्रधानोद्देशेनोत्तरार्द्धं गृह्णीयुः तथाऽपि तथा चोदितार्थसंपत्त्या प्रधानान्तराण्यपि कृतार्थानि भवेयुः । तस्मात्तन्त्रम् । यत्तु प्रतिपाद्यं विभवतीति प्रतिपत्त्यन्तरे चतुर्द्धाकरणे तदुपयुज्यते ।

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥१८॥

सोमे वचनाद्भक्षो न विद्यतइति सामान्येन भक्षविचारं कृत्वा विशेषविचारोऽयं कर्त्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतरं क्रियते तत्पूर्वाधिकरणापवादत्वेन शीघ्रतरोपस्थानात् । पूर्ववद्धि द्रव्यैकत्वात्सकृद्भक्षिते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् प्राप्ते वचनाद् द्विर्भक्षणं द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीति । भवन्ति चेदृशान्यप्यधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न त्वेतद्युक्तम् । संदेहाभावात्तत्र वै तत् क्रियते यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनाद् बाधितः तदभावात्समानन्यायेषूपकरिष्यति । स चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दफलो विचारः । तस्मान्नैवं वर्णनीयं किं तर्हि

सर्वपृष्ठायामैव प्रतिकर्म स्विष्टकृदिडं कर्त्तव्यं प्रधानभेदात् । तथा हि । सिद्धवत्प्रधानभेदमैन्द्रवायवसंस्कारहेतुमाह द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्ह्यैतस्य वषट्करोतीति तस्मादाद्यावद्वषट्कारं शेषसंस्कार इत्युक्तोत्तरे दत्ते दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण परिहारो वक्तव्यः ऐन्द्रवायवे तु सकृद्भक्षणे प्राप्ते वचनाद् द्विर्भक्षो न प्रधानभेदनिमित्तो हेत्वधिकरणे हेतोर्निराकृतत्वात् । एवं च सति पूर्वाधिकरणशेषेणैव सता सोमभक्षसामान्यविचारस्मारणान्न क्रमकोपो भविष्यतीति ।

सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते॥१९॥

ऐन्द्रवायवे तावद्विशिष्टविधानादपि भक्षो भवेत् अथेतरग्रहगते चमसस्थे च सोमे संदेहः । किं भक्षोऽस्ति नेति तत्रापि सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिषु ऐन्द्रवायवन्याय एव स्यात् । इदं तु सर्वथा तत्रापि विचार्यते किं प्राप्ते भक्षे विशेषणमात्रं वचनेन विधीयते उत विशिष्टविधानमेतदिति । कस्मात्र विशेषः स यदि वाचनिकस्ततो यावद्वचनमेव कर्त्तव्योऽथ त्वन्यतः कुतश्चित्तत एकदेशस्थमपि लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन समस्तद्योतकं भविष्यति । त्रयश्चेह पक्षाः संभवन्ति किमन्यार्थदर्शनानां प्राप्त्यपेक्षत्वादविधानाच्च नैव भक्षः उत प्राप्त्यभावादन्यार्थदर्शनान्येव वचनीकृत्य यावद्वचनं भक्ष उत समाख्यावषट्कारहोमाभिषवनिमित्तोऽपि भक्ष इति । किं प्राप्तम् आज्यसाकंप्रस्थाय्यसौत्रामणीग्रहणवत् समस्तहोमसंयोगाच्छेष एव नास्ति कुतः पुनर्भक्ष इति ।

न चात्र प्रकृतितः प्राप्तिर्न च प्रत्यक्षोपदेशो यो ऽप्युपदेश इव सो ऽप्यन्यपरत्वादसमर्थः । तस्मान्नास्ति भक्ष इति ।

स्याद्वा ऽन्यार्थदर्शनात् ॥२०॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥२१॥

यद्यन्यार्थदर्शनानि भवेयुस्ततो ऽन्यत्रापि प्राप्तिः स्याद्वचनानि त्वेतानि तस्माद्यथोपदेशं भक्षो ऽयं नान्यत्रेति ।

चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२२॥

गृह्णीम एतद्यथोपदेशमिति स तु समाख्यादिभेदभिन्न उपदेशो ऽनुसर्त्तव्यः न तु श्रुतविशेषमात्रनिष्ठः । तत्र चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणगतः प्रत्यक्षोपदेशो नोपलभ्यते तथा ऽपि प्रैषगतया समाख्यया ऽनुमीयते होतृचमसत्वोदिविशिष्टं हि द्रव्यनयनप्रैषणं न कथंचिदुपपद्यते यदि तेषु होत्रादयः सोमं न चमन्ति । कथम् । चमस इति अदनार्थस्य चमेरौणादिके ऽधिकरणसाधने असन्प्रत्यये कृते प्रैषवेलायां भूतभविष्यद्दर्शमानानां क्व चित्संबन्धे ऽपेक्ष्यमाणे भूतवर्त्तमानयोरदर्शनाद्भविष्यत्त्वमनुमीयते । न ह्यन्यथा होतुश्चमसः प्रैत्वित्येतस्यानुष्ठानं शक्यते । तस्माच्चमितव्यं होत्रादिभिः । सोममभिषवन्तश्चमसाः प्रेषिता इति तस्यैवापेक्षितप्र-

तिपत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भच्यत्वं गम्यते । सशेषश्चमसो हूयते भक्ष्यं जुहोतीति वचनात् । न चान्यदोदनादिद्रव्यं प्रतीयते यस्य चमनाच्चमसत्वमुपपद्यते । न च तच्चमनस्य कर्माङ्गभावः स्यात् । तत्र प्रकरणं बाध्येत । प्रैषो ऽपि चोत्क्रम्येत सोमचमससमाख्या च बाध्येत यदि चौदनादि भक्षयेत तत उच्छिष्टेन पात्रेण पुनर्होमो न क्रियेत । शुद्ध्यर्थं तत्र लक्षणाद्याश्रयणे यस्य होतृचमसत्वाद्यवधारितं तस्य विनाशात् द्रव्यान्तरं तत्समाख्यं न भवतीति समाख्यातद्द्वयसाधनकहोमविधानबाधः स्यात् । एतेन चमसान्तरोपादानं प्रत्युक्तम् । तदुत्पादने च श्रुतचमससंख्यातिक्रमः स्यात् । न च वचनसामर्थ्यादुच्छिष्टेन होतुं शक्यम् । वचनस्यान्तरेणाप्याचारभङ्गं सोमभक्षे सावकाशत्वात् । सोमभक्षे ऽपि सर्वमेतत्तुल्यमिति चेन्नैतदेवं न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतेः । तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोम इति । भाष्यमप्यनेनैव क्रमेण नेतव्यं न यथालिखितम् । उपपत्त्यन्तराणामुपपत्त्यन्तरव्यवधानेन क्लिष्टत्वात् । तस्माच्चाब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति । यदि च प्रयजमानस्येति समाख्यया न सोमभक्षः प्राप्यते ततः फलचमसविधौ स यदि सोमं विभक्षयिषेदिति न सोममिति च प्रतिषेधनसंकीर्त्तनं नावकल्पेत तस्मादस्ति चमसिनां सोमभक्ष इति ।

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

इदानीं वषट्कारहोमाभिषवभक्षाननुत्क्वैव प्रसङ्गात् समाख्याभक्षविशेषानुसरणमेव तावत्करोति। तस्मिन्नेव प्रैषे प्रोद्गातृणामिति श्रूयते तत्र चतुर्धा संदेहः किमेक एवोद्गाता भक्षयेदुत सर्वर्त्विजः उत स्तोत्रकारिणः आहो स्विच्चत्वारो ऽपि छन्दोगा इति। केचित्तु द्वितीयचतुर्थयोः पक्षयोरेकत्वमिच्छन्ति। सूत्रद्वये ऽपि सर्वशब्दप्रयोगात् लक्षणायाश्च प्रत्यासत्तेः केवलच्छन्दोगविषयत्वात्। कुतः संदेहः।

विसंवादः स्फुटो ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः।
तत्र कस्यानुरोधेन कस्य वृत्तिर्भवेदिति॥

तत्र पाशाधिकरणन्यायेन गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति प्रातिपदिकार्थप्राधान्यादुद्गातारं वृणीतइति चोत्पत्तावेकत्वादेकस्माएवोद्गात्रे चमसो दातव्यः श्रूयते तस्मादेको भक्षयेत्प्रातिपदिकार्थासंभविनो बहुवचनस्याविवक्षितत्वादिति पूर्वः पक्षः।

सर्वे वा सर्वसंयोगात्॥ २४॥

न युक्तो ऽत्यन्तं बहुत्वत्यागः पाशमन्त्रस्य प्रकरणे बहुत्वं न कथं चित्प्रकारेणास्तीत्यविवक्षा युक्ता अत्र पुनर्लक्षणायामुपपद्यमानायां नाविवक्षा उपपद्यते तस्मात्सर्वर्त्विजामेष चमसः। अथ वा ऽवान्तरसंबन्धात् सर्वच्छन्दोगग्रहणमिति व्याख्येयम्।

स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगात् बहुत्वश्रुतेः॥ २५॥

यस्माद्बहुवचनस्योद्गातृव्यतिरिक्ताः सह प्रातिपदिके-नानुपात्तत्वात्संबन्धो नावकल्पते न च निर्निमित्ता लक्षणा ऽवकल्पते न च लक्षणया विना चानर्थक्यम् अवयवप्रसिद्ध्या स्तोत्रकारिषूपपद्यमानत्वात्तस्माद्गीतिसंयोगात् त्रयः स्तोत्रकारिणो भक्षयेयुः ।

सर्वं तु वेदसंयोगात्कारणादेवाभिसंबन्धः स्यात् ॥२६॥

न तावत्समुदायप्रसिद्धौ संभवन्त्यामवयवप्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्य युक्ता । न चावयवप्रसिद्धिरप्यत्र स्तोत्रकारिषु विद्यते । गातारौ हि प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौ नोद्गातारौ । तेन बहुवचनमनुपपन्नमेव द्वितीयं साम्नः पर्वोत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयमिति भक्तिरिति वक्तव्ये प्रमादात्पर्वशब्दः प्रयुक्तः । तस्मान्न वर्णनिमित्ता उद्गाननिमित्ता वा बहव उद्गातारः संभवन्तीति वेदसंयोगा निमित्ताः कल्प्यन्ते छन्दोगप्रवचनं ह्यौद्गात्रशब्देनाभिधीयते तत्प्रवचनस्थं कर्म तत्संबन्धाच्च पुरुषाः प्रवक्तृत्वेनानुष्ठातृत्वेन चौदमेधिन्यायेनोद्गातार इत्यनुमातुं शक्यते । ननु चैष न्यायो ऽविष्टाधिकरणे निराकृतः तथा हि ।

उद्गातृपदमौद्गात्रं प्रसूते तद्धिते कृते ।
न त्वौद्गात्रपदादस्य व्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥

स्मरन्ति हि उद्गातुरिदमित्यणप्रत्ययं न तु तस्य वार्त्तेति प्रत्ययलोपम् । तस्मान्नौद्गात्रशब्दादेषो ऽनुगन्तव्यः । तथा च वर्णनिमित्तमिति वक्ष्यति तेनायुक्तमिदं व्या-

ख्यानमिति। उच्यते।

उद्गाता गौण एवात्र मुख्योद्गातुरसंभवात्।

कल्पितो ऽयं परावृत्त्या ब्राह्मणादिषु राजवत्॥

यथैव तत्र योगात् लोकः प्रयुङ्क्त इत्यारभ्यैवं व्याख्यातम्। प्रथमं जातिनिमित्तो राजा ततस्तत्संबन्धात्पालनं राज्यं तत्सम्बन्धादपि ब्राह्मणादिषु स्थानापत्त्या वा ऽनुमानेन वा राजशब्दस्तथैवात्रापि वरणादेक एवोद्गाता ततस्तत्संयोगात्कर्मप्रवचनयोरौद्गात्रशब्दस्तद्योगादपि स्तोत्रकारिषु उद्गातृशब्दः स च शब्दस्यानेकार्थत्वासंभवात् गौणः मुख्यासंभवाच्चेह गौणत्वाश्रयणं पूर्वमेवोक्तम्। केवलं तु निमित्तं नोक्तम्। भवेदिदानीं प्रवचनं संबन्धात्मकं कथितं तस्मादविरोधात्सर्वच्छन्दोगानामयं भक्ष इति। न त्वेतद्युक्तं भक्षणवेलायां हि ये व्याप्रियन्ते तत्सन्निहिताश्च प्रैषकाले ते भक्षणेन संबध्यन्ते न च सुब्रह्मण्यस्य तस्मिन्काले कश्चिद्व्यापारो ऽतो नास्य सदस्यन्तर्वेद्यां वा सन्निधानमस्ति येन भक्षे ऽधिकृतः स्यात्। तत्र यथैव प्रवचनसंयोगे सत्यप्यन्येषामकर्मसंयुक्तानां छन्दोगानां भक्षो न भवति एवं सुब्रह्मण्यस्यापीति मन्यामहे। कपिञ्जलवच्च त्रिष्वेव बहुत्वश्रुतिरवस्थास्यते। न च भक्षः कर्तृसंस्कारो येन यद्वर्जनभयात्सर्वत्रावधार्यते। द्रव्यसंस्कारो ऽयमिति तत्र तत्र स्थापयिष्यामः। तस्मादुपपत्त्यन्तरं तुशब्देन व्यावर्त्य स्तोत्रकारिपक्षपरिग्रह एवायमिति समर्थनीयम्। एतदुक्तं भवति सर्वे त्वनेन शब्देनाभिधीयन्ते न स्तोत्रकारिण एव केवलास्तथा ऽपि तु यथोक्तात्कारणादेकदेशे सुब्रह्मण्यवर्जं प्रवर्त्तते यथा विनिषद्योद्गातारः साम्ना स्तुवन्तीत्यत्र। अथ वा

सर्वं त्वित्यथान्तरपूर्वपक्षं परिगृह्य कारणादेकदेशे स्या-
दिति सूत्रान्तरं स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् ।

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यते ऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥

गतः समाख्याभक्ष इदानीं वाचनिकमेवानुगच्छति । तत्र यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वएव लिप्सन्तइत्येतद्वचनं किं प्रकरणादशेषविषयं सत् ग्रावस्तुतो ऽपि भक्षं प्रापयति उत स्ववाक्योपात्तचमसिविषयत्वान्नेति संदेहे तेनैव ताव-दभिप्रायेण न विद्यतइत्याह ।

हारियोजनेन वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥

न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्रकृतकर्तृमात्रवचनः सन्नेकदेशे स्थापयितुम् अतो हारियोजनं ग्रावस्तु-दपि भक्षयेत् ।

चमसिनां वा सन्निधानात् ॥२९॥

पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणम् । यथाचमसमन्यानिति पुनः श्रुतेर्न किं चित्प्रयोजनमस्त्यन्यदतः सर्वशब्दविशेषणत्वात् । अथशब्दैवकाराभ्यां सुतरां तेष्वेव प्रत्ययो ये ह्यन्यत्र प्रत्येकरूपेणोपात्ताः तेष्वेवकारो भवति तस्मान्न ग्रावस्तुत्प्रत्येतव्यः ।

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्था चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

न युक्ताः सर्वशब्दः पुरुषमात्रगामी सन्नधिकरणविशेषितः पुनश्चमसिशब्देन प्रयोजनान्तरौपाधिकेन सता विशेष्टुम्। यावद्यावद्धि शब्दोऽल्पविषयो क्रियते तावत् तावत् श्रुतिर्बाध्यते। तस्माच्चमसिनो न प्रत्येकं चमससंबन्धार्थमुपात्ताः ते ऽपि चाल्पविषयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते ह्यारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रशंसां कर्तुमतो ह्यारियोजने सर्वएवेत्येतदेव सिद्धम्।

वषट्काराच्च भक्षयेत्॥ ३१॥

इदमपरं वचनं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति। तत्किं वषट्कारं निमित्तीकृत्य प्राथम्यविशिष्टं भक्षणं विधत्ते उत भक्षणमनूद्य प्राथम्यमात्रं विधत्तइति विचारः। किं प्राप्तम्। न चेदन्येन शिष्टा इति कथं चिदनुवादत्वे संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन भक्षविधानासंभवात् एवं वचनं व्यज्यते यो वषट्कर्तुः भक्षः स प्रथम इति। ननु चाप्राप्तत्वात् भक्षो ऽप्यनुवदितुं न शक्यते। समाख्यया प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते। अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्षः स शक्यो ऽनुवदितुम्। तेषां च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथमो भक्षयेत्। तत्रैतत्स्यात् ग्रहेषु चमसान्तरेषु च प्राप्त्यभावादनुवादो नोपपद्यतइति। नैष दोषो न ह्यवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवदितव्यम्। सर्वानुवादानां यथासंभवं प्राप्त्यपेक्षत्वात्। न च ग्रहचमसान्तराणां वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणानां किं चिन्न सिध्यति। प्रतिपत्तिरिति चेत्। वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे लौकिक-

प्रतिपत्तिविप्रकर्षेवच्यमाणनिमित्तद्वारेण वा भक्षणोपपत्तिः । अथोच्येत समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्रप्रवर्त्तिन्या श्रुत्या ऽनुवदितुमतः प्राप्त्यभाववेलायां श्रुतिः प्रवर्त्तमाना यत्र यत्र वषट्कृतं तत्र तत्राविशेषेण विधास्यतीति । तदयुक्तम् । तत्र हि संनिकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्येते यत्र विरोधः कश्चित् इयं तु श्रुतिरनेकार्थविधिक्लेशभयाद्यथा कथं चिदपि प्राप्नुवन्तं भक्षं प्रतीक्षते । यदा केन चिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गीकरोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधात्र्यो दृष्टाः । तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वान्न वषट्कारो भक्षकारणमिति प्राप्तउच्यते ।

समासार्थाद्विनिष्कृष्य नैकांशो ऽनूद्यते यतः ।
त्यङ्गवत्तेन सर्वो ऽयमपूर्वो ऽर्थो विधीयते ॥

यथैव त्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यत्र नाङ्गान्यनूद्य त्वितं विधीयते किं तर्हि पूर्वनिष्पन्नः समासार्थो विधेयो भवति तथेहापि परिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरयोगात् एकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितुं यो वषट्कर्त्तुर्भक्ष इति । न हि प्राक्समासाद्भक्षस्य वषट्कर्तृसंबन्धो युक्तः सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः । ननु च भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति सत्यपि वषट्कर्तृसंबन्धे समासो ऽवकल्पिष्यते । भवेदेतदेवं यदि भक्ष एवैकः सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषट्कर्तृसंबन्धित्वात्सापेक्षम् । न हि प्राथम्यस्य भक्षो निमित्तं किं तर्हि वषट्कर्तृत्वमतो वषट्कर्त्तुः प्रथम इत्येवं संबन्ध आपद्येत ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्यं स्या-

द्यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति चानूद्यमाने विशिष्टानुवाददोषो भक्षमात्रेण वषट्कर्त्तुरनाक्षेपात् । वषट्कर्तृत्वस्य च क्रियान्तरेष्वप्यनैकान्त्यादन्यतरानुवादे तु सर्वभक्षाणां प्राथम्यं विधीयेत सर्ववषट्कर्तृव्यापाराणां च । तच्चाशक्यं कर्त्तुमतो वषट्कर्तृप्राथम्यविशिष्टापूर्वभक्षविधानमेतत् । तयोश्च परस्परनियमादत्यन्तसमानविषयत्वमतो यावति विषये वषट्कारस्तावत्येव प्रथमभक्षः । कथं पुनर्वषट्कारो निमित्तभूतः सन्नुपादीयते कथं चानुपादीयमानस्य नियमो ऽवकल्पते । उच्यते ।

नियमः सर्वथा तावदेककर्मनिमित्तकः ।
उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते ॥

न च वषट्कर्त्तृत्वमनुपादेयं न ह्यत्र यदिशब्दसप्तम्यादिकृतं निमित्तत्वम् किं तर्हि वषट्कर्त्तरि क्रियाङ्गत्वेनोपादीयमाने ऽर्थान्निमित्तत्वं भवति तस्माददोषः । ननु च तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति समासस्यामपृचमनूद्य त्रित्वविधानं दृष्टं तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति । न तत्रापि समासार्थस्यैव विधानाभ्युपगमात् सर्वस्तोत्रसाम्नां हि तृचा एवोपादीयन्ते । तत्र यदि सकलः समासार्थो न प्राप्तः स्यात्ततः सर्वविधिर्भवेत् सर्वत्र चर्चः सामचोदनयैव पाठक्रमेण च प्राप्ता दृश्यन्ते तेन न चेदन्येन शिष्टा इत्येवं न विधीयन्ते । वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्रापि यावद्वषट्कारं समासार्थो विधीयते तत्र यद्यृग्वदेव सर्वत्र भक्षः प्राप्तः स्यात्ततो विधिशक्त्या मुच्येत । स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमित्तत्वेन चोपनीतो न शक्यतेऽनुवदितुं वा शक्यते । यदि तु क्वचामपि क्वचिदप्राप्तिर्भवेत्ततः स-

मासि विशेषाभावाद्भवेदेव विधिः सर्वस्तोत्रसामसु तु ताः प्राप्ताः । अपि च वित्वमृचां विधीयते ताश्च प्रधानत्वात्सापेक्षत्वे ऽपि समस्यन्ते । न त्विह प्राथम्यं भक्षमात्रसंबन्धीत्युक्तम् । तस्माद्वषट्कारनिमित्तं भक्षं पूर्वं कृत्वा भूयः समाख्याभक्षः कर्त्तव्यो न तस्यैव प्राथम्यमिति सिद्धम् ।

होमाभिषवाभ्यां च ॥३२॥

किमेतावद्भिरेव निमित्तैर्भक्षो नेत्युच्यते होमाभिषवाभ्यामपरो भक्षः । कथमेवं ह्याह हविर्द्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति । तत्र होमाभिषवौ तावत् सगुणौ प्राप्तौ न विधीयेते । दीक्षावाक्यवत् क्रमार्था श्रुतिरिति चेत् । तच्च नास्त्यर्थादेवास्य क्रमस्य सिद्धत्वान्न हि हुतस्याभिषवः संभवति न च भक्षितस्य होमः । आहवनीयदेशाच्च सद आगच्छन्तः प्रत्यञ्च एव प्रतिपद्यन्ते । होत्रादीनां च सदसि कर्मप्रवृत्तेरवश्यं वषट्कारसमाख्यानिमित्तभक्षार्थं सदः सोमाः आनेतव्याः अध्वर्युणा चोपहवो दातव्यः । तेन सदसीत्यनूद्यते । केवलं तु भक्षणमप्राप्तं विधीयते तत्र हुत्वा ऽभिषुत्येत्येतदुपादानस्यैतत्प्रयोजनं कथं नाम तत्समानकर्तृको भक्षः सिध्येदिति । न हि निर्ज्ञातप्रयोजनयोर्होमाभिषवयोर्भक्षणाङ्गत्वं संभवति । भक्षस्य च सोमसंस्कारत्वमवगतमेवेति नाङ्गत्वार्थमितरसंबन्धश्रवणमतश्चार्थाद्धोमाभिषवयोर्निमित्तत्वं ज्ञातम् । अतो होमाभिषवकार्यपि सोमं भक्षयेदिति ॥११॥

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥३३॥

अथ यत्र निमित्तसंपातो भवति तत्र किमन्यनिमित्तको भक्षः समुच्चीयते अथ विकल्प्यते अथ वा बाध्यतइति। तुल्यार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावभिधीयते। प्रैतु होतुरित्यादिना विशेषसंयोगादविशेषशास्त्रं होमाभिषवसंबद्धं ग्रहेषु चरितार्थं शक्यं बाधितुम्। अतः शेषे तत्स्यात् इति।

स्याद्वा कारणभावादनिर्देशश्चमसानां कर्त्तुस्तद्वचनत्वात्॥३४॥

स्याद्वा प्राप्तिनिमित्तत्वाद्वषट्करणादिनिमित्ते सति प्रत्यक्षोपदेशेनैव वषट्कारादिसंबन्धेन प्राप्तिर्न च तस्य सामान्येन प्रवृत्तिर्वषट्कृतेषु सोमेषु विशेषरूपेणैव प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। कामं वा समाख्या विप्रकृष्टत्वाद्दुर्बला स्यात्सा ऽपि त्वनवकाशत्वादवश्यमङ्गीकर्त्तव्या तथा सति च प्राप्तिमात्रे ऽसौ व्याप्रियते नान्यन्निवर्त्तते। संभवति हि सावयवस्य द्रव्यस्यानेकेनापि भक्षणं विशेषतस्तिक्तकटुकस्य सोमस्य। श्रूयते चाल्पं भक्षयेदिति न च निःशेषभक्षणे ऽल्पत्वमवकल्पते सशेषे च प्रतिपत्त्यपेक्षिणि भवति भक्षान्तरस्यावकाशः। तस्मात्समावेशः कर्त्तव्य इति।

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३५ ॥

एकस्मिन्पात्रे ऽनेको भक्षयिता साधितः इदानीं तद्गताः क्रमादिविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्राध्वर्युः प्रथमं भक्षयति न समर्पणाभूयस्त्वेन प्रयोगो विक्षेप्स्यते । अन्यथा पुनरध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तस्मै समर्पणादिक्षेपः स्यादिति मत्वा क्रमादध्वर्युः पूर्वं इत्याह ।

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३६ ॥

बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भवतीति मन्त्रवर्णं तावदुपन्यस्यति । तत्र ग्रावस्तुतिपरो मन्त्रो होतृकारिणां प्रथमं भक्षं दर्शयति एते वदन्त्यभिषवे क्रियमाणे शब्दं कुर्वन्ति शतवत्सहस्रवच्चाभिक्रन्दन्ति । वदनमेवोत्तरेणाभिक्रन्दनेन विशेषितं हरितेभिरासभिः सोमसंपर्कान्नीलाकृतैर्मुखैर्विष्टीकर्मणि ग्रावाणः सुकृतः शोभनकारिणः सुकृत्यया सुकृत्त्वेन होतुश्चित् होतुरपि पूर्वे हविरद्यं होतुर्यत्प्रथमभदनीयं तदाऽऽशत भुक्तवन्त इति ब्रुवन् वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति दर्शयत्येवं होतेव नः प्रथमः पाहीति यथा होता प्रथमं पिबतीत्युपमानात् प्रसिद्धिर्गम्यते ।

वचनाच्च ॥३७॥

वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तमपूर्वत्वाच्च नानेकविधिदोषः । समासश्चाधिकः समासेनैकपदीभूतैककारकविधानात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्येतन्नास्ति ।

कारणानुपूर्व्याच्च ॥३८॥

बनारस संस्कृतसीरीज़

अर्थात्

वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि ११	११	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं खण्डानि ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ८	८	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपाद-प्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं खण्डानि ३	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डे २	२	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्यव्याख्यानम्) खण्डे २	२	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी
वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

—:०:—

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-कैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-हाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डस्य १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

ब्रजभूषणदास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क
बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 62.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका भट्टकुमारिलस्वामि-
विरचिता।

THE TANTRAVÂRTIKA,

A GLOSS ON ŚABARA SVÂMI'S COMMENTARY
ON THE MÎMÂMSÂ SÛTRAS,

BY BHAṬṬA KUMÂRILA.

EDITED BY
MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT GANGÂDHARA ŚÂSTRI MANAVALLÎ,
PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE BENARES.

Fasciculus XII.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.
Printed at the Vidya vilas Press,
BENARES.
1902.

यथानिमित्तं नैमित्तिकोपनिपाताद्वषट्कृते जुहो-तीति प्रथमं होतृव्यापारो निमित्तं पश्चादध्वर्योर्होमः। ननु च तस्याप्यभिषवः प्रथमतरमासीत्। सत्यमा-सीत् न तु तावतो निमित्तत्वमुभाभ्यां वा न हि तयोर्द्ध-मंशास्त्वमित्येवं सहितयोर्निमित्तत्वात्। यस्य च नाम होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमासातेत्येतस्माद्धोतुरेव केवलस्य प्रथमं भक्षभान्तिस्तस्याद्येतेन सूत्रद्वयेन वषट्कर्तृमात्रे होतृशब्द इति प्रतिपादितं भवति।

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥४०॥

तस्मात्सोमो नानुपहूतेनेत्येतस्यार्थकथनार्थमुत्त-रविवक्षार्थं चैतत्सूत्रम्।

तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानु-ज्ञापयेत् लिङ्गात् ॥४१॥

तदुपह्वानं केन कर्त्तव्यमत आह उपहूत उ-पह्वयस्वेत्यनेनेति। उभयोरनुज्ञाप्यानुज्ञापकयोर्व्यापा-रप्रदर्शनार्थं सकलोच्चारणम्। सर्वथा लौकिकेन तावन्न कर्त्तव्यमित्यर्थः।

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥४२॥

वदनमिति वा पाठः। समस्तमेव प्रश्नप्रतिवचन-योरेकत्व वा लौकिकः प्रयोग इति प्राप्तावुच्यते। अर्थ-क्रमेण पाठक्रमं बाधित्वोपहूत इत्येवमप्यनुज्ञायां प्र-योक्तव्यः।

तदेकपात्राणां समवायात् ॥४३॥

यद्येतदत्यन्ताप्राप्तं विधीयेत ततो यतः कुत-श्चित्प्राप्येत लौकिकमेव त्वेतन्नियम्यते तस्य यादृशे विषये प्राप्तिः सा न निवार्यते । समानपात्राणां तु समं स्यादश्रुतत्वादित्यनेन न्यायेन समविभागे सति वैषम्य-प्रसक्तावनुज्ञाप्य कार्यम् । सत्यपि सोमेनानुच्छिष्टत्वे तत्कृते चादृष्टदोषाभावे प्रत्यक्षेणैव सहभोजनाद् व्यलीको-त्पत्तेरुपपत्तेरनुज्ञावसरो भवति । तस्मादेकपात्रा-णामिति ।

याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्र-वरवत् ॥४४॥

ज्योतिष्टोमे ऋतुग्रहेज्यासु यजमानसप्तमानां या-ज्याप्रयोगार्थं वरणमाम्नातं तेषु यजमानस्य याज्या त-स्यास्य पक्षद्वयं विहितं होत्रे प्रत्यर्पणं स्वयं वोच्चारणम् । तत्र यदा स्वयं यजति तदा किं वषट्कारस्तन्निमित्तश्च भक्षो ऽपनीयते नेति संदेहे नापनयो वचनाभावात् । अन्यापनये च नान्यस्यापनयः असंबन्धात् । याज्यामात्रस्य ह्यपनयनं श्रूयते न वषट्कारभक्षयोः । तस्माद्यथा याज्या-या अपनये सत्यपि होतुर्वरणं नापनीयते तथा भक्षो ऽपी-ति । ननु च यदा स्वयं यजते तदा नैवापनयो भवति यजमानस्य याज्येति वचनात् । यदा तु सो ऽभिप्रे-ष्यति तदा ऽपनयो ऽत एवं विचारयितव्यं किं या-ज्यापनये यजमानात् भक्षो ऽपनीयते नेति । उच्यते ।

याज्याभक्षवषट्काराः प्राप्ता होतुः समाख्यया ।
यजमानस्य याज्येति ततोऽपनयनं श्रुतम् ॥

हौत्रसमाख्यया हि प्राक् यजमानस्य याज्येति श्रुतो वचनात् सर्वं होतुः प्रापितं तत्र वचनेन याज्यामात्रं यजमानसंबन्धि कृतं वषट्कारादयस्तु होतुस्तदवस्था एव । यदि पुनर्यजमानादपनय इति व्याख्यायेत ततस्तस्य याज्यामात्रं प्रापितं सदपनीयतइति वषट्कारादिप्राप्त्यभावादपनयाशङ्कैव न स्यात् । तस्माद्यजमानस्य याज्येत्यनेन याज्यामात्रापनयाद्वषट्कारस्य च याज्यातो ऽत्यन्तव्यतिरेकादङ्गाङ्गित्वाभावाच्च यजमानेन प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्कृत्य भक्षयेत् । वषट्कारनिमित्तो हि भक्षो न याज्यानिमित्त इत्यनपनीतः ।

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥

यदि यजमानस्य याज्येत्येतावन्मात्रमेव श्रूयेत ततः कदा चिन्नापनीयेत भक्षः इह त्वेवं श्रूयते स्वयं निषद्य यजतीति । वषट्कारेण च हविःप्रदानार्थत्वादिज्यते न केवलया याज्यया । तथा ऽनवानं यजतीति याज्यात आरभ्य यावद्यजतेरर्थः समाप्यते तावन्नावानितव्यम् । एककर्तृकत्वे च याज्यावषट्कारयोरिदमुपपद्यते नान्यथा । तस्मात् यत्र याज्या तत्र वषट्कारभक्षावपीत्यन्तरेणाप्येकत्वमङ्गभावं चापनयो विज्ञायते ।

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥४६॥

यत्तु प्रवरवदिति तत्रोच्यते ।

प्रवरो न व्यतिक्रान्तो याज्याकाले ऽपनीयते ।
भक्षणस्य तु भावित्वाच्छक्या ऽपनयकल्पना ॥

तन्नाम निमित्तापनयादपनीयते यदपनेतुं शक्यते अन्यत्र च योजयितुम् । न च प्रवरस्य याज्यापनयवेलायां होतुरपनयनं शक्यम् । नापि यजमाने ऽतिक्रान्तकालस्य कारणात्स्वगुणं वरणम् । भक्षस्य तु द्वयमपि शक्यं तस्मादिह दृष्टान्तवैषम्यम् । इदं त्विह वक्तव्यं किमिति तत्र प्रवरापनयो न शक्यते यदा सर्ववैकल्पिकान्यादित एवान्यतरतो ऽवधार्य प्रयोग आरभ्यते । शक्यं हि प्रवरवेलायामेव निश्चेतुं किं यजमानो याज्यां वक्ष्यति उत होतेति । तथा निश्चिते चान्यतरस्य वरणं करिष्यते । यदि होतृयाज्यावचनमुत्क्रमविष्णुयागवन्नैमित्तिकं भवेत्ततः प्राक् निमित्तोपजननादनवधृतसद्भावं सन्न कारयेदपि प्रवरणं नित्यं चैतच्छक्नोति प्रथममेव स्वानुसारि वरणं नियन्तुम् । यदपि होतुर्न शक्यमपनेतुं कथमेतद्धोतुरपनीयेत यदा तस्यात्मीययाज्यार्थमवश्यकर्त्तव्यमेव । न किंचिदेतदर्थं पृथक् वरणं यस्यापनय आशङ्क्येत । शक्यं हि याज्यासहस्रार्थमपि तस्यैकमेव वरणं कर्तुमदृष्टार्थं चेतः समस्तज्योतिष्टोमप्रयोगार्थं प्रथममेव कृते सति क्रियत इति अगृह्यमाणविशेषत्वादपि तन्नम् । यदपि यजमानस्य भ्रष्टावसरं क्रियमाणं विगुणं भवतीति तदपि गुणलोपे मुख्यस्येत्यनेन विरुद्धम् । न च तत्र प्रकृतिविकृत्योः कश्चित्प्रयोगविशेषो भवति । यदपि यथाश्रुतमेव प्रकृतौ कर्त्तव्यमिति तत्सर्वशक्त्यधिकरणेन विरुद्धम् । शक्यमेव यथाकालं संपादयितुमित्युक्तम् । अत एवं सूत्रं नेतव्यं कारणान्तरेणेत-

त्प्रसिद्धिमङ्गीकृत्य नान्यस्यापनये ऽन्यस्यापनय इत्ये-तावता पूर्वमुदाहृतम् इदानीं तु ब्रवीति प्रवृत्तत्वात्प्र-वरस्यानपायः । याज्यान्तरार्थं प्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायस्तेन यजमानो ऽपि यदि यक्ष्यति यदि च प्रेष्यति तथा ऽपोतरार्थं भवितव्यमेव प्रवरणेन । एतावता तु वैष-म्यं यदसौ न वषट्कारभक्षवदेतद्याज्यानुसारं प्रति-पद्यत इति ।

फलचमसो नैमित्तिको भक्ष-विकारः श्रुतिसंयोगात् ॥४७॥

यो ऽयं ज्योतिष्टोमे राजन्येन वैश्येन च निमित्तेन नैमित्तिकः फलचमसः श्रूयते न्यग्रोधस्तिभीर्न्यग्रोधाङ्कुरा-न्न्यग्रोधफलानि वा ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् इति श्रूयते स किं भक्षविकार उतेज्या-विकार इति संदेहे विभक्षयिषेदिति श्रुतिसंयोगात्त-मिति प्रकृतग्राहिश्रुतिसंयोगात् पुनरपि भक्षश्रुतिसं-योगात् आनन्तर्यश्रुतेः समानवाक्योपादानाच्च भक्षो भूत्वा तत्समानस्थानं भक्षगतमेव सोमं विकुर्यात् न यागगतम् । न ह्यन्यत्र श्रुतमन्यविषयस्य बाधने समर्थं यागसंबन्धश्चास्य प्रकरणादिह्न्ज्ञायते । तच्च दुर्बलमेवं चोत्पत्तिवाक्यशिष्टः सोमो यागादर्थकर्मणो न निवर्त्ति-ष्यते । प्रतिपत्तिबाधे तु विना ऽपि तावच्छ्रुत्या मन्दो ऽपराधः किमुत श्रुतावेव सत्यां तस्माद्भक्षविकारः ।

इज्याविकारो वा संस्कारस्य त-दर्थत्वात् ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनेन तावद्भाष्यकार उपक्रमते । सति हि द्रुजराविकारत्वे सौमिकभक्षसंबन्धो ऽस्य लभ्यते । ततश्च तत्स्थानापत्त्या निराकृतत्वात् न गिरागिरेति ब्रूयादितिवच्च सोममित्यनुवादः सेत्स्यति लिङ्गत्वेतन्नाश्रयां यागसंबन्धप्राप्तौ साधकमिति मन्यमान आह कथमसति यजिसंबन्धे तद्विकारत्वमिति । इतरस्तु दर्शयति । स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य ताभिर्याजयेदिति संबध्यते । न ह्यवश्यं परत्रैव श्रुतेनाख्यातेन सह संबन्धो भवति । न च पाठापेक्षया पूर्वकालत्वं क्त्वाशब्देनोच्यते भवति हि गच्छति भुक्त्वेत्यपि गमनमपेक्ष्य भोजनस्य पूर्वकालत्वमतो वाक्येनैव यजिसंबन्धः । सत्यपि याजयतिसंबन्धे यजिसंबन्ध एवायं द्रष्टव्यो ग्रामकामं याजयेदिति वदङ्गकर्त्तुः प्राप्तत्वादेव निष्फलत्वेन चानुपदेश्यत्वात् । एवं च सति तमस्मै भक्षमिति न सोममिति चोभयमपि प्राप्तमनुवदिष्यते । न त्वेषा योजना ऽवकल्पते । कथम् ।

व्यवधानात्तमित्यस्य बाधाद्विधिशक्तितः ।
निमित्तत्वोपयुक्तस्य पुनश्च विधिकल्पना ॥
तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्याद् द्वितीयार्थस्य बाधनम् ।
समस्तसोमबाधश्च यजिनिष्कर्षकल्पना ॥

स यदि सोमं विभक्षयिषेदित्येतद्व्यवधाने सति याजयतिसंबन्धः कल्पयितव्यः । तमस्मादिति च सर्वनाम्नः श्रुत्यैव प्रकृतग्रहणसामर्थ्यमानन्तर्यं च बाध्येयाताम् । स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेदित्यस्य यदिशब्दसंबन्धादुपहता विधिशक्तिर्न फलचमससंयोगि विधत्ते

निमित्तत्वेन चोपयोगे सति निराकाङ्क्षीभूतस्य सतः वंनरत्यन्तविपरीतं विधित्वं कल्पनीयं ताभियाजयेदिति चात्यन्ताश्रुततृतीयार्थः कल्प्येत तमस्मादिति च प्राधान्येन निर्देशो ऽवगम्यमानो ऽपन्हूयेत। प्रयच्छेदिति चानन्यपरे विस्पष्टे विधौ सति नानुवादत्वाङ्गीकरणं युक्तम्। न च याजयतिशब्दादुपसर्जनीभूतं यजिं निष्कृष्य फलचमससंबन्धो युक्तः। सर्वेण च ज्योतिष्टोमेन संबन्धात्समस्तं सोमं बाधित्वा तेनैव यागः क्रियेत ससविरुद्धं चैतत्। भाष्यकारो ऽपि याजयितुमिति गम्यत इत्याह न याजयेदित्यनेन संबन्धम्। सूत्रकारो ऽपि च संस्कारस्य तदर्थत्वादिति हेतुमाह न याजयतिसंबन्धादिति तस्मादयुक्तमेतत्। अन्ये तु यागो हि प्रकृतो ऽतीऽत्यतो वचनाद्वाक्यसंबन्धानवक्लृप्तिं मन्यमानास्तमस्मै प्रयच्छेत्किमर्थं प्रकरणाद्याजयितुमिति गम्यत इति वर्णयन्ति तेषामपि तु समस्तसोमविकारत्वं तच्छब्दोपनीतस्ववाक्यावगतभक्षसंबन्धबाधस्तमिति च पुल्लिङ्गनिर्देशो न घटते भक्षव्यवहितेन च प्रयच्छेदित्याख्यातेन संबन्धस्तस्माद्भक्षसंयोगापरित्यागेनैव सिद्धान्तो ऽपि व्याख्येयः। कथम्।

अपूर्वो वैष चोद्येत भक्षः प्रकृत एव वा।
संस्कारो ऽर्थक्रिया वा स्यात्संस्कारो यागसाधनम्॥

यदि तावदपूर्व एव भक्षश्चोद्यते ततो ऽप्यारादुपकारकत्वं न भवत्यदृष्टकल्पनात्प्रकरणाविनियोगविप्रकर्षादसंबद्धोपकारित्वाच्च। तथा तं प्रयच्छेदिति द्वितीयया विस्पष्टं संस्कार्यत्वं गम्यते। अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति तस्मात्संस्कारः। संस्कारस्य चैष स्वभावो यदुपयुक्तसु-

पयोऽन्त्यमाणं वा द्रव्यमवलम्बते । तत्रापि भक्षितस्य पुनरुपयोगासंभवादुपयुक्तसंस्कारत्वमेव ज्ञायते । तेन फलचमसः संस्कारभूतं भक्षमुपसर्पन्नेव शक्यो नियोक्तुं यदि कंचिदुपयोगं गच्छसि ततो भक्षणेन संस्क्रियसे नान्यथा स चोपयुज्यमानत्वं प्रार्थयमानः प्रकरणाद्यागोपयोगित्वं प्रतिपद्यते । तत्रापि यावत्यनुपयुज्यमानो यजमानभक्षसंस्कार्यत्वं न प्रतिपद्यते तावत्तैव यज्ञभागेनार्थापत्त्या संबध्यतइत्यवधारणाद्यजमानचमसाध्यासेनैवैकेन संबध्यते न हि ग्रहचमसान्तरेष्वनुपयुज्यमानस्यास्य यजमानभक्षत्वमनुपपन्नम् अतः सोमो ऽप्यनुग्रहीष्यते । यद्वा ज्योतिष्टोमप्रकरणेन संबद्धो ऽयं भक्षशब्द उच्चार्य्यमाणः प्रकृतं सोमभक्षमेवावलम्बते । स च यागोपयुक्तद्रव्यशेषसंस्कारत्वेन प्रज्ञात इति फलचमसमपि तादृशमेव संस्कर्त्तुं शक्नोति । न त्वसाविदानीमन्यप्रयोजनः शक्यः कल्पयितुं न च तस्य कर्मान्तरत्वे किंचिच्छब्दान्तरादि कारणमस्ति । अपि च स यदि सोमं विभक्षयिषेदिति स्ववाक्योपात्तेनैव सोमभक्षणेन संबन्धो विज्ञायते अन्यथा हि तदुपादानं व्यर्थमेव स्यात् । न च न सोममित्यनुवादो ऽवकल्पते । यदि भक्षान्तरमेवेदमारादुपकारकं चोद्येत ततः समानकार्यत्वाभावान्नैव सोमं निवर्त्तयेदनिवर्त्तिते च तस्मिन्न प्रतिषेधानुवादः स्यान्न च विधियुक्तो वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादसंबद्धं च वाक्यं भवेत् । यदि सोमं भक्षणेन संस्कर्त्तुमिच्छेत्ततः फलचमसभक्षणमारादुपकारकं कुर्यात्फलचमसं वा संस्कुर्यादिति । यदा त्वयमर्थो गृह्यते येन भक्षणेन यथाभूतं सोमं संस्कर्त्तुमिच्छे

त्तेन तथाभूतमेव फलचमसं संस्कुर्यादिति तदा ऽर्थापत्त्या यजमानचमसयागाभ्यामसंबन्धः कृतो भवति तस्मादिज्यायामयं सोमविकार इति सिद्धम्। सैषा व्यवधारणकल्पनेति। यथैवाश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादिति श्रुते प्रतिग्राहयेदिति व्यवधार्य कल्पितं तथैवात्र भक्षं प्रयच्छेदिति श्रुते यागसाधनं प्रयच्छेदिति कल्प्यते। एतेन पूर्तीकानभिषुणुयादित्यादीनि व्याख्यातानि।

होमात् ॥४६॥

होमानुवादेन दर्भतृणाकविधिरिज्याविकारत्वे ऽवकल्पते।

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥५०॥

संदिग्धयागसाधनोन्नयनैकवाक्यता चैतत्तुल्यत्वे ऽवकल्पते नान्यथात्वे।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥५१॥

सोमप्रतिषेधानुवादश्च लिङ्गमिति व्याख्यातम्।

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥५२॥

दशपेये शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति तत्र राजन्यचमसो ऽपि किं ब्राह्मणैरेव दशभिर्भक्षयितव्यः उत राजन्यैरिति संदेहः। कः पुनः संदेहहेतुः केचिदाहुर्वचनव्यक्तिभेद इति। यदि हि दशदशैकैकमिति विधिस्ततस्तुल्यजा-

तीयेषु दशकेषु सर्वत्र विहितेषु शतं ब्राह्मणा इति यथाप्राप्तानुवादो ब्राह्मणग्रामवद्भूम्ना भवतीति राजन्या दश। अथ पुनः शतं ब्राह्मणा इति विधिर्दशदशैकैकमिति अनुवादस्ततो विधौ गौणत्वासंभवात्सर्वत्र ब्राह्मणैरेव भक्षयितव्यमिति ब्राह्मणा दश। किं तावत्प्राप्तमनुप्रसर्पेयुरित्यस्य विधिसामर्थ्योद्भक्षयन्तीति चानुवादेन सामर्थ्याद्दशदशैकैकमिति विधौ सति के दशेत्यपेक्षायां तुल्यजातीयेषु संख्यावृत्तिस्वाभाव्याद्ब्राह्मणचमसेषु ब्राह्मणा राजन्यचमसे राजन्या दशेति गम्यते। सामान्यादिति च दशसंख्यां चोदयित्वा निवृत्तव्यापारे शास्त्रे तत्पूरणार्थमश्रुतासु व्यक्तिषूपादीयमानासु यासां किंचित्प्रत्यायकमस्ति ता ग्रहीतव्यास्तुल्यजातीयानां च सामान्यं गमकं विद्यते न जात्यन्तरानुगतानाम्। अथ वा सामान्यादिति विषयसामान्यादर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरिति हि फलचमसं प्रत्युपादीयमानयोः क्षत्रियत्वदशत्वयोः परस्परनियमे सति यावति विषये दशत्वं तावति राजन्यत्वमित्यवगम्यते इति बलाद्दश राजन्या विज्ञायन्ते। अथ वा सामान्यादिति तुल्यकार्यं तुल्यजातीयं च तुल्यस्य बाधकं भवति। तद्यदि राजसूयचोदनातो राजन्यत्वं प्राप्तं प्रकृतितश्चैकत्वं तत्र दशत्वं विधीयमानं सामान्यादातिदेशिकत्वाच्चैकत्वं बाधते न जातिभिन्नकार्यत्वात्ततश्चा निवृत्तजातिरेव यजमानचमसो दशत्वेन यांजयितव्य इति दश राजन्या भवन्ति। ननु च दशत्वे विधीयमाने यदेकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति विशिष्टानुवादाद्वाक्यं भिद्यते। नैष दोषः। चमसमिति द्वितीयान्तं केवलमनूद्यते तावता हि संस्कार्यत्वं गम्यते।

न च चमसानां भक्षणं मुक्त्वा ऽन्यः संस्कारस्तेन स एवानुप्रसर्पणशब्देन लक्ष्यते तत्र च प्रत्येकमेव भक्षणं प्राप्तमिति तदप्यनूद्यते । तस्मान्न वाक्यभेदः ।

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥५३॥

न वा राजन्या भक्षयेयुः कुतः ।

शतब्राह्मणसंयुक्तो विधिरत्रावगम्यते ।
अन्यथा तदुपादानं गौणं व्यर्थं च ते भवेत् ॥

तुल्येन ब्राह्मणशब्देन सर्वचमसेषु ब्राह्मणाः प्रतिपाद्यन्ते । ते न कुतश्चिदपि व्यावर्त्तयितव्याः । न च गौणत्वकारणं किंचिदस्ति प्रमाणान्तरेण विस्पष्टराजन्यानुपादानात् । समस्तमेव चैतदनर्थकं पुनःश्रवणं भवेत् । अस्मत्पक्षे पुनः प्रयोगवचनादिभ्यो विधिशक्तिमनुमाय ब्राह्मणशते विहिते दशदशैकैकमिति विभागार्था पुनः श्रुतिः । अथ वा समं स्यादश्रुतित्वादितिन्यायेन दश दश प्राप्ता मुख्ययैव वृत्त्या ऽनुवदिष्यन्ते ब्राह्मणाः शतेन च दशदशकैरवस्थितेन दशस्वपि चमसेष्ववरुद्धेषु न कश्चिद्राजन्यानामवकाशो विद्यते । तस्माद्ब्राह्मणा दश इति । न त्वियं व्याख्या घटते । यदि हि शतं ब्राह्मणा इत्येष विधिः स्यात्ततो ऽतिदेशप्राप्तभक्षानुवादाद्विशिष्टविधानासंभवेनान्यतरत्र विधीयमाने यदि शतं विधाय ते ब्राह्मणा इत्यनर्थकं सिद्धान्तहानिश्च । ब्राह्मणविधौ तु शतमित्यनर्थकम् । अथ यच्छतं भक्षयन्तीत्यनूद्य ब्राह्मणा विधीयन्ते केन शतं प्राप्तमिति वक्तव्यम् । अथ यद्ब्राह्मणा भक्षयन्तीत्यनूद्य शतं विधीयते

ततो राजन्यव्यावृत्त्या ब्राह्मणश्रुतेर्विशेषणत्वाद्विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः। राजन्यचमसे न च किं चित् कृतं स्यात्। तत्रैकैकमित्यस्य राजन्यचमसेऽनुवादासंभवात्त्वान्ये राजन्या दश विधीयेरन्नितरत्र च ब्राह्मणशतं नवसु चमसेषु न विद्मः केन विभागेन स्यात्। अथ सोमसंबन्धात् ब्राह्मणा इति प्राप्तानुवादः कल्प्यते तथाऽपि फलचमसव्यावृत्त्या विशिष्टानुवादो दोषोऽस्त्येव। फलचमसे च पुनरपि न कश्चिद्व्यापार इति पूर्ववदेव प्रसङ्गः। न च सोमशब्दब्राह्मणशब्दयोरर्थान्तरेऽपि फलचमसे राजन्ये वा प्रयोग इति किं चित्प्रमाणमविशेषितभक्षानुवादे पशुपुरोडाशादिभक्षेष्वपि शतप्रसङ्गः न ह्यसौ प्रधानेन विशिष्यते। सर्वेषां वा शेषत्वं स्यात्तत्प्रयुक्तत्वादित्येवमङ्गप्रधानार्थत्वप्रतीतेः। सोमशब्दश्चात्यन्तमेवानर्थकः स्यात्। अथ सोममित्येतावन्मात्रमनूद्य शतं विधीयते ततः क्रयादारभ्य यावान्सोमसंस्कारः स सर्वः शतेन कर्त्तव्यस्तत्र भक्षयतिरनर्थक एव स्यात्। अथ भक्षयतौ शतब्राह्मणसंबन्धो विधीयते तथा पुरोडाशादिष्वपि प्रसङ्गात् सोमशब्दानर्थक्यमस्त्येव। सोमे तु ब्राह्मणशतसंबन्धविधानमक्रियाशब्दत्वादेवाशक्यं पुनरपि फलचमसे त्रिभीरूपत्वेनासोमे राजन्यप्राप्तिर्नैव वार्यते। तेनैतद्वाक्यमनुपपन्नम्। तथा दशदशैकैकमित्यस्याप्यनुपपन्नतविधिशक्तेः स्वतन्त्रविधित्वावधारितस्यानुवादत्वं निष्फलमप्रमाणकं च। कथं हि पूर्वेण वर्त्तमानापदेशः सन्विधिः स्यात् अयं चानुवादो न च निमित्तत्वादिभिर्विना ऽनेकाख्यातैकवाक्यत्वं घटते। न च यदिशब्दादिरहितस्य निमित्तत्वादिप्रतीतिरस्ति।

न च दश दशैकैकमित्यत्र का चित्स्तुतिः प्रतीयते येन तदर्थो ऽनुवाद एकवाक्यत्वं चोपपद्येत। तस्मात्पृथग्भूतस्य वाक्यस्य समस्तानुवादत्वमयुक्तमिति किंचिद्विधातव्यम्। तत्र यदि तावच्छतस्यानियमप्रसङ्गे दश दशेति विधीयते ततश्च एकैकमित्यनुपपन्नं विधाने वाक्यभेदप्रसक्तेः वषट्कर्तृणां चानेकचमसप्राप्तौ सत्यामनुवादत्वासंभवाद्विधावपि पूर्वेण प्राप्तत्वाच्चमसशब्दो ऽनर्थकः विशिंषंश्च वाक्यं भिद्यात्। न च दश दशैकैकमित्यनुवादः सम्भवति। शतस्या ऽपि चमससंस्कारार्थमुपादीयमानस्य प्रतिचमसं सामस्त्येन प्राप्तेः। कर्तृसंस्कारार्थे हि सति दक्षिणावद्विभागप्राप्त्या समं स्यादिति दशदशैकमिति प्राप्नुयात्। तत्र सत्यपि विधौ परिसंख्या स्यादनेकस्मिन्नपि वा दश दश भक्षयितारः प्राप्नुवन्ति। एकस्मिन्नपि वा चमसे दशानां दशानां प्रसङ्गः शतस्यैव दशदशकैर्गणैः स्थित्वा चमसे भक्षणं स्यात्। तस्माद्वाक्यद्वयमस्मिन् व्याख्याने ऽनुपपन्नमित्येवं व्याख्येयम्। द्वे अप्येते वाक्ये विधायके तत्स्वरूपत्वात्। तत्रापि दश दशैकैकमित्येतदेव पूर्वपक्षवत् प्रथममाश्रीयते यथोक्तेन न्यायेन क्रमान्तरस्यानुपपत्तेः। अनुप्रसर्पन्तीति अनेन तावदतिदेशप्राप्तभक्षोपलक्षणसंबन्धाद्यथा फलचमसभक्षेण यागोपलक्षणमुक्तं तेन यच्चममनुप्रसर्पन्तीति अन्यतरस्य साकाङ्क्षत्वाद्विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्यानुवादो दश दशेति विधिः चमसप्राधान्याच्च प्रत्येकं दशत्वभेदाद्वीप्सा भवति ततः पूर्वं शतमितरेण वाक्येनानूद्य यच्छतं सोमान् भक्षयन्ति तन्नाह्मणा इति

विधिः । न हि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तं ब्राह्मणशब्दस्य च गौणत्वं शतमात्रसंबन्धेन च कृतार्थत्वात् अतन्त्रमेव सोमशब्दो भक्षयतिश्चेति न विशिष्टानुवाददोषो नापि शब्दात्सोमस्य यागसाधनमात्रलक्षणया फलचमसप्रतिपादनो ऽपि दोषस्तेन संख्यापूरणार्थं यावद्भुतराजन्यकल्पना प्रक्रम्यते तावद्ब्राह्मणश्रुत्या संख्यान्तरं विधाय नैराकाङ्क्षं क्रियते । नचैवं सति ग्रहेषु प्रसङ्गो दश दशेत्यस्य चमसविषयत्वात् । राजन्यचमसे ऽपि दशकप्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणदशकेनैवावरोध इति द्रव्ये संस्कृते कृतार्थत्वाद्यजमानस्य नैव भक्षणेन भवितव्यं तस्माद् ब्राह्मणा दशेति सिद्धम् । यत्तु भाष्यकारेण ब्राह्मणराजन्यानां सह भक्षणविप्रतिषेधस्य न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्युत्तरं दत्तं तत्र केचिच्चोदयन्ति । फलचमसे सोमत्वाभावात्कथमनुच्छिष्टत्वं संभवति । न त्वेष दोषः स्थानापत्त्या सोमधर्मलाभाद्वक्ष्यति हि नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् धर्मस्यार्थकृतत्वादिति च । ननु पुरुषधर्मो ऽयमनुच्छिष्टत्वं न युक्तं स्थानापत्त्या ऽन्यत्र कल्पयितुम् । न कल्प्येत यदि पुरुषधर्मो ऽयं स्यान्न त्वयं पुरुषधर्मः फलकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । सोमभक्षविषये चोच्छिष्टत्वप्रसङ्गे ऽनुच्छिष्टत्वमभिहितं स च कर्मधर्म इति स्थितमतो यथैव सोमः संस्क्रियमाणः कर्त्तुरुच्छिष्टतां नापादयति एवं तत्कार्यापन्नः फलचमसो ऽपि तस्मात्पूर्वयैवोपपत्त्या ब्राह्मणलाभसिद्धिरिति भावः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्सर्वार्थमप्रकरणात् ॥१॥

इदानीमनारभ्याधीतानां प्रकृतिलिङ्गसंयुक्तानां प्रकरणासंबन्धे सति किं प्रकरणसंबन्ध उत सर्वार्थत्वमिति विचारस्तत्र श्रुत्यादिषट्काभावे ऽपि अश्वप्रतिग्रहेष्टिवत्क्रतुसंबन्धो योजयितव्यः । स्रुवाद्युद्देशेन हि अत्र खादिरत्वादीनि विधीयन्ते ते च स्रुवादयः स्रुवेणावद्यति स्रुवेणाऽऽघारमाघारयति स्रुवेण पार्वणौ जुहोति जुह्वा जुहोतीत्यादिभिर्वाक्यैः कर्माङ्गत्वेन प्रतिपादितास्तत्संबन्धित्वेन चोपनीतमात्रायैव खादिरत्वादीनि स्रुवसंस्पर्शिना क्रतुकथंभावेन गृह्यन्ते । न हि तेषामन्यत्फलमस्तीति चतुर्थे वक्ष्यामः । न च निर्व्यापाराज्जातिविशेषात् फलोत्पत्तिरवकल्पते । न च व्यापारसंबन्धजननार्था का चित्क्रिया प्रस्तुता दृश्यते । नापि वाक्योपात्ता न चात्र स्रुवादिर्विधीयते वाक्यभेदप्रसङ्गादतः स्रुवाद्यनुवादेन विधीयमानानां खादिरत्वादीनां स्रुवादिस्वरूपे ऽन्यथा ऽप्युपपद्यमाने अनर्थकं विधानमिति तदुपस्थापितकर्मसंबन्धो विज्ञायते तत्रानारभ्यवादत्वादेव स्रुवादिसंबन्धस्य प्रकृतिविकृतिष्वविशेषात्सर्वार्थत्वमिति पूर्वः पक्षः ।

प्रकृतौ वा ऽद्विरुक्तत्वात् ॥२॥

सर्वविधीनामप्राप्तविषयत्वाद्यत्र प्रमाणान्तरेण प्राप्तिर्नास्ति तत्र खादिरत्वाद्युपदेशः । प्रकृतौ च न कुतश्चित्प्राप्तिः विकृतिषु त्वङ्गान्तरार्थमवश्यकल्पनीयेनातिदेशेन खादिरत्वाद्यपि प्राप्नोतीति नोपदेशमपेक्षते तेन द्विरुक्तत्वासंभव इत्याह । तत्र द्विरुक्तत्वादद्विरुक्तत्वाद्वा ममेति सूत्रम् ।

तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते ॥३॥

प्राप्तेरिति वा पाठः । सत्यं द्विरुक्तत्वमन्याय्यं तत्र कुत एतदतिदेशप्राप्तत्वादुपदेशो विहन्यते न पुनरुपदेशसिद्धमतिदेश एव प्रापयेदिति । युक्तं च पदार्थविप्रकर्षाददतिदेशो न स्यात् । संन्निकर्षात्तु पूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयणम् । अथोच्येत सामान्यविषयत्वादुपदेशो दुर्बल इति तदतिदेशे ऽपि सर्वाङ्गविषयत्वादविशिष्टम् । तस्मात्सर्वार्थो ऽनारभ्यवाद इति ।

दर्शनादिति चेत् ॥४॥

स्थितायां प्रतिज्ञायां चोदयति । यद्यतिदेशादुपदेशो बलवानेवं सति तेनैवोपदेशेनावरुद्धत्वाददतिदेशो नैव स्यात् । कुतः शक्नोति हि प्रकृतिविकृतिसाधारणं खादिरत्वं प्राकृतोपकारसाधने दृष्टशक्तित्वाद्विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुं ततश्च प्रयाजादिदर्शनं विरुध्यते । तस्माददतिदेशविनिर्मुक्तायां प्रकृतावेव निवेशो युक्त इति ।

न चोदनैकार्थ्यात् ॥५॥

नैतावता शक्यं सर्वार्थत्वं व्यावर्त्तयितुम्। न ह्येकस्मिन्नंशे ऽतिदेशो बाधितः सर्वत्रैव बाधितो भवति। तद्यथा शरैः कुशेषु निवर्त्तितेष्वपि न प्रयाजादयो निवर्त्यन्ते समानविषयमात्रे हि बाधो विज्ञायते तेन खादिरत्वादिप्राप्त्यंशमात्रादतिदेशो निवर्त्तते। न च खादिरत्वमक्रियात्मकत्वाच्छक्नोति विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्त्तुम्। युगपच्च प्रकृतिविकृत्योः प्रवर्त्तमानमशक्यं क्रतूपकारत्वेन निरूपयितुम्। साकाङ्क्षं तु तत् स्रुवप्राप्त्यभावात्। न चातिदेशाभ्यनुज्ञामन्तरेण स्रुवप्राप्तिः संभवति। न चैतद्वाक्यं स्रुवस्यापि विधायकम्। प्रधानक्रियानुपादाने सति विशिष्टविधाने ऽनुपपद्यमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मादनारभ्यवादविधिप्रापिते स्रुवस्य खादिरत्वे तद्वर्जमतिदेशः कल्पयितव्यः।

उत्पत्तिरिति चेत् ॥६॥

अत तार्किकः कश्चिदाह प्रकृत्यर्थो ऽनारभ्यविधिः संक्षेपविस्ताराभ्यां विधीयमानत्वात्प्रयाजादिवदिति।

न तुल्यत्वात् ॥७॥

न तावदीदृशे ऽर्थे अनुमानस्य गतिरित्युक्तम्। अपि चानुमानमप्येतन्न भवति। अनैकान्तिकत्वात् विकृतावपि संक्षेपविस्ताराभ्यां विधिरुपलभ्यते। तत्रैतस्यादेकेन विहितत्वात्संक्षेपविस्तारयोरन्यतरो नैव विधायक इति तदपि प्रकृतौ तुल्यमिति हेतोरसिद्धता।

तेनावश्यं विध्यनुवादनिरपेक्षं संक्षेपविस्ताराभिधानमात्रं हेतुर्वक्तव्यः स चानैकान्तिक इत्युक्तम् । एवं वा स्वर्गोद्देशेन सूक्तद्वयं गमयितव्यमिति चेत्तत्रार्थत्वं पश्यसि तदयुक्तम् । यत्र हि पात्राणां विनियोगोत्पत्तिस्तत्र तदङ्गं जातिर्विधातुं शक्यते । न च विकृतावुत्पत्तिरतः पात्रशून्यायां तस्यामशक्या जातिर्विधातुम् । प्राप्तिवैषम्यात् । यदि हि प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यवत्पात्राणि प्राप्नुयुस्ततः सर्वावस्थोद्देशेन जातिविधानमत्रकल्पेत । न त्वेवं तस्मात्प्रकृत्यर्थतैव युक्तेति । तत्रोत्तरं न तुल्यत्वादिति सर्वथा ऽनारभ्यवादः प्राप्तिमपेक्षते । तत्र या चोपदेशेन प्राप्तिः या चातिदेशेन प्राप्तिः सा सर्वा ऽपि प्राप्तित्वेन तुल्या यद्यप्युपदेशातिदेशयोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ विद्येते तथापि तौ स्वविषयएव बलाबलं कुरुतः नानारभ्यवादेन सह । अनारभ्यवादो हि पात्रद्वारेण क्रतुगामित्वाद्विप्रकृष्टतरस्तस्मात्सर्वार्थः तद्वच्चातिदेशः ।

चोदनार्थकात्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः ॥८॥

प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्येतदेव न्याय्यम् । यत्तु तद्वज्जं यापयिष्यतीति तदयुक्तम् । कुतः ।

वर्त्तेत यदि भेदेन प्रकृत्यङ्गेषु चोदकः ।
तत एवं भवेदेषु युगपत्तु प्रवर्त्तते ॥

पदार्थातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षे वा तद्भेदात् कदाचिद्भेदो भवेद्यागगतस्तु व्यापारो ऽतिदिश्यतइति दशमे वक्ष्यामः स च निरवयवत्वाद्युगपदतिदिश्यते

अनेन चात्मसिद्ध्यर्थे युगपदेव प्रयाजाद्यपूर्वाणि गृह्यन्ते तैश्च प्रयाजादयः प्रयाजादिभिरपि स्वशाखाणि तेन प्रकृतिवदित्येवंरूपस्यातिदेशस्यैकत्वात्सर्वोऽङ्गेष्वविशिष्टस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा नैकदेशेषु। शरैरपि कुशाः प्राप्ता एव बाध्यन्त इत्युक्तं बलाबलाधिकरणे। तद्यदि तावदनारभ्यवादानुरोधेन खादिरत्वादिविषयोऽतिदेशः परित्यज्यते तत एवाङ्गान्तरेष्वपीति सर्वनिवृत्तिप्रसङ्गः तत्र चोक्तम्। अथ केषां चित् प्राकृतानामनुरोधेन तद्विषयोऽतिदेशः प्रमाणं क्रियते ततः खादिरत्वादिप्राप्तिरप्यविशिष्टेति स्फुटं विरुद्धत्वं प्राप्नोति। यागगतव्यापारापेक्षित्वाच्च स्वप्रकरणाम्नानमप्यतिक्रम्य विकृतयः प्राकृतं तावद् गृह्णन्तीति सर्वत्र स्थापयिष्यामः। तेनाप्यनारभ्यवादादतिदेशप्राप्तेः प्राथम्यमवश्यं च प्रकृतिषु स्रुवादिप्राप्तिरपेक्षितव्या। यावता च यत्र न स्रुवादयः प्राप्नुवन्ति तावता खादिरत्वादयोऽपीति नोपदेशविषयत्वं घटते। न चैषां क्रतुसंबन्धो विस्पष्टः। सोऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्रुवादिद्वारेण कल्पयितव्यः। सर्वार्थत्ववादी च प्रकृतिसंबन्धं तावदभ्युपगच्छति। तेन च परिहृते आनर्थक्ये विकृतिसंबन्धो निष्प्रमाणकः। प्रमाणान्तरे ह्यतिदेशेन क्रतुसंबन्धः येषां तु क्रतुसंबन्ध एव प्रत्यक्षस्तेऽनारभ्यवादा अपि सर्वार्था एव। यथैष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञोऽन्वायत्त इत्येवमादयस्तस्मात् खादिरत्वादि प्रकृत्यर्थमिति सिद्धम्।

प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात्॥ ६॥

अपवादाधिकरणमेतत्। तच पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसाप्तदश्यानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाशङ्कां निवर्त्तयति। कथं पुनः प्राकरणिकेन विशेषविधिना सहातुल्यबलस्य विकल्पोऽभिधीयते। आह।

तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया।
प्रत्यक्षो यत्र संबन्धो विशेषेण प्रतीयते॥

तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति न दुर्बलप्रमाणकः। न च क्रतुप्रयोगादन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते तस्मात् क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या ततश्च किं प्रकरणमधिकं करिष्यति। द्वयोस्तुल्यबलयोः प्रमाणयोर्विरोधे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्त्तव्यो न च प्रकरणं वाक्याद्बलवत्तरमतो यावत्प्रकरणव्यापारो नैव भवति तावद्वाक्यद्वयेन तुल्यबलेन विकल्पोऽवधार्यते। तेन न्यूनबलं यद्यपि प्रकरणसहस्रमपि च सहायीभवति तथाऽपि न तदनुरोधः कर्त्तव्यः तस्मात्प्रकृत्यर्थं साप्तदश्यमिति प्राप्ते ब्रूमः।

तुल्यो यद्यपि संबन्धः सामिधेनीः प्रतीष्यते।
तथाऽपि क्रतुसंबन्धवैषम्यान्न विकल्पते॥

सामिधेनीस्वरूपप्रयुक्तत्वेऽनर्थिका संख्येत्यवश्यं यागापूर्वसाधनत्वकारितः संबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः। न च यागापूर्वसाधनत्वं प्रकरणादृते लक्षयितुं शक्यते इति नवमे वक्ष्यामः। तेन प्रकरणानुग्रहविशेषात्पाञ्चदश्यमपूर्वसंबन्धप्रमाणप्रत्यासत्तेर्बलीयः। विधिरपि हि पूर्वं प्रयोजनवति पुरुषं नियुङ्क्ते साप्तदश्याच्च पाञ्चदश्यं शीघ्रतरं प्रयोजनवदवधार्यत इति विधिकालवैषम्याद्तुल्यबलत्वम्

ऽपि च क्रतुमविगुणं कर्त्तुं पुरुषः प्रवर्त्तते न सामिधेनीः। क्रत्वङ्गत्वे च साप्तदश्यस्य न किं चित् श्रुत्यादि प्रमाणमुपलभामहे। यथा पाञ्चदश्यस्य प्रकरणम्। तस्मादेतत्पाञ्चदश्यं सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणाभ्यामवधार्यते। साप्तदश्यं तु केवलं सामिधेन्यर्थमेव तस्येदानीमानर्थक्यपरिहाराय खादिरत्वादिवत् क्रतुसंबन्धः कल्प्यते। यदि त्वसौ प्रतीच्छेन्न त्वसौ संख्यान्तरावरुद्धः सन् प्रतीच्छति। तत्र सामिधेनीनामुभयथा ऽप्यवैगुण्यं भवति क्रतोः पुनः पाञ्चदश्येन। ततश्च कांस्यभोजिवदमुख्ये ऽप्यविरोधः स्यात् किमङ्ग पुनर्यत्राङ्गगुणाविरोध एव स्पष्टः। तस्मात्क्रत्ववष्टम्भदर्पितेन पाञ्चदश्येनोत्कालितं साप्तदश्यं क्लिष्टेन यावदतिदेशेन पाञ्चदश्यं नैव विकृतीः प्राप्नोति तावदौपदेशिकेन साप्तदश्येन प्रथमतरावरुद्धत्वात्ताभ्यो निराकृतं केवलप्रकृतिविषयत्वेनैवावधार्यते इति व्यवस्थायामुक्तायामुच्यते।

न साप्तदश्यं बलवद्विकृतिष्वौपदेशिकम्।
अनारभ्यविधेस्तद्धि सामिधेन्यङ्गतां गतम्॥
विकृतीनां तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्परिग्रहे।
अतिदेशेन हि प्राप्तिः पाञ्चदश्यस्य तास्वपि॥
यथा प्रकरणप्राप्तं प्रकृतौ बलवत्तरम्।
तथा ऽतिदेशविज्ञातं क्रत्वङ्गविकृतिष्वपि॥

न च सामिधेनीष्वनतिदिष्टासु तद्द्वारेण साप्तदश्यं विकृतीरनुप्रवेष्टुं शक्नोति। यदा तु सामिधेन्यो ऽतिदेशेन प्राप्तास्तदा पाञ्चदश्यमपि कृत्स्नोपकारसं-

बन्धं ताभिरेव सह पूर्वतरमाक्रम्य प्रकृताविव साप्तद-
श्यबाधकं भविष्यति । तस्माद्यास्वेव पशुमित्रविन्दाध्व-
रकल्पादौ साप्तदश्यं प्रकरणविहितं तास्वेव तदतिदे-
शप्राप्तपाञ्चदश्यबाधेन निविशते ।

नान्नारभ्यविधिप्राप्त्या सर्वास्वेव भविष्यति ।
पश्वादिव्यतिरिक्तासु पाञ्चदश्येन बाधनात् ॥
स्वाङ्गेन पाञ्चदश्येन व्याप्तास्ता ह्यतिदेशतः ।
विहितं सामिधेन्यङ्गं साप्तदश्यं न गृह्णते ॥
एवं च दशमे ऽप्येतद्विविक्तं स्थापयिष्यते ।
तेन नैतद्ग्रहीतव्यं सर्वत्र बलवत्तरम् ॥
सूत्रकारो ऽपि विकृतौ विरोधीति यदब्रवीत् ।
प्रकृतौ नैतदस्तीति तदेतावद्विवक्षया ॥
सामिधेनीः प्रति प्राप्तिस्तुल्या वाक्येन यद्यपि ।
विशेषः पाञ्चदश्यस्य क्रतौ प्रकरणेन तु ॥
अतो यद्यपि दौर्बल्यं वाक्यात्प्रकरणस्य नः ।
तथा ऽपि विषयान्यत्वात्क्रतौ तद्विनियोजकम् ॥
समानविषयत्वे हि वाक्यात्तद्दुर्बलं मतम ।
क्रतौ त्वप्रतिपक्षत्वान्न तद्वाक्येन बाध्यते ॥
विशेषश्चायमेवास्य यदसाधारणं क्रतोः ।
सामिधेनीषु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकल्पिते ॥
क्रतुं प्रत्यसमानत्वात्साप्तदश्यस्य बाधकम ।
न श्रुत्याद्युपदेशेन नातिदेशेन तस्य तु ॥
एव च प्रकृतावेतत्पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम ।
विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥१०॥

यद्वैश्यादिनिमित्तेन साप्तदश्यं विधीयते ।
तत्तु स्यात्प्रकृतावेव पाञ्चदश्यस्य बाधकम् ॥
तस्य प्रकरणं तुल्यं प्रकृतौ विनियोजकम् ।
निमित्तेन तु संबन्धान्नित्यात्तद्बलवत्तरम् ॥
पाञ्चदश्यमबाधित्वा ह्यात्मानं न लभेत तत् ।
कद्वेषु तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुतं हि तत् ॥
साप्तदश्यविधानं तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके ।
अबाधेनापि तस्यात्मा पाञ्चदश्येन लभ्यते ॥
प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये विप्रराजन्यकर्तृकाः ।
साप्तदश्यमबाधित्वा येष्वात्मा तेन लभ्यते ॥
अतश्च शक्तिवैषम्ये विकल्पो न मतस्तयोः ।
समुच्चयो ऽपि नैकार्थ्यात्मामिधेनीषु युज्यते ॥
नैकत्वैकेन सङ्ख्याताः सङ्ख्यायन्ते परेण ताः ।
नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्या ऽवकल्पते ॥
पौर्वापर्यं यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् ।
काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम् ॥
असञ्जातविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते ।
नैमित्तिकं तु तद्व्याप्त्रविषयत्वाद्विरुध्यते ॥
तेनैकविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् ।
विरोधायौगपद्यात्तु न विकल्पप्रसञ्जनम् ॥
किंच प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते ।
नैमित्तिकं विशेषे तु तस्मात्तद्बलवत्तरम् ॥
नित्यमङ्गं च दूरस्थप्रधानापूर्वचोदितम् ।

क्रियते तत्प्रमाणं च परं प्रकरणं मतम् ॥
काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोजनम् ।
अतः शीघ्रं प्रयुक्तत्वान्नित्यात्ते बलवत्तराः ॥
आसन्नपुरुषार्थत्वाद्दिप्रकृष्टफलात्तथा ।
बलवच्छीघ्रकारित्वात्काम्यं नैमित्तिकादपि ॥
श्रुत्यैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्त्ता प्रवर्त्तते ।
नैमित्तिके हि दूरस्थे चिरेणासौ प्रवर्त्तते ॥
नैमित्तिके श्रुते यच्च काम्यमेव विचारितम् ।
तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादविरोधात्परस्परम् ॥
पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षो ऽत्र सूचितः ।
नित्यस्यास्ति विशेषो हि काम्यात्प्रकरणे यतः ॥
चमसः खादिरत्वं च क्रत्वर्थं हि विधीयते ।
बैल्वगोदोहनादीनां काम्यत्वात्पुरुषार्थता ॥
बाध्येत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत् ।
पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्विनिपातस्ततो भवेत् ॥
क्रत्वर्थाङ्गप्रहाणे हि नश्येत्तस्य क्रतोः फलम् ।
गुणाच्च न फलं सिध्येद्विगुणं क्रतुमाश्रितात् ॥
आश्रयस्तादृशो ह्रीष्टो यादृशः प्रकृतः क्रतुः ।
खादिरत्वादिभिर्नित्यैर्व्याप्तश्चासौ प्रतीयते ॥
ततश्चानवरुद्धत्वात्काम्यस्य विकृतिर्गतिः ।
अस्ति स्वार्थे विशेषो हि क्रतोः प्रकरणं प्रति ॥
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथं चन ।
इतिकर्त्तव्यतार्थित्वात्संयुक्तं हि न गृह्यते ॥
तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद्बलवत्तरम् ।
न हि प्रकरणं तस्य विनियोगक्षमं मतम् ॥

क्रत्वर्थ[illegible] ऽप्यस्य [illegible] न लभ्यते।
पूर्वाधिकरणन्यायस्तस्मान्नैमित्तिकेष्वपि ॥

इति प्राप्तउच्यते।

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्त्तते नित्यबाधया।
हेतवो ऽत्र त्रयः पूर्वं व्याख्याता एव सम्मताः ॥
असंयोगादबाधेन संयोगो ऽस्य विशिष्यते।
पुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात् ॥
साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिनः।
एवं सिद्धे बलीयस्त्वे निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥
न त्वतुल्यार्थयोर्बाधः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः।
न युक्तो न विरोधो ऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥
अतश्च पुरुषार्थत्वात्पृथक् प्रणयनक्रिया।
प्राप्नोति चमसेनैव क्रत्वपूर्वस्य साधनात् ॥
न साधयति पश्वादीन् क्रत्वर्थश्चमसो यथा।
गोदोहनं तथा ऽन्यार्थं न क्रत्वर्थस्य साधनम् ॥
न चोभयार्थता तस्य वाक्यभेदप्रसञ्जनात्।
विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे फलप्रणयने प्रति ॥
अन्या हि वचनव्यक्तिः फलोद्देशेन तद्विधौ।
अन्या प्रणयनोद्देशे तस्मान्न द्वयसंभवः ॥
आसन्नासंभवे चेष्टा विप्रकृष्टेन संगतिः।
युगपत्तेन न स्यातां संभवासंभवावुभौ ॥
अतः कामिपदाक्षेपान्नास्य प्रणयने विधिः।
अविधानादशेषत्वान्न शेषान्तरबाधनम् ॥
अबाधाच्चमसो ऽवश्यं कर्त्तव्यश्च क्रतुं प्रति।
न चान्यस्यावकाशो ऽस्ति क्रत्वर्थे ऽनेन साधिते ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः काम्यगुणं प्रति।

यथैन्द्रवायुदैवत्ये ग्रहो भिन्नादिसंभवात् ॥
भिन्नं भिन्नादिदैवत्यं ग्रहाभ्यासान्तरं विधिः ।
एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत् ॥
द्वयोरेवमवैगुण्यं क्रतोश्च स्यात्फलस्य च ।
न हि स्वसाधनत्यागादन्यसाधनसाधितैः ॥
कर्मभिः साध्यते स्वार्थश्चोदनाभिरलक्षितः ।
उच्यते यो गुणः काम्यः क्रत्वर्थेन न गृह्यते ॥
क्रत्वर्थं कर्म गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ।
निर्व्यापारो गुणः कामं न साधयति कश्चन ॥
करणत्वं न तस्यास्ति निष्क्रियस्य फलं प्रति ।
तेनावश्यं क्रिया काचित् ग्राह्या या सप्रमाणिका॥
सा च प्रकरणेनास्मै दत्ता प्रणयनात्मिका ।
तस्यां च चमसः पूर्वप्राप्तो ऽन्यो विद्यते गुणः ॥
तद्बाधादशक्यश्च विधिर्गोदोहनादिनः ।
गोदोहनाद्यबाधित्वा यथा ऽसौ विहितस्तथा ॥
तद्बाधेन नैवेह तस्य कश्चिद्विधिः स्मृतः ।
काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रणयनात्मिका ॥
विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोपजीवितुम् ।
क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः ॥
करणे तस्य दोषः स्यान्निषिद्धस्येव संगतौ ।

भिन्नप्रयोजनो ऽपि हि काम्यो गुणो ऽवान्तरकार्यैकत्वाद्विरोधिगुणान्तरस्थानमिथ्यात्वावधारणसमर्थः । तथा हि ।

प्रासङ्गिकीं क्रतोः सिद्धिं काम्यो हि कुरुते गुणः ।
गृह्णन्ति न च सिद्धार्थाः क्रतवः स्वगुणं तदा ॥
सर्वस्यैव हि कार्यार्थैः स्वगुणग्रहणादरः ।

अन्यार्थेनानुनिष्पन्ने तु कार्ये स्यादनुवादिता ॥
हविःसंग्रहणार्थानामपां प्रणयनं हि यत्।
तद् गृहीत्वा गुणः कश्चित् प्रयुङ्क्ते न क्रियान्तरम् ॥
ततश्चास्य प्रयोगस्य नैवाङ्गं चमसो मतः।
तदग्रहे कृतो ऽर्थेन वैगुण्येन क्रियेत सः ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः क्रत्वर्थो ऽपि न विद्यते।
निष्फलत्वादतो बाधः प्रयोगात्कर्मणः सकृत् ॥

तथा प्रणयनमपि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनस्याश्रयत्वं प्रतिपद्यते नान्यथेति। पशुकामप्रयोगे ऽन्यार्थेन सता गोदोहनेन निर्वर्त्तितत्वान्न चमसमुपसंगृह्णाति कार्यार्थं हि सर्वत्र साधनग्रहणम् न स्वरूपमात्रसम्भावनार्थम्। तत्र यथैव प्रसङ्गलक्षणो ऽन्यार्थैरेवाङ्गैरुपक्रियामाणाः पशुपुरोडाशाग्नयो न स्वाङ्गान्युपसङ्गृह्णन्ति। न तद्धान्या किंचिद्वैगुण्यं भवति तथा ऽत्र चमसहान्या नेति द्रष्टव्यम्। उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्यनुपसंगृहीतं नैवाङ्गं भवति न चानङ्गमगृह्णतो दोषः। सुतरां वा न तद्ग्रहणे वैगुण्यप्रसङ्गो न च सिद्धस्य प्रधानस्य प्रणयनस्य गुणानुरोधेनावृत्तिः न चैकान्तेन चमसः प्रणयनस्याङ्गम्। न चात्र चमसेन कृते गोदोहनेन पुनः करणमाशङ्क्यते। किं तर्हि गोदोहनेन कृते चमससंपादनार्था पृथक्करणाशङ्का। कथं पुनर्गोदोहनप्राप्तिर्बलीयसी न चमसप्राप्तिरिति। तदुच्यते।

विशेषविहितं ह्येतत्प्राप्ते चानवकाशकम्।
पुरुषार्थसमीपे च चमसं तेन बाधते ॥

प्रयोगमात्रे हि चमसो गोदोहनं विशेषे पूर्वप्राप्तचासौ तद्बाधेन लब्धात्मा नैवं गोदोहनं सावकाश-

ऽसौ नैतरत् दूरे यासौ पुरुषार्थस्य गोदोहनं तु सं-
निकृष्टार्थं पुरुषार्थो च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यच्च ता-
दर्थ्यतादर्थ्यकृतो विशेषो नासौ तन्त्रमिति वक्ष्य-
ति अर्थस्याविकृतत्वादिति । महान्तो ह्येष विशेषः
क्रत्वर्थेनैव क्रत्वर्थो विशेषादिविहितेन बाधितव्यो नान्या-
र्थेनेति । तेनोभयोः सन्निधिवशात्परस्परशक्तिविलो-
पान्नियमः । प्रणयनस्याप्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मकस्य
स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपः गोदोहनस्यापि प्रणय-
नान्तरकल्पनाशक्तिविघातः । पशुकामप्रयोगव्यतिरि-
क्तेष्वेव चमसस्य शास्त्रीयत्वं तस्मात्तद्विकारो गोदो-
हनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति तथा
ऽष्टमे वक्ष्यति निवृत्तिर्वा कर्मभेदादिति । तेन प्रकृता-
वेवैतद्विकारकमिति ।

दृष्टार्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥११॥

अनारभ्यवादप्रस्तावेनाग्न्याधेयस्य प्रथमं तावद-
नारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते प्रकरणेन तावत्पवमाने-
ष्ट्यर्थत्वं प्राप्नोति । श्रुत्या तु शुद्धाग्न्यर्थत्वमतः प्रकरण-
विशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवदिति दृष्टार्थोऽग्नि-
संस्कारत्वात् श्रुतिवाक्यप्रकरणैरविरुद्धैरिष्ट्यर्थाग्न्यर्थ-
त्वमवधार्यते । शुद्धाग्न्यर्थत्वे च निष्प्रयोजनत्वात्तद्द्वारेणे-
वाग्न्याधानपदवाससामर्थ्यं तस्मादिष्ट्यर्थं सामान्याभिधा-
नम् । अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टिविषयं द्रष्टव्यम् ।

न वा तासान्तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥

व्यापाराद्दृष्टप्रकारत्वमाधानमेतत्...

र्थमिति गम्येत वाक्यसंयोगात्तु द्वितीयाभिहिताग्निसं-
स्कारार्थमेतदेवं च सति यद्यग्नयः पवमानेष्ट्यर्था भवे-
युस्ततस्तद्द्वारेणाधानमपि तदर्थं भवेत् । तास्तु निष्फ-
लत्वादग्न्यर्था इत्युक्तमतश्च गुणानां च परार्थत्वादि-
त्यनेनैव परस्परानङ्गत्वं न हि द्वितीयाश्रुतिः प्र-
करणेन बाध्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

तेनैवं पुनर्नवं करोतीति चाग्निसंस्कारार्थतां दर्शयति ।

तत्प्रकृत्यर्थं यथा ऽन्ये ऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥

सिद्धे ऽनारभ्यवादत्वे खादिरत्वादिवदेव प्रकृत्य-
र्थत्वमग्निद्वारेण प्रकृत्यनुप्रवेशात् ।

सर्वार्थं वा ऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥

सूत्रात्तावदियं बुद्धिर्भवति यदि प्रकृतिकालमा-
धानं क्रियेत ततः प्रकृत्यर्थं भवेत्स्वकाले तु वसन्तादौ
क्रियमाणमगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वार्थं विज्ञायते । तथा
चानुष्ठानसाधारण्यमस्यैकादशे वक्ष्यति द्रव्यस्याकर्म-
कालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यादिति । प्रकृत्यर्थत्वे
च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमार्थमेतद्‌ भवेत् । तत्र च
प्रधानवचनस्थितावसन्ते पूर्णमास्यमावास्ययोश्च क्रियेत
तथा च श्रुतिवचने पौर्णमास्याममावास्यायामादधी-

नेत्येतानि वचनान्यनर्थकानि भवेयुस्तस्मात्सर्वार्थत्वमिति । न त्वेतद्युक्तम् । न ह्याधानस्य प्रकृत्या विकृत्या वा संबन्धे किंचिन्निमित्तमस्ति प्रकरणे सति यस्य पवमानेष्ट्यर्थं न जातं तद्विनैव श्रुत्यादिषट्केनान्यकर्मार्थं भविष्यतीति कुत एतत् । नन्वेवं सति पूर्वाधिकरणेनैव गतमेतत् । सत्यं गच्छेद्यदि पवमानेष्टिवद्दर्शपूर्णमासादीन्यपि निष्फलानि भवेयुः । तेषां तु फलवत्त्वाद्गुणानां च परार्थत्वादित्येष न्यायो नास्तीति शक्यमग्निद्वारेण कर्माङ्गत्वं कल्पयितुं निष्फलस्याधानस्यावश्यकल्पनीये प्रयोजने ऽग्निद्वारेण खादिरत्वादिवत्कर्मार्थत्वमापद्यते । शक्नुवन्ति हि प्रयोगमध्यस्था वन्हयः कर्माण्युपस्थापयितुम् । यथैव प्रोक्षणादीनां व्रीह्यादिस्वरूपमतिक्रम्य खादिरत्वादीनां च स्रुवादिस्वरूपं कर्मापूर्वप्रयुक्तत्वं कल्पितं तथा ऽऽधानस्यापि अग्निस्वरूपातिक्रमेण कल्पयितव्यं यदि चाग्निस्वरूपमात्रप्रयुक्तमेवाधानं भवेत्ततः कर्माण्यनाहितेनाप्यग्निना सिध्येयुः । तैश्च पुरुषस्य सगुणैः कार्यं नाग्निभिः । तेनावश्यं भाविनि कर्मसंबन्धे प्रकृत्यर्थत्वमहितत्वादुपन्यस्तम् । यत्तु स्वकालत्वं तदुपदेशातिदेशप्राप्तस्य यूपच्छेदनवत्प्रयोगसाधारण्यार्थमिति न सर्वार्थत्वं गमयति । यदपि वसन्तादिग्रहणं तदप्राप्तविषयमर्थवद्भविष्यति । न हि दर्शपूर्णमासार्थस्याधानस्य वसन्तकालत्वं प्राप्तं प्रत्यर्धमासं प्रयोगप्रसक्तेः । नाप्यग्निहोत्रेतरदर्विहोमार्थस्य पौर्णमास्यमावास्याकालप्राप्तिः । न च प्रयोगसाधारण्यं स्वकालवचनादृते सिद्ध्यतीति नानर्थक्यमत एवं व्याख्यते । न ह्यस्य विकल्पो ऽक्रमाभावं किं तर्हि द्वितीयासंयोगा-

द्रव्यर्थमेव। ते त्वमवस्य स्वकालत्वादित्वेन सर्वार्थो भविष्यन्तीति तद्द्वारेण सर्वार्थत्वमित्युच्यते। स्वकालत्वादित्यपि स्वातन्त्र्याम्नानादित्यर्थः। यच्चितरानारभ्यवादवदिति तत्राभिधीयते।

सिद्धे ऽङ्गत्वे ततस्तेषां किमर्थत्वं विचारितम्।
न तु कर्म्माङ्गभावे हि प्रमाणं किं चिदस्ति ते॥

खादिरत्वादीनि स्रुवादिभिः संयुक्तान्यपि तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वं न प्रतिपद्यन्ते स्रुवादिशब्दानामाकृतिवचनत्वाद्विना ऽपि खादिरत्वादिभिरुपपत्तेश्च खादिरो ऽपि हि तदाकारयुक्तः स्रुवशब्दवाच्यो भवत्येव। तत्र प्राक्कर्म्मार्थत्वान्न जातिनियमस्य प्रयोजनमस्तीति युक्तं स्वरूपातिलङ्घनम्। इह त्वाहवनीयादिशब्दानां संस्कारनिमित्तत्वान्नाधानाद्विना प्रवृत्तिरुपलभ्यत इति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैवार्थवत्ता विज्ञायते। यत्तु तेन विना ऽपि कर्म्माण्यविगुणान्येव भवेयुरिति। नैव तदभावेन तत्कृतं वैगुण्यं भवति किं तर्ह्याहवनीयाद्यसम्भवकृतं यदि ह्याधानमकुर्वतस्तावन्मात्रमेव न स्यात्ततो नैव वैगुण्यं भवेत्तदभावे त्वाहवनीयादयो ऽपि न भवन्ति। ते चैकान्तेन कर्म्मणामङ्गमतस्तत्कृता वैगुण्यप्रसक्तिः। यदि चाग्निमात्रेण कर्म्माणि संबध्येरंस्ततस्तत्स्वरूपस्यान्तरेणापि चाधानं निष्पत्तेरतत्प्रयुक्तता भवेत्। यदा ह्याहवनीये जुहोतीत्येवमादिचोदनार्थः पुनर्न्न कदा चिदाधानमन्तरेण संभाव्यते। तेन कर्म्माणि कुर्वता तदप्यवश्यं कर्त्तव्यम्। तस्मादनन्यार्थम्। यत्तु द्रव्यस्याकर्म्मकालनिष्पत्तेरिति सा कृत्वा चिन्तेति तत्रैव वक्ष्यते। एतेन पवमानेष्टीनामनन्यार्थत्वं व्याख्यातम्।

प्रायश्चित्तप्रयोगेऽस्याधिकरणेन व्याख्यास्यते।

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्स्यात् ॥१६॥

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवदित्येतदधिकरणन्यायेन पवमानहविःसंस्कृताग्निसाध्यत्वं तासामस्ति नास्तीति विचारः। तत्रेष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतिरित्येवं पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे सिद्धे यथैव प्रयाजादीन्यतिदिश्यन्ते तथैव पवमानेष्टिसंस्कृताग्निवर्तित्वमपि। ननु चाहवनीयादयः सर्वकर्म्मणां प्रत्यक्षश्रुता एवाङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इति न वक्तव्यं प्रकृतित इति। नैष दोषः। यत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या जुहोतिस्तत्रप्रकृतिसमकालमाहवनीयसंबन्धोऽवकल्पते यत्र पुनर्द्रव्यदेवतासंबन्धाद्यजिमात्रे कल्पिते चतुरवत्तं जुहोतीति प्रकृतितो होमः प्राप्नोति तत्र द्वारस्य प्राकृतत्वादाहवनीयेनापि प्रकृतित एव भवितव्यमतः साधूक्तं प्रकृतित इति। ननु याः संस्कारार्थं क्रियन्ते तासामप्यन्याः प्राप्नुवन्ति तासामप्यन्या इत्यनवस्था प्राप्नोति। नैष दोषः सर्वानवस्थानां सामर्थ्येन व्यवस्थानात्। यावत्यो ह्यग्निकालं पौर्णमास्यमावास्यादिकं नातिक्रामन्ति तावत्यः करिष्यन्ते।

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥१७॥

यन्नाम प्रयाजादि प्रकृतेरङ्गं भवति तदतिदिश्यते। न तु पवमानेष्टयः कर्माङ्गाभिधानन्यायेन

साधितम्। अतो रूपं वा शेषभूतत्वादित्याहवनीयादिस्वरूपमतिदिश्यते नेष्टयः। आरम्भणीया त्वङ्गमिति कृत्वा ऽधिकरणान्तरमारप्स्यते। तदीयस्यैव न्यायो ऽत्रापि भविष्यति। सत्यपि चाङ्गत्वे यावन्न विधीयन्ते तावन्नैवेष्टयः प्रकृतौ दृश्यन्ते यावच्च किंकेनकथंभावैस्तद्भावना न पूर्य्यते तावद्विधिर्न प्रवर्त्तते। तेन पवमानेष्टिरहितायां प्रकृतौ ताभिरितिकर्त्तव्यता गृह्यमाणा तद्व्यतिरिक्तयाव्यविहितैव केवला ग्रहीतुं शक्यते। अन्यथा ह्येकस्मिन्वाक्ये विहितवदपेक्षणमविहितवच्च विधानमिति स्वरूपविप्रतिषेधः स्यात्तस्माद्यादृगाहवनीयः प्राक्पवमानेष्टिभ्यस्तादृगेव तासां प्राप्त इति निष्पन्नस्याहवनीयस्य प्रयोजनमपेक्षमाणस्योपदेशेनातिदेशेन वाङ्गत्वं शक्यं कल्पयितुम्। एतास्तु तन्निष्पत्त्यर्था एवेति न तत्कृतमुपकारमपेक्षन्ते न चानपेक्षितमुपदेष्टुमतिदेष्टुं वा शक्यते। तस्मादाधानमात्रसंस्कृतेनाग्निना संबद्धव्या इति सिद्धम्।

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्॥ १८॥

इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वैश्च विरोधाविरोधौ चिन्त्येते। ज्योतिष्टोमे ऽग्निष्टोमसंस्थे त्रयः पशव आम्नाताः अग्नीषोमीयः सवनीयो ऽनुबन्ध्यश्चेति। ते सर्वे कथंभावैर्धर्म्मानपेक्षन्ते। तथौपवसथ्ये ऽहनि अग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालमुपाकरणादयः पशुधर्म्माः पठ्यन्ते तेषु भवति संदेहः। किं त्रयाणामपि पशूनाः

सर्वेनाम्नायन्ते यथ सवनीयार्थेनैव यथ सवनीयाग्नी-षोमीयार्थेन यथ केवलाग्नीषोमीयार्थेनैवेति । किं प्राप्तम् । तत्र ग्वानाश्च पूर्वस्येत्येवमादिसूत्रसंगत्यर्थमसूत्रं तावत्पूर्वपक्षं करोति सर्वार्थी इति । यदि त्वयमेव पक्षः सूत्रेण परिगृह्येत तत उत्तरसूत्राण्यसंगतान्येव भवेयुः । यदा पूर्वसूत्रेणैव सर्वार्थत्वं प्रतिज्ञायते तदा किमनेन ग्वानाश्च पूर्वस्येति । प्रकरणविभागादेव हि पूर्वस्यापि सिद्धिः । स्थलत्वेकेषामित्यपि प्रकरणाभावकथनेनाप्रतिज्ञातकेवलसवनीयार्थता व्यावर्त्यमाना कथं संबध्येत । एवं तदनुसारित्वादुत्तरसूत्राणामप्यसंगतिः । अथ वा सैवएव पूर्वपक्षे केवलसवनीयार्थत्वमसूत्रितं द्वितीयं पक्षं कृत्वा स्थलत्येकेषामित्यादि संबन्धनीयम् । तत्तु भाष्यकारेण नाश्रितं सर्वाद्यः पक्षः सुखमसूत्रः क्रियते सैवपक्षान्तराले तु तत्संगत्यर्थममूलपक्षाश्रयणं सूत्रकारस्य शून्यहृदयतामापादयति । तस्मादाद्य एव सूत्रकः पक्षः । तस्योपपत्तिः पशुधर्मा हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे केन चिदपि पशुविशेषेणासंयुक्ताः श्रूयन्ते । कथम् ।

एतद्देशे ह्यनुष्ठानं वाक्याद्देवस्य यद्यपि ।
तथा ऽप्युत्पत्तिदेशे ऽस्य प्रक्रिया क्रयसन्निधौ ॥

दीक्षासु हि सोमक्रयसमीपे अग्नीषोमीयः समाम्नायते । तस्य च यद्यपि वचनसामर्थ्यात्पशुधर्मसमीपे अनुष्ठानं भविष्यति तथा ऽपि प्रकरणेन नैव व्याप्तं सर्वकारणानामुत्पत्तिदेशानतिरेकात् । सवनीयानामपि सुत्याकालसमुत्पत्तिवाक्यपौषणक्ये तु सुत्यार्थैव स्तुतिः । न च तथा प्रकरणं भवति । अनुबन्ध्यायाश्च तूपरत्वेन सोमान्ते विकल्पनात् ...

[illegible]सोमाख्यातप्रतिबद्धेन ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाग्नीषो-
मीयस्य स्थानं विप्रकृष्टमिति नाश्रिता ज्योतिष्टोमाग्नीषोमीया-
र्थेति इत्येतदुच्यते । तस्य च सोमद्रव्यकत्वान्न पशु-
धर्माः किं चिरप्रयोजनमित्यानर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्येवम-
ङ्गत्वेनावतरन्तो ऽऽकृत्याविशेषात्सवनीयेष्ववतरन्ति । सत्यपि
तदङ्गत्वे योग्यत्वाभावान्न दीक्षणीयादिष्ववतरणम् ।
सत्यपि च योग्यत्वे सामान्यसंबन्धाभावान्न तदङ्गपशू-
नाम् । तस्मात्त्रयाणां समानं विधानमिति प्राप्ते ऽभि-
धीयते । स्यादेतदेवं यदि ज्योतिष्टोमद्वारेण प्रकरणावि-
शेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः सवनीयानामौपवसथ्ये
ऽहन्युत्पत्तिराग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये
द्वितीयमित्यादिना हि पशुधर्मसमीपे सवनीया उत्पा-
दिताः । तस्मात्केवलसवनीयार्था एवेति ।

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥

कथं पुनरिदं श्रुतिलिङ्गाधिकरणविपरीतमभि-
धीयते । न हि तत्रैवमिष्टं प्रकरणाद्विदेवनादयो रा-
जसूयार्थाः स्थानाच्चाभिषेचनीयार्था इति । तथा श्रुत्यै-
न्द्री गार्हपत्यार्था लिङ्गेनेन्द्रार्थेति । युक्तं तत्र प्रकरण-
स्थानेन बलीयसा प्रमाणेन निराकाङ्क्षीकृते अवान्तरप्र-
माणानुत्थानात्तदनुग्रहणाश्रयणम् । न हि तत्र पुनः
कल्पनया विना शेषस्य न किंचित्सिद्ध्यति नापि शि-
ष्टानामन्यासामुपायान्तरेणापि समाप्तिसिद्धिः । इ-
ह पुनः सत्यपि सवनीयसंबन्धात्समीपे नैराकाङ्क्ष्ये
ऽग्नीषोमीयस्य पशुधर्मैर्विना सिद्ध्यभावात्कल्प्यमानमवश्यं
[illegible] । न चैतत्तत्र तदनु-

र्णमासप्रकृतित्वं भवेत् । यो हि प्रकृतिभूतः पशूनां स दर्शपूर्णमासविकारो भवति इतरे तु प्राणिद्रव्यत्वसामान्यात्तद्विकारास्तत्र किं सवनीयार्थात्ततः सारूप्यद्वारप्रभवेनातिदेशेनाग्नीषोमीयो गृह्यतामथोपदेशगन्धेन केन चिदित्युपदेशान्तर्गतत्वात्क्रमेण विनियोगो युक्तः षड्विधोपदेशप्रत्ययस्तमये ह्यतिदेशः कल्प्यते । तस्माद्यथैवान्यत्रोपदेशातिदेशाभ्यां प्रकृतिविकृत्यर्थत्वं यागगतस्य व्यापारस्य तथैवेह स्थानप्रकरणाभ्यामुभयार्थत्वमनूबन्ध्यायास्तु सर्वोपदेशाभावादतिदेशेनैव प्राप्तिर्भविष्यति । तस्मादनुपालम्भः सूत्रस्य ।

ध्रुवस्त्वेकेषां तत्र प्राक् श्रुतिर्गुणार्था ॥ २० ॥

यदुक्तं स्थानादग्नीषोमीयार्था इत्येतद् गृह्णीमः । यत्तु प्रकरणात्सवनीयार्था इत्येतन्न मृष्यामहे कुतः ।

गुणार्थौपवसथ्ये ऽह्नि सवनीयपुनःश्रुतिः ।
उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाश्विनग्रहणोत्तरा ॥

आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति हि सवनीयानामुत्पत्तिः । ध्रुव इति चौपवसथ्ये ऽहनि स्थितः सुत्यां ब्रवीति कः पुनर्गुण इति स्ववाक्ये संयोगाभावात्पृच्छति । तद्दर्शयति । सर्वान्सवनीयाननुक्रम्य निन्दा श्रूयते । यथा वै मत्स्य इति । यथा वै किल मत्स्यो जले विचरन्ननवधारितगतिः प्रेक्षकजनमवबूते किमितो गतः किमसुत इति एवमेवैते पशवः क्रियन्तामित्ये-

वममुत्खायमानाः कर्तृजनमवधुन्वते तेन पशुकीर्त्तनं तावदेवमर्थं न विधानार्थमिति गम्यते। सा ऽपि निन्दा परतः प्रश्नशेषत्वेन नीता। तदेभिः पशुभिः सवनीयसमाख्यातैः कथं सवनानि पशुमन्ति कर्त्तव्यानीति सो ऽपि प्रतिप्रश्नरूपविध्यन्तरशेषत्वं प्रतिपद्यते वपया प्रातःसवने चरन्तीति। तस्मादेतद्गुणार्थेयं पुनः श्रुतिर्न च सा प्रकरणबुद्धिं करोतीति। किं पुनस्तच्छ्वामानमिति आश्विनग्रहणानन्तर्य्यंगुणार्थत्वात्तदपि नोत्पत्तिसमर्थमिति मन्यते। भाष्यकारेण केवलस्याग्नेयस्य एव आम्नानं दर्शितं नेतरेषां तत्र केचिदाहुः। प्रदर्शनार्थत्वादस्याग्नेयग्रहणमविवक्षितत्वात्सर्वार्थमिति मन्यमानेनेति। वाक्यान्तराण्येवंरूपाणि द्रष्टव्यानीत्यपरे। सर्वथा तु केवलाग्नेयप्रदर्शनमेवोपयुज्यते। यद्यपि चैन्द्राग्नादीनामौपवसथ्य एवोत्पत्तिस्तथा ऽपि तेषामनित्योत्तरसंस्थार्थत्वान्नैव शक्तिर्न्नित्यवदाम्नातान्पशुधर्म्मान् गृहीतुमित्यग्नीषोमीयस्थानमेव बलीयः स्यात्। यस्तु नित्यत्वेन ग्रहणसमर्थस्तस्य प्रकरणाभाव उक्त एव। तस्मान्न सवनीयार्था इति।

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥२१॥

इदानीं कतरत्सवनीयानामुत्पत्तिवाक्यमित्येतत्परिज्ञानाधीना ऽधिकरणसिद्धिः। तत्र पूर्वपक्षवादी प्राहेति चेत्सवनीयप्रकरणाभावं मन्यसे तदयुक्तम्। कुतः

सवनीयान्पुरोत्पाद्य वपामुत्कृष्य वाक्यतः।
तत्कालानियमे प्राप्ते तद्विशेषो विधीयते॥

यथा प्रातःसवने प्रचरन्तीति यनेनैव वचनेनोत्कृष्टे
प्रधाने प्रधानदेशत्वादङ्गानामुपाकरणादिष्वप्युत्कृष्टेषु
कालानियमे प्राप्ते सत्याश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते ।
तेन तदेव गुणार्थं श्रवणमितरथा हि वाक्यं भिद्येत । प-
रिव्याणोपाकरणयोः कालविधानाद्द्रव्यदेवतायुक्तस्य च
यागस्य विधिः । ननु चातिदेशप्राप्तमेव परिव्याणं त
स्मिन्नेव काले यागे विधीयमानेऽनूद्येत । सत्यमतिदे-
शेन प्राप्तं न तु तदिदानीं क्रियते यूपसाधारण्येन तत्का-
लास्थित्यैवमग्नीषोमीयकालकृतादेवोपकारसिद्धेः । एवं
तर्हि साधारण्यादेव प्राप्तं विद्यमानमनूद्येत न शक्यं त-
दनुवदितुमप्रत्यभिज्ञानात् । तन्त्रामान्यतः प्राप्तमनूद्यते
यत्तादृप्येण प्राप्तं प्रत्यभिज्ञायते । न च पूर्वेद्युः कृतस्या-
श्विनग्रहणोत्तरकालं वर्त्तमानत्वेनानुवादो भवति ।
नहि तदाऽसौ परिव्ययति । न च पूर्वकृतस्य पर्यग्निकृ-
तादिशब्दवदीदृशेन शब्देनानुवादः पूर्वोत्तरकालश-
ब्दावधिद्वयपरिच्छिन्नत्वात् । एवं तर्ह्यस्माद्वाक्यात्प्राप्त-
मनूद्यतां स चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परि-
व्ययतीति । तदपि नास्ति प्रत्यभिज्ञानाभावादेव । य-
देतदप्राकृतं सवनीयपरिव्याणमेतस्य यूपस्य श्रवणाद्ध-
यनायाश्च प्राकृतपरिव्याणनिबन्धनत्वादेन केन चिद्वा-
सःप्रभृतिना करणे सति चिह्नत्वानुवादो न प्राप्नोति
तत्रानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः । तदा चैवं भाष्यग्रन्थः । इ-
तरथा हि परिव्याणस्य किं चिद्विधीयेत यत्संबन्धित्वेनो-
पात्तं विहद् द्रव्यं कालो विधीयतोपाकरणस्य चेत्युभयाकार-
काङ्क्षो द्रव्यदेवताविशिष्टं च कर्म विधीयेतेत्यर्थः । तस्मा-
दस्य गुणार्थत्वाददोषः पूर्वेद्युः सवनीयानां प्रचरणमिति ।

नैकदेशत्वात् ॥२२॥

यदा हि पूर्वेद्युः साङ्गानां सवनीयानामाम्नानं तदा तत्रैव सर्वानुष्ठाने प्राप्ते वचनाद्वपाप्रचारादिमात्रमुत्कृष्येत नोपाकरणादीनि तदादि वा ऽभिसंबन्धादिति । ये वपाहोमोत्तरकालाः पदार्थास्तत्संनिपातिनो वा तन्मात्रस्योत्कर्षो भवेन्न प्राग्भाविनामुपाकरणादीनां यानि चाम्नातकालान्यङ्गानि तेषां प्रधानकालत्वं वक्ष्यते । पश्वङ्गानि त्ववधारितपूर्वेद्युःकालत्वान्न प्रधानकालं गच्छति । तस्माद्वपाप्रचारेणानुत्कृष्टस्यानेनैव वाक्येनोत्कर्षः कर्त्तव्यस्ततश्च गुणवाक्ये सति अनेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत । उत्पत्तिवाक्ये न दोषः तस्मादेतदुत्पत्त्यर्थमिति । न त्विह भाष्यकारेण विधेयानेकार्थत्वं दर्शितम् । एवमेव तु गुणार्थएतस्मिन्वाक्यं भिद्येतत्यभिहितम् । शक्यस्त्विह पूर्वेद्युः प्राप्तोपाकरणोत्कर्षमात्रविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्त्तुम् । तत्र केचिदेवं समर्थयन्ते यथा किलाग्नेय्या ऽऽग्नीध्रमिति ज्योतिष्टोमसंबन्धे तद्विशेषे च विधीयमाने ऽनेकार्थत्वमुक्तमेवमिह वपाप्रचारेणानुत्कृष्टस्योपाकरणस्योत्कर्षश्च कर्त्तव्यः तद्विशेषश्चेत्यनेकार्थत्वमिति । न त्विदमाग्नेयीवाक्यसदृशम् । तत्र हि संबन्धविशेषपरे विधौ सामान्यसंबन्धप्राप्तिमन्यतो ऽपेक्षमाणे कासुचिदाग्नेयीषु तत्सद्भावादितरविषयसामान्यसंबन्धं प्रत्यन्यथाऽनुपपत्तिः क्षीयते । अतस्तु वेदेनानभ्युपेतं तद्विधिं कल्पयतो वाक्यभेदो भवति न त्विह तादृक् प्रतिपत्तिरस्ति । यतः सामान्येनोत्कर्षप्राप्तिं दृष्ट्वा [illegible] कल्प्येत । तत्रापि वेद-

दर्थापत्तिबाधिनी प्रतिपक्षभूता सामान्यप्राप्तिर्न्नभवि-ष्यन्नाग्नेयीमात्रप्रमाणं निराकरिष्यत । प्राप्ते ऽपि कर्म्म-ण्येकपदोपात्तानेकार्थविधिः शोणादावुदाहरणेष्वेव तत्र प्रतिपादितः। तेन यद्यपि चाश्विनं ग्रहं गृह्णीत्वेत्यनेन द्व-यमपि प्रातःसवनमाश्विनग्रहोत्तरकालत्वं च विधीयेत तथा ऽपि विधायकस्यैकपदानुसारात्तस्य तस्योपदिश्यते-त्येतदापत्तिर्न्नास्ति किमुतानेकविधाने ऽर्थादेवेतरसिद्धेः। अत एव भाष्यकारेणानेकविधिदूषणे ऽभिहितं न चानेको ऽर्थः परस्परासंबन्धे सति शक्यो विधातुमिति । जानाति ह्यसौ यथा संबद्धानामर्थानामेकस्मिन्विहिते ऽन्ये विनैवा-यासेन प्राप्नुवन्ति । तेन यत्रैकस्मिन्विहिते ऽर्थादर्थसम्ब-न्धमपरमापद्यते न कश्चिद्विरोधो विधेरायासो वा दृ-श्यते इत्याश्रीयते । तस्य त्वन्यथा ऽप्युपपद्यमानत्वमेवैको निराकरणोपायः । न चेहास्ति स पक्षो यत्रैष विधिः सुत्याप्रातःसवनसंबन्धावकृत्वा आश्विनग्रहणानन्तर्य्यं विदध्यात्तस्मादद्दोषः । नचैव त्वेष दोषः यस्यानेकद्रव्य-देवताविशिष्टकर्म्मविधानम् । अपि च ज्योतिष्टोमसुत्या-प्रातःसवनविशेषकालसंयोगो ऽपरः कल्पनीयः । सर्वेषु चोत्कर्षापकर्षेषु सामान्यविशेषरूपो ऽनेकविधिदोषो-ऽस्तीति प्राप्तकर्म्मगुणविध्यसंभवात्कर्म्मान्तरविधित्वप्रस-ङ्गः। तद्यथा माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइत्यवा-भिषेचनीयस्य माध्यन्दिनसवनमाहेन्द्रस्तोत्रकालविधेर-नेकार्थत्वमेवं तिष्ठन्तं पशुं प्रति प्रयजन्तीत्यादिष्वपि यो-जनीयम् । अपि चैकस्मिन्पदार्थे ऽनुष्ठीयमाने विधी-यमाने चार्थान्तरं द्वेधा ऽऽपद्यते । किं चित्प्रयत्नान्तर-साध्यं किं चित्तदनुनिष्पाद्यम् । यथा भक्षविधौ ग्रहणा-

दयः स्युरिति । तत्र यत्प्रयत्नान्तरसाध्यं न च तस्मिन्न-
कृते विहितकरणं शक्यमित्यवधार्य्यते तत्रार्थापत्तिलभ्यं
विधिशब्दान्तरं कल्प्यते । या च यावती च शास्त्रीया
सा ऽवगतिर्भवति । यत्त्वनुनिष्पादि बह्वपि पुरुषस्य शा-
स्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति न तेन क-
श्चिदायासो भवति । न चैवाश्विनग्रहणानन्तर्य्ये विधी-
यमाने ऽनुष्ठीयमाने वा सुत्याप्रातःसवनादिसंबन्धे
भेदेन व्यापरितव्यम् । तेन नात्र कश्चिदुत्कर्षसामान्यं
विधत्ते । अनन्तमात्राश्विनग्रहणानन्तर्य्यमात्रे विहिते
यदि तदन्तर्गतत्वात्सुत्याप्रातःसवनाद्यङ्गभोगविशेषमुहू-
र्त्तनाडिकाक्षणलवनिमेषकालत्वद्रव्यसत्त्वादयः प्रसज्य-
न्ते किं क्रियताम् । अपि च शिंशपामानयेत्यत्रापि
वृक्षत्वद्रव्यत्वसत्ताद्याक्षेपाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतः पूर्वेद्युः
प्राप्तस्योपाकरणस्य कालान्तरमात्रमाश्विनग्रहणानन्तर्य्यं
विधीयतइत्यदोषः । अन्ये तु द्वयोः परिव्याणोपाकरण-
योरुत्कर्षाद्वाक्यभेदं समर्थयन्ते । तदपि तु सुपरिहरं के-
वलपरिव्याणोत्कर्षादेव तदादि वा ऽभिसंबन्धादित्येव-
मुपाकरणोत्कर्षसिद्धेः । तत्रैतत्स्यात्प्रकृतिप्राप्तो धर्म्म उ-
त्कृष्यमाणस्तदाद्युत्कर्षं करोति नापूर्व इति । तदयुक्तं
कृतदेशात्तु पूर्वेषामित्यत्राप्राकृतानामपि विदेवनादी-
नामपकर्षवर्णनेन तथा ऽपूर्वमित्यस्य विशिष्टविषयत्व-
व्याख्यानात् । अथ वा स आश्विनं ग्रहमित्येतद्वाक्यप्रा-
प्तपरिव्याणान्तरानुवादादवाक्यभेद इति । यथोच्येता-
विशेषितसाधनकत्वात्तत्र निष्टत्वानुवादो न संभवतीति
तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्तवाद्यपि पूर्वपक्षवादिना
चोदितः सर्वं परिहारं वक्ष्यति सो ऽप्यापि भविष्य-

तीति । ननु च तत्त्वापूर्वकर्मविधानादनेकार्थविधिरूप-पद्यते नास्येति नैष विशेषो यत्र ह्येकक्रियाविशेषणमनेकमुपादीयते तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः सुलभ इति विशिष्टविधानन्यायो यत्र पुनः स्वविशेषणाविशिष्टा क्रिया विधीयते वाक्यान्तरप्राप्तस्य क्रियान्तरस्य विशेषणं तत्रावश्यावर्त्तनीयो विधिप्रत्ययो देवतादिविशिष्टो हि यागो विधीयमानः स्वविशेषणमेवात्तुं समर्थो नाविधीयमानपरिव्याणविशेषणम् । तेनापूर्वकर्मविधिष्वप्येतद्विवेक्तव्यम् । कतरत्तद्विशेषणं कतरदन्यविशेषणमिति । तस्मादयमुभयपक्षभाक्त्वान्नैकस्य चोदयितव्यः । तत्रावश्यं सिद्धान्तवादिनोभयोः परिव्याणयोः साधारणो रशनेति परिहारो वक्तव्यः । वक्ष्यति हि रशना च लिङ्गदर्शनादिति । यद्यदेतस्य यूपस्य परिव्याणं तस्य तस्यैषा वाक्येन विज्ञायते । तथा प्राप्तानुवादान्न वाक्यभेदः । अथ वा यत्त्विष्टता यूपं परिवीयोपाकरोतीति पूर्वेद्युः प्राप्तमुपाकरणस्य परिव्याणानन्तर्यमनूद्याश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते । वरं च वाक्यभेदाद्यवहितकल्पनाश्रयणम् । तस्मादेवं वर्ण्यते अवश्यं तावत्सवनीयानामेकेनोत्पत्तिरेकेन च गुणो विधातव्यः । तत्र पूर्वेद्युस्तनस्य तावन्न कश्चिदुत्पत्तिवाक्यत्वे हेतुरस्ति । नन्वितरस्यापि नास्ति यद्यप्येवं तथाऽपि विकल्पसमुच्चयासंभवात्केन चिद्विशेषेणान्यतरस्मिन्नाश्रयितव्ये विशेषोऽभिधीयते । पुरस्तादेतदेव स्थितं यथोपादेयो गुणस्तिरोहितकर्मानुवादेन शक्यो विधातुं नानुपादेयः स हि कुण्डपायिनामयने होमस्येव बलात्कर्मान्तरत्वमापादयति । तदिह वपाप्रचार उपादेयः सुत्याकालस्यसवनीयानुवादेन शक्यो विधातुं किं पुनः

प्रातःसवनस्तुत्या तदुद्देशसवनीयप्रत्यभिज्ञाने सति प्रस्तने पुनराम्नाने निर्ज्ञातप्रयोजनत्वादाश्विनग्रहणेन सहाङ्गाङ्गिसंबन्धाभावात्कालार्थे संयोगे तस्यानुपादेयत्वात्कर्म्मोद्देशेन विध्यनुपपत्तेरवश्यं कालोद्देशेन कर्म विधेयम् । यथाप्याश्विनं प्रत्यङ्गत्वेन विधिस्तथा ऽप्यङ्गिनो ऽनुपादेयत्वादेषैव वचनव्यक्तिरतश्च गुणविध्यनुपपत्तेरवश्यं प्रकरणान्तरन्यायेनोत्पत्तिविधेरन्येनान्तरेणाप्रतिबन्धादुत्पत्ताववधार्य्यमाणायां कर्मान्तरं स्यात् । तेनास्य तावत्कालापेक्षयोत्पादकत्वं सिद्धम् । यतश्चेतरस्य परिशेषसिद्धं गुणविधित्वं न हि तस्य किं चिद्धेदकारणम् । अत एव वपाप्रचारेणोत्कर्षो ऽस्ति नास्तीति विचारितम् । सति हि वपाप्रचारेणोत्कर्षे पूर्वस्यैव प्रातःसवने विपरिवृत्तेः कालं प्रत्युपादानं प्रत्यभिज्ञानात्कल्प्येत । यथोक्तं सन्निधौ त्वविभागादिति । काले च कर्म्मणि विधीयमाने प्रत्ययस्य सन्निकृष्टे ऽर्थे व्यापारो भविष्यति वपाप्रचारकालस्य पुनः सवनीयोत्पत्तिक्रियातः क्रियान्तरविशेषणत्वाद्दुष्प्रतिपादो विशिष्टविधिरिति वाक्यभेदः स्यात् । अस्मत्पक्षे पुनर्य्यथैकवाक्यत्वं भवति तथोक्तम् । एवं च परिव्याणस्यापि प्रकरणलभ्यो ऽङ्गभाव इहानुवदिष्यते अन्यथा पुनर्विप्रकृष्टतरेण क्रमेण प्राप्तिमपेक्ष्यानूद्येत तस्मादयमेवोत्पत्तिविधिः । कथं पुनरस्मिन्पक्षे भाष्यकारस्य वाक्यभेदोपन्यासः । उच्यते ।

कर्म्मणो भेद एवायं वाक्यभेदो ऽभिधीयते ।
संबन्धे त्वेकवाक्यत्वमर्थान्यत्वे ऽपि गम्यते ॥

वाक्यं भिद्येत न तेनैकवाक्यतामियात् यथा कर्तृ-

गुणे तु कर्म्मासमवायाद्वाक्यभेदः साहित्यमात्रत्वेऽपि लक्षणतो वाक्यभेदे परस्परासंबन्धाभिप्रायमेवोक्तम् । साकाङ्क्षं ह्येकवाक्यमित्यत्र च संबन्धमात्राभिप्रायं तथेहोत्पत्त्यर्थत्वे सति तदेकवाक्यता यदि न गुणार्थं इत्युच्यते ।

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वं सवनीयप्रकरणं निराकृत्य पूर्वोक्तेनैव हेतुना सिद्धान्तं निगमयति । यद्वा ऽवान्तरप्रकरणेनाबाध्यमानं स्थानबाधेनैव महाप्रकरणं सर्वार्थत्वप्रतिपादनया ऽवस्थितं तन्निवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । यद्यपि प्रकरणं स्थानाद्बलवत्तथा ऽप्युपांशुयाजानुमन्त्रणन्यायेन लिङ्गानुगृहीतक्रम एवात्र बलीयान्विज्ञायते । योग्यतया हि पशुधर्माः पशुयागमपेक्षन्ते न सोमयागं न चानपेक्षिताः प्रकरणेन ग्रहीतुं शक्यन्ते तदङ्गावतरणेन चात्र विप्रकृष्टतरः सुत्यो र्थो न च षष्ठी प्रतिपाद्यात्संबन्धाद्विना ऽऽनर्थक्यात्तदङ्गन्याय ऽस्तीत्युक्तम् । ननु चाविहितधर्म्मान्तरः साकाङ्क्ष एवाग्नीषोमीयः प्रदेशान्तरादिहानीयमानः संनिहितान् धर्म्मान् प्रकरणेनैव गृह्णातीति न वक्तव्यं स्थानाच्चेति । नैष दोषो यत्र हि प्राकृतैरङ्गैः पूर्वमाकाङ्क्षा विहता तन्मध्ये ऽप्यपूर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते तत्र विहतैव प्रक-

त्याप्रकं भवति । अत्र प्रदेशान्तरवचनो ऽग्नी-
षोमीयः प्राकृतैस्तावन्निष्पतिद्वन्द्वैः कृतोपकारैव नि-
राकाङ्क्षीकृतः तत इत्थमीतः सन्ननन्यप्रयोजनान्
धर्मान्साकाङ्क्षान्पश्यन्ननुमितकथंभावः संबध्यते स्थानस्य
चैतदेव लक्षणं यदुत धर्माणां साकाङ्क्षत्वेन प्रधानस्यो-
त्पाद्य कथंभावं संबन्धस्तस्मात्सूक्तं स्थानात्त्विति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

सर्वेषां द्वयोर्वा समानविधानत्वे सवनीये पशुपु-
रोडाशदर्शनं नोपपद्यते । पुरोडाशयागस्य हि देवतासं-
स्कारार्थत्वं वक्ष्यति स च लिङ्गादग्नीषोमावेव संस्कर्तुं
शक्नोति नाग्निं न च समानविधानत्वेनोहः सिद्धान्त-
वत्संभवति तस्मात्पुरोडाशदर्शनादातिदेशिकाः सवनी-
यस्य धर्मा इति ।

अचोदना वा गुणार्थेन ॥ २७ ॥

सत्यं देवतासंस्कारार्थः सन्न प्राप्नोति न त्वयं केवल-
स्तदर्थः किं तर्हि सुषिरो वा एतर्हि पशुरित्युपक्रम्य
च्छिद्रापिधानार्थो ऽप्यतस्स विना ऽपि देवतां सवनीयस्य
च्छिद्रं पिधातुं पुरोडाशः करिष्यते । तेन समानविधा-
नत्वे ऽप्यदोष इत्युक्ते सूत्रेणोत्तरमाह न च्छिद्रापिधा-
नार्थेनास्य चोदना विधिवन्निगदानां हेतुवन्निगदानां
चैवंजातीयानामर्थवादत्वोनीतत्वान्न हि च्छिद्रापिधानं
बहुना ऽपेक्षितं नापि पुरोडाशयागे क्वचित् दृश्यते । तस्मा-
नैतत्प्रयोजनमिति यथोक्तमेव लिङ्गदर्शनं सिद्धम् ।

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥

एवं क्रमस्याविरोधं दर्शयित्वेदानीं विरोधं दर्शयति । शाखाहरणादीनामौपवसथ्ये देशसामान्यादवान्तरप्रकरणाद्वा दध्यर्थत्वं प्राप्नोति ।

प्रकरणाविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

प्रधानं धर्म्मदेशे क्रियमाणं क्रमं प्रतिपद्यते । पठ्यमानं च अवान्तरप्रकरणं दधियागस्त्वमावास्यायां पठ्यते क्रियते च । तस्मात्तुल्यं पयसा । दधित्वमिष्ट्यर्थास्तु के चित्तस्य धर्म्माः पूर्वेद्युः क्रियन्ते । न च ते शाखाहरणादीनां ग्राहका गुणानां च परार्थत्वादसंबन्ध इति स्थितत्वात् । तस्मादुभयसंयुक्तस्य शाखाहरणादेर्वचनात्पूर्वेद्युः करणं न दध्यर्थत्वादित्यदोषः ।

तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥३०॥

ग्रहधर्म्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समाम्नानमनुष्ठानं चेत्यनेनातुल्याशङ्कायां तुल्यत्वमापाद्यते । प्रकरणं तावत्सवनत्रयोपेतस्य ज्योतिष्टोमस्य समानम् । न च प्रातःसवनस्य निष्फलस्यावान्तरप्रकरणं न च प्रकरणविरोधि स्थानं विनियोजकं भवति । तस्मात्सवनान्तरग्रहाणामपि धर्म्माः स्युरिति । एतेनाग्नेयाग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्म्मसाधारण्यमुक्तम् ।

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीये यूपपरिव्याणमाम्नाय पुनः सवनीये स अश्विनं ग्रहं गृहीत्वेत्याम्नातं तच्च निर्गुणपुनःश्रवणात्कर्मान्तरमुभयोश्च केन चिद् द्रव्येण भवितव्यम्। यच्च परिव्याणद्रव्यं सा रशना लोके वेदे च प्रसिद्धा। तेनोभयत्र तादर्थ्यादेव रशना प्राप्ता। सा च किंमयी किंधर्मा चेत्यपेक्षिते ऽग्नीषोमीयस्य स्थानानुमिते प्रकरणे त्रिवृद्दर्भमयी प्रपिष्टानां कर्तव्येत्याम्नानाद्विशेषः प्रतीयते न सवनीयपरिव्याणस्य। तस्मादितरपशुधर्मवदेव रशनेतिकर्त्तव्यता ऽग्नीषोमीयार्थैवेति। तथा प्राप्ते लिङ्गदर्शनात्साधारणीत्याह। न हि सवनीयोत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वानुवादो रशनाधर्मसाधारण्याद्विनोपपद्यते। का प्राप्तिरिति चेत्तमाह वाक्यसंयोगाद्रशनामात्रस्य स्थानादग्नीषोमीयस्य वाक्यं च तस्माद्बलवत्तरमिति। ननु न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादित्युत्तरं वक्ष्यति तेनाग्नीषोमीयापूर्वयुक्तत्वाद्यवस्था स्यादिति। नैतदेवं न ह्येषा साक्षात्पशुसंबन्धिनी किं तर्हि यूपाङ्गं वा तत्संस्कारादिति वक्ष्यति तेनेदृशमेकवाक्यत्वमेतत्। यूपपरिव्याणसाधारणसाधनस्यैते धर्मा इति यथा चाग्नीषोमीयस्यमेतद् यूपपरिव्याणमेवं च यूपैकत्वात्सवनीयस्यं यूपपरिव्याणम्। इयमपि चापूर्वसाधनमिह प्रतीयते न तु दर्शपूर्णमासबर्हिरिव पिण्डपितृयज्ञे भविष्यति। तस्माद्बर्हिर्धर्मवैषम्यात्साधारणा रशनाधर्माः।

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैरसन्निधानात् ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्य्येते । तत्र स्थानं बाधित्वा प्राकरणिकगृह्यार्था गृह्यधर्म्मा इति प्रतीतेरनारभ्याधीतार्थत्वमशक्यं प्रत्येतुं तेनासंयुक्तमित्याह ।

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥

प्रकरणस्याविशेषकत्वात् ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्यैवैते इत्येवं सुरागृहादिभ्यो निवर्त्तमानाः प्रकरणे व्यवतिष्ठन्ते । येषां त्वप्रकरणाधीतानामपि तदस्ति ते पूर्वेणैव न्यायेन वाक्यसंयोगाद्धर्म्मवन्तो भवितुमर्हन्ति अश्वदाभ्यादीनामपि धर्म्मवत्ता ।

निर्द्देशाद्व्यवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

मैत्रावरुणादिस्वपणादीनां प्राकरणिकसर्वार्थत्वा बाधेन वाक्याद्व्यवस्था । अत्र तु प्राकरणिकव्यवस्थाबाधेन वाक्यात्सर्वार्थत्वमित्यदृष्टान्तः ।

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥

नैमित्तकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥

अधिकरणद्वयेन कार्य्यप्रयुक्तत्वाद्धर्म्माणां साधारण्यमुक्तं फलचमसो ऽपि चेष्ट्यविकारत्वात्सोमकार्य्ये वर्त्तते । तस्मात्तस्यापि सोमधर्म्मविधिः साधारणो यथा

व्रीहीन्प्रोक्षतीत्येवमादिर्यवानामिति प्राप्ते ऽभिधीयते।
युक्तं यद्व्रीहिधर्म्मा यवेषु क्रियन्ते द्वयोरपि वैकल्पिकत्वेना-
नित्ययोस्तुल्यरूपत्वात्। सोमधर्म्माः पुनः नित्यवज्ज्यो-
तिष्टोमापूर्वेण गृहीतास्ते नित्यमेव द्वारमाश्रयितुमर्हन्ति।
सोमस्य नित्यो न फलचमसः ब्राह्मणपक्षे विधानाभा-
वात्। यदि सर्वसोमोपमर्द्देन फलचमसो भवेत्ततो रा-
जन्यवैश्यपक्षयोरभावात्सोमो ऽप्यनित्य इति तुल्यता
स्यात्स तु यजमानचमसमात्राभिराकृतो ऽपि गृह्यच-
मसान्तरेषु संभवान्नित्यः। तेन धर्म्मास्तं न व्यभिचरन्ति
तत्प्रयुक्ताः फलचमसस्येदानीं कथं भविष्यन्तीति कार्य्या-
पत्त्येति ब्रूमः। आह किं कार्य्यापत्तिरुपदेशातिदेशाभ्या-
मन्या एतयोरेवान्तर्गता वा। अतिरिक्तेति केचिन्मन्य-
न्ते। न तु तथा सति प्रमाणत्वाध्यवसानमतो ऽतिदेशा-
न्तर्गतिरेव वक्तव्या। कथं पुनः प्रकृताविवातिदेशः
कल्प्यतइति चेत्सत्यं नावकल्पते यत्र कर्म्मधर्मातिदेशो
भवति। न ह्येकस्य कर्म्मणः स्वत एव प्रकृतिविकारभाव
उपपद्यते। द्रव्यधर्म्मातिदेशस्त्वयं समाने ऽपि च क-
र्मणि द्रव्यभेदः प्रत्यक्षः। यथा च कर्म्म साकाङ्क्षं
कर्म्मान्तराद्धर्म्मान्गृह्णाति तथा द्रव्यमपि तस्मात्फल-
चमसेनेज्यां भावयेत्कथमनन्तरविपरिदृष्टैर्द्रव्यसादृश्या-
त्सोमवदित्यवगतेरतिदेशसिद्धिः। किं भवति प्रयो-
जनं यदोभयोरपि पक्षयोः सोमधर्म्माः क्रियन्ते सत्य-
प्युभयत्र करणे यथैवान्यत्रौपदेशिकातिदेशिकयोः गुणा-
कामप्रवृत्त्यप्रवृत्ती प्रयोजनं भवतः तथेहापि द्रष्टव्यम्।
निवृत्तिवद्द्रव्यभेदादित्यपि हि शक्यं वक्तुं ये हि सोमस्या-
भिषवमानादिष्वाश्रिताः फलसाधनत्वेनावगताः ते कथं

फलचमसस्था: साधयिष्यन्ति । क्रतुसाधनत्वेन फल-चमस: प्रवर्त्तमानो यएव तदङ्गपातिन: क्रत्वर्थेन क्रियन्ते तानेव शक्नोति ग्रहीतुं न फलार्थानत: सिद्धा तन्निष्पत्तिरनेनैवोक्तो ऽपि कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । समाने ऽपि हि कर्म्मप्रकरणे द्रव्यसामान्यविध्यभावात्कार्य्यापत्तिपुर: सरं प्राप्नुवत: सोमपदस्याशक्तेर्विक्रिया विज्ञायते ।

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥

प्रतिनिधावप्ययमेव न्याय: प्राप्नोति ।

न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३८ ॥

यदि नीवारा: स्वेनैव महिम्ना कर्म्मसाधनं भवेयुस्तत: कार्य्यापत्त्या धर्म्मै: संबध्येरन् । न तु तेषां साधनत्वे किं चित्प्रमाणमस्ति ये हि तावद्व्रीहिधर्म्मा: कातिपया दृश्यन्ते तदुपादित्सया पुरुष. प्रवर्त्तमानो नान्तरीयकत्वान्नीवारत्वमुपादत्ते न कर्म्माङ्गतया । व्रीहिधर्म्मा: पुनर्व्रीहिशब्देन प्रत्यक्षेणैव चोदिता इति समानविधाना: । न हि नीवारेभ्यो व्रीहिबुद्धिर्व्यावर्त्तत इति वक्ष्यति । समान्यं तच्चिकीर्षा हीति तनाह तद्वदेवासौ प्रवर्त्तते इति ।

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

अशास्त्रचोदितस्य प्रतिनिधिरर्थात्क्रियते तस्मादपि निष्प्रमाणकमस्य कार्य्यापन्नत्वमिति के चित् । न तु प्रतिनिधिरशास्त्रलक्षण: प्रधानसमाप्तिचोदितत्वात् । यदि वा शास्त्रलक्षण: स्यान्नैव क्रियेत न च तदकरणा-

त्कश्चिद्दोषः स्यात्। अत एवं वर्णयितव्यं सूत्रमशास्त्रलक्षणत्वान्नीवारस्वस्य कार्य्योपत्तिर्नास्ति ये तु व्रीहिधर्म्माः प्रधानचोदनया सकलधर्म्मासंभवाच्च व्रीहिचोदनया विकल्पा आश्रितास्तेऽर्थान्तरत्वाभावान्न कार्य्योपन्नाः।

नियमार्था गुणश्रुतिः॥ ४०॥

यद्यपि शास्त्रलक्षणत्वान्नीवाराणां कार्य्योपत्तिर्नास्ति पूतीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वादनित्यत्वाच्च फलचमसवत्कार्य्योपत्तिप्रसङ्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते।

यागसाधनतां कुर्यात्पूतीकानां यदि श्रुतिः।
ततः स्यात्कार्य्यवर्तित्वं न त्वेवं सा प्रवर्त्तते॥

सोमनाशे हि प्रतिनिध्यपेक्षायां सत्यां पूतीका विधीयन्ते न यागसाधनापेक्षायाम्। अतोऽयं प्रतिनिधिनियम एव भवति यत्सकलसोमधर्म्मासंभवे विकलान्सोमधर्म्माननुत्पादयेत्तत्पूतीकगतानिति। वक्ष्यति हि नियमार्थः क्वचिद्विधिः। तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हीति च। अतश्च नैवाच पूतीकत्वं कर्म्माङ्गं किं तर्हि सोमधर्म्मोपलक्षणार्थं तेन श्रुतिलक्षणस्यापि पूर्वेणाविशिष्टत्वमिति। तेनेहापि तदेव चिन्तायाः प्रयोजनम्। अतश्च तदाश्रयस्य तद्गुणापायाद्गुणकामैः प्रवर्त्तितव्यम्। अन्ये त्वाहुः सकलव्यक्त्याश्रयिणो हि गुणकामा वैकल्यादिह न प्रवर्त्तन्ते। नित्यस्य हि कर्म्मणोऽवश्यं प्रक्रमात्प्रक्रान्तस्य च सर्वस्यावश्यसमापनीयत्वात्किंचिद्धर्म्मवैकल्येऽप्यवैगुण्याभ्यनुज्ञा युज्यते यथा तु काम्यानां प्रतिनिधिभिः प्रक्रमो नास्ति तथा गुणकामैर्न प्रवर्त्तितव्यम्। यदि तु प्रक्रान्ते कस्मिंश्चिद्गुणकामकल्पे द्रव्यनाशे सति

प्रतिनिधीयते ततस्तस्यावश्यसमापनीयत्वाद्विकारेण प्र-
तिनिधिना वा तुल्यं समापनमित्यूहानूहावेव प्रयोजनम्

संस्थास्तु समानविधानाः प्रक-
रणाविशेषात्[1] ॥४१॥

अनेकग्रहचमसयागाभ्यासात्मकश्चतुःसंस्थो ज्यो-
तिष्टोमोऽवधारितः सर्वसंस्थासु तु ज्योतिष्टोमरूपम-
नुस्यूतम् । यथैव देवदत्तस्य स्थानोपवेशनगमनशयना-
द्यवस्थाभेदेऽपि देवदत्तत्वं नापैति तथा ज्योतिष्टोमा-
त्मनः संस्थान्तरोपजननापाये तत्त्वं नापैति । संस्थानां
च विरोधादन्योन्यं समावेशो नास्ति ज्योतिष्टोमरूपं
तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्त्तते । स च ज्योतिष्टोमः फलाय
चोदितः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तथो-
क्थ्यादिसंस्थानामपि पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयादित्यादि
फले विधानम् । तमेवंविधं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्ष-
णीयादयो धर्म्माः समाम्नातास्ते संदिह्यन्ते किं सर्वसं-
स्थज्योतिष्टोमोद्देशेनाम्नाता उत केवलाग्निष्टोमसंस्थो-
द्देशेनेति । न त्वयमुपन्यासो युक्तः न हि धर्म्मसंबन्ध-
वेलायामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य का चित्संस्था वि-
शेषणत्वेन श्रूयते । यद्यपि कथं चिच्छ्रूयेत तथाऽप्युद्दि-
श्यमानविशेषणत्वान्न विवक्ष्येत न चोक्थ्यादिग्रहणांशेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राहकत्वं फलसाधनभावाद्धि तदो-
क्थ्यादय एवेतिकर्त्तव्यतावन्तो भवन्ति ज्योतिष्टोमस्त-
दाश्रयत्वेनोपसर्जनभावान्न धर्म्मग्रहणयोग्यो विज्ञा-
यते । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति चैतद्वाक्यगतस्य

1. विभागादितिः क॰ पु॰ पा॰ ।

ज्योतिष्टोमस्य धर्म्मसंबन्धः सर्वसंस्थास्वविशिष्ट इत्यग्नि-ष्टोमसंस्थमेवेत्ययुक्तम् अत एवं वक्तव्यम् । किं ज्योति-ष्टोमस्यैवैतद्धर्म्मान्नानमुतोक्थ्यादीनामपि संस्थानामि-ति। तच्च एवं समर्थनीयमेतदेव ग्रन्थेनोक्तमिति । य-द्यपि संस्थाभिर्द्धर्म्मा गृह्यन्ते तथा ऽपि तासां स्वयम-क्रियात्मकत्वात् ज्योतिष्टोम एवाश्रयत्वाद् द्वारम्भवती-ति किं सर्वसंस्थं प्रकृत्येत्याह। किं द्वारभूतं फलवन्तं च प्रकृत्येत फलवन्तमेवेत्यर्थः। यदा च केवलज्योतिष्टो-मार्थत्वं तदा तदसाधारणत्वात्परिशेषाद्वा ऽग्निष्टोमसं-स्थस्यैव जायतइति तत्संस्थस्य व्यपदेशः। उक्थ्यादिषु हि यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथा ऽपि तन्न व्यज्यते किमुक्थ्यादिगृहीता धर्मा एतस्य द्वारत्वाद्भ-वन्त्युतात्मीयफलसाधनत्वादिति अग्निष्टोमसंस्था चास्य निजमङ्गमतस्तत्संस्थो गृह्णन्नयं गृह्णातीति शक्यते व-क्तुम्। तस्मात्सम्यगुपन्यस्तं धर्म्मसाधारण्यं चोपदेशाति-देशाभ्यां पक्षद्वये ऽप्यभ्युपगम्यतएवेति विधानग्रहणम् । किं प्राप्तं ज्योतिष्टोमेन सह समानं संस्थानां धर्म्मविधा-नम्। कुतः प्रकरणाविशेषात् ज्योतिष्टोमो हि फलव-त्त्वादुपजातकथंभावस्तदनुवृत्तिसन्निधौ समाम्नातान् ध-र्मान् गृह्णाति न ज्योतिष्टोमत्वेन तच्चोक्थ्यादीनामे-तेष्वेव धर्म्मेषु सर्वमविशिष्टमुपदेशासंभवे चातिदेशो भ-वति तस्मादुपदेश एव साधारण इति।

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥४२॥

आशङ्कयशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधत्तुल्यवत्संस्थाक्रतु-प्रकरणसंबन्धित्वेन कीर्त्तयति। यद्याग्निष्टोमो जुहोति

यदुक्थ्यस्तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति यद्यतिरात्रः एतदेव होमयजुर्य्यमग्ने पृत्सु मर्त्त्यमिति जपन् हविर्द्धानं प्रतिपद्येतेति अतो विज्ञायते सर्वो ऽङ्गविधिः साधारण इति । सामान्यतो दृष्टमित्ययुक्तमुक्तं यदि हि वाक्यवशेन किं चित्प्रकरणाम्नातं संस्थाभिः संबध्यते ततः क्रमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न हि द्वादशाहीनस्येत्यादिषु शेषधर्म्माणामप्यहीनार्थत्वमाशङ्कितम् । यावद्वचनं वचयित्वाद्वचनानामित्येवं व्याचष्टे यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्याद्विना ऽपि तदुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेर्नैवाग्निष्टोमं संकीर्त्तयेद्यतस्तु संकीर्त्तयति अतो मन्यामहे नूनमविशेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैवं न लभ्यते यदि संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोमप्रकरणपक्षे तु पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् । तथोक्थ्यादीनामपि यदि प्रकरणमस्ति ततो ऽन्यतरनिर्द्धारणार्थं यदिशब्दोपबद्धं ग्रहणं युक्तमप्रकृतत्वे तु द्वादशाहीनस्येतिवद्विनैव यदिशब्देन संबन्धः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैवं वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्तत एतद्यदि द्वादशाहस्ततो ऽमुकमिति । अनेकसन्निहितापेक्षं ह्येतद्वचनं भवत्यतो ऽपि समानं प्रकरणम् । इदमपरं लिङ्गम् । आग्नेयमजमग्निष्टोमआलभेतैन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयमिति । समानविधानत्वे पूर्वपूर्वो ह्युत्तरोत्तरत्र प्रत्यक्षश्रुतत्वात् क्रियतइति द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते । विकारपक्षे तु प्रत्यक्षश्रुतैरैन्द्राग्नादिभिराग्नेये बाधिते सर्वत्रैक एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षश्रुतत्वे ऽपि संस्थान्तरे संस्थान्तरासंभवा-

न्निर्निमित्तः पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । यो ह्यग्निष्टोमस्तोत्रे समाप्यते सोऽग्निष्टोमो न तद्रूपमात्रं यश्चोक्थ्यादिषु समाप्यते नासौ पूर्वत्र समाप्तो भवति । तेन द्वितीयदर्शनादप्रसङ्गः पक्षद्वयेऽपि तुल्यः । सत्यं संस्थानिमित्तत्वे तुल्यः स्तोत्रनिमित्तत्वे तु समुच्चयः । तथा च भाष्यकार आह द्वे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति सिद्धवदेतद्ब्रवीति । कथं पुनः संस्थास्तोत्रसाधारणाग्निष्टोमादिसमभिहारे तुल्ये स्तोत्रनिमित्तत्वमेवाङ्गीक्रियते न संस्थानिमित्तत्वम् । तासां हि फलवत्त्वेन प्रयोजनवत्त्वादक्लेशेनैव निमित्तत्वमापद्यते । तत्र केचिदाहुः । सत्यपि शब्दसाधारण्ये शास्त्रस्य महाविषयत्वानुग्रहार्थं स्तोत्रनिमित्तत्वाश्रयणमित्यथवा स्तोत्रविशेषितायाः एव संस्थाया एवंशब्दकत्वात्पूर्वतरप्रतीतविशेषणनिमित्तत्वसंभवे जघन्यविशेष्यनिमित्तत्वकल्पना न युक्ता । यद्वा ऽऽकृत्यधिकरणन्यायेनैव स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः संस्थायां लाक्षणिकः । मुख्यसंभवे च लक्षणा आश्रयितव्या । शक्नोति च स्तोत्रमपि सप्तमीनिर्देशान्निमित्तत्वं प्रतिपत्तुम् । निष्फलानामपि च भेदनादीनां वचनसामर्थ्यान्निमित्तत्वमिष्टम् । अथ वा संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्येव स्तोत्राश्रयणम् । सत्यपि वा संस्थानां मुख्यत्वे व्यवधारणकल्पनया वाक्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः । एवं हि श्रूयते । आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत आग्नेयो ह्यग्निष्टोम इति । कतरस्मिन्नग्निष्टोमे य आग्नेयः स्तोत्रस्य च स्तुतिभागग्निदैवता विद्यते न संस्थायाः । सा हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वादभावभूता न चाभावस्य देवतया कार्य्यमस्ति ।

यागाभ्यासे ऽपि हि या देवता सा तस्यैवाग्नेयत्वं करोति न संस्थायाः । न च स एव संस्था । तदुत्तरकालौदासीन्यवचनत्वात्संपूर्वस्य तिष्ठतेः । न चान्यगतया देवतया ऽन्यस्य व्यपदेशो भवति । तथोक्थ्यषोडशिनोरपि दर्शयितव्यम् । अपि चैन्द्राग्नानि उक्थ्यानीति स्फुटमेव स्तोत्रग्रहणम् । न हि संस्थोक्थ्यानीत्यनेन शब्देनोच्यते । तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति । ननु विकारपक्षे ऽप्यदृष्टार्थत्वात्पशुयागानामन्योन्यकार्य्यापत्त्यसंभवादुपपद्यत एव समुच्चयस्तथा हि ।

नानुमानिकमात्रं यत्तत्प्रत्यक्षेण बाध्यते ।
विरोधे सति बाधो हि विरोधस्यैकगोचरः ॥

यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बाधकारणं स्यात्ततो न किं चिन्न बाध्यते क्रत्वन्तरगतं दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा तुल्यकल्पमतुल्यकल्पं वा । न चैतदिष्टमत उभयोः पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नम् । तथा च वक्ष्यति प्रकृतिलिङ्गासंयोगादिति । तथा प्राजापत्येषु चाम्नानादित्यादावेवंजातीयकानां तत्र तत्राविरोधात्समुच्चयं वक्ष्यति । तत्रैवं समाधिमाहुः । अस्त्येवात्र प्रकृतिलिङ्गसंयोगः सवनीयसमाख्यानिमित्तः । सर्वे ह्येते सवनीयशब्देनोक्तास्तस्मात्समाख्यानात्तुल्यकार्य्यत्वे सत्यस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः । यद्येवं ततः समानविधानत्वे ऽपि सामान्यविशेषलक्षणबाधप्रसङ्गः पूर्वे पूर्वो हि पशुर्मेदाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवत्युत्तर उत्तरो ऽल्पावकाशत्वाद्विशेषविहितो बाध्यते च सामान्यं सावकाशं वा विशेषेण निरवकाशेन वा । के चित्त्वाहुः सर्वान्त्यस्य केवलस्य निरवकाशत्वादत्यन्तविशे-

षयत्वाद्बाधकत्वं भवेन्न मध्यमयोः। सत्यपि बहुत्वविषयत्वे प्रमाणगतिस्तुल्या। यथैवाग्नेयः संस्थाचतुष्टयविषयत्वात्साधारणो भवत्येवमैन्द्राग्नो ऽपि संस्थात्रयसाधारणो यावता च यत्नेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वो ऽपि। मेष्यास्तु संस्थानिमित्तत्वे ऽप्यदोषो न हि तदधिका ज्योतिष्टोमे संस्था ऽस्ति तस्मादबाध इति। उच्यते। यद्यपि न बाधस्तथा ऽपि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति न हि तुल्यार्थानां क्वचित्समुच्चयो दृष्टः सेयमुभयतःपाशा रज्जुर्यदि तावत्किंचिदपि कार्य्यान्यत्वं समुच्चयसिद्ध्यर्थमभ्युपगम्यते ततो विकारपक्षे ऽपि समुच्चयो ऽथ तत्र बाधं समर्थयितुं कार्य्यैकत्वं कल्प्यते ततः सामानविध्योरपि व्रीहियवादिवदसमुच्चय इति। न चैतत्पूर्वपक्षवचनमात्रं सिद्धान्ते ऽपि दर्शनमेवागत्या बलवत्नीकृत्य समुच्चयं वक्ष्यति। वचनात्तु समुच्चय इति। तदवश्यं वक्तव्यो विशेषः स उच्यते।

समानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गभाविनः।
तान्निमित्तवशप्राप्तान्न समाख्या निवर्त्तयेत्॥

सर्वे हि पशवः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यत्पूर्वसंस्थासु परे न भवन्ति तन्निमित्ताभावात्प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन पूर्वः पूर्वः परत्र वाक्यात्प्राप्नोति। तत्र किं समाख्ययैककार्य्यत्वं कल्पयित्वा बाधविकल्पयोरन्यतर आश्रीयतामुत वाक्यप्राप्तसमुच्चयानुरोधेन कार्य्यान्यत्वं कल्प्यतामिति वाक्यबलीयस्त्वात्समुच्चयेन भवितव्यम्। यथा प्रयाजानुयाजादीनां सत्यपि समाख्यैकत्वे वाक्यसामर्थ्यात्कार्य्यान्यत्वं समुच्चयश्च। अतिदेशे पुनः समाख्यया कार्य्यैकत्वम् अतिदेशेन कार्य्यान्यत्वं तेनापि समु-

न्वयः। तत्कान्वोपदेशान्तर्गता समासेनैव वर्त्तीयसीति तत्कृतं वाक्यैकत्वमाश्रित्य विरोधाद्बाधः परिगृह्येत। विकारे च प्रकृतिलिङ्गसंयोगापेक्षा विद्यतइति का- र्य्यापत्तिर्विज्ञायते। न तु समानविधिपक्षे प्रकृतिलि- ङ्गसंयोगः कश्चिद्येन कार्य्यापत्तिरवधार्य्येत। के चिन्वा- हुः। समानविधित्वे परस्परानपेक्षैर्द्रव्यदेवतासंयोगैः कर्म्मभेदो ऽवसीयते विकारे पुनरतिदेशप्राप्तयागानुवा- देन गुणमात्रं विधीयते ततश्चैक एव यागः स्यात् न द्वितीयादय इति। स त्वयं गुणविधिरैन्द्राग्ने संभवे- न्नैन्द्रसारस्वत्योरनेकद्रव्यदेवताविधानेन वाक्यभेदप्रस- ङ्गादेकान्तेन कर्म्मान्तरता। तेनैवं समर्थनीयं कर्म्मा- न्तरमेवेदं विधीयमानं किमपूर्वान्तरसाधनत्वं प्रतिप- द्यतामुत प्राकृतसवनीयापूर्वमेव साधयत्विति पूर्वक्लृप्ता- पूर्वविनियोगमात्रे संभवति नापूर्वान्तरं कल्पयित्वा त- त्साधनत्वाध्यवसानं युक्तम्। तथा ऽतिदेशप्राप्तसवनीया- पूर्वमपि साधनापेक्षावेलायां प्रत्यक्षश्रुतसवनीयपरित्या- गेन न सवनीयान्तरं गृह्णाति सर्वापेक्षासु प्रकृतासं- भवेनाप्रकृतग्रहणाद्यागगतो ऽपि व्यापारः प्राकृतेनैवा- पूर्वेण क्लृप्तसंबन्धो न शक्नोत्यपूर्वान्तरसंबन्धं प्रतिपत्तु- म्। कथमक्लृप्तसामर्थ्यं सवनीयान्तरं प्राकृतमपूर्वं सा- धयतीति चेत् यथेतरस्मिन्पक्षे ऽपूर्वान्तरं यागगतं व्यापारमित्यदोषः। कस्तर्ह्यनयोर्विशेषः। उच्यते। यदा यागगतव्यापारेणापूर्वाण्यपेक्ष्यन्ते न तदा वैकृतसवनी- यापूर्वं क्लृप्तं यत्तस्मिन्नंशे निपतेद्यदा पुनरपूर्वेण कार्य्या- पेक्ष्यते तदा सवनीयत्वप्रकृतिलिङ्गसंयुक्तं कर्म्मान्तरं विद्यमानमवयुज्य प्राकृतं निराकरोति। प्रवृत्तौ

चापूर्वकल्पनायामपि चोदनाचतुष्टयसामर्थ्यादनुविधा-
यापूर्वचतुष्टयं कल्प्यते । न हि तत्र ज्ञायते कतरत्पू-
र्वतरं कतरत्परं यस्य साधनान्तरसंबन्धः स्यात् । कर्म्मोप-
चनवेलायां हि कर्म्मरूपाण्येव दृश्यन्ते अपूर्वकल्पना
ऽपि युगपद्भवतीति न ज्ञायते विशेषः । विकारपक्षे तु ज्ञा-
यते प्राकृतस्य पूर्वतरं बलप्राप्तिरित्यवश्यावक्तव्येऽन्यतरस्मि-
न्कर्म्मणि विप्रकृष्टं प्राकृतं ज्ञातव्यं भवतीति बाधप्रस-
ङ्गः । ननु च विकारपक्षे ऽग्निष्टोमसंस्थाया एव वि-
कारभूताः पराः संस्था भवन्ति न परस्परेणेति केवल-
स्याग्नेयस्य प्राप्तस्य परैर्बाधात्सर्व्वत्र द्वितीयस्य दर्शनं
न स्यादित्येतावन्मात्रं वक्तव्यं किमुच्यते तृतीयस्य दर्शनं
न प्राप्नोतीति । नैष दोषो यदि त्वयमैन्द्राग्नादीनां
परत्र प्राप्तानां बाधाददर्शनं ब्रूयात्ततो निष्प्रमाणकं व-
देदयं त्वदर्शनमात्रं वदति । तच्चाग्नेयस्य बाधान्म-
ध्यमयोश्चाप्राप्तेरुपपन्नमेव तेनैव चाग्नेयो बाध्येतेत्याह
न पूर्वः पूर्वः परेणेति । तस्मात्समानविधानाः ।

विकारास्तु कामसंयोगे नित्य-
स्य समत्वात् ॥४३॥

उक्थ्यादयः समाप्तिविशेषाः फलसाधनत्वेन चो-
द्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयमपेक्षमाणाः प्रकृतं ज्यो-
तिष्टोमं समाश्रयन्तस्तस्य निजामग्निष्टोमसंस्थां वि-
कृत्य निविशन्त इति विकारशब्देनोच्यन्ते । ननु चो-
क्थ्यादीनां समाप्तित्वे सिद्धे समाप्तिमदपेक्षा भव-
ति । न चैषां प्राक् ज्योतिष्टोमसंबन्धात्समाप्तित्व-

सिद्धिरारम्भमध्यापित्वात्समाप्तिशब्दप्रवृत्तेः । अथ प्रथमं तत्संबन्धस्ततः प्रथमं क्रत्वर्थत्वे ऽवधारिते फलसंबन्धाभावात्स नित्यस्य समत्वादित्येवमविकारत्वप्रसङ्गः । किञ्च ।

ग्रहणादौ च विस्पष्टे चोद्यमाने फलं प्रति ।
संस्थानां फलसंबन्धः कथमध्यवसीयते ॥

तत्र केचिदाहुः । ग्रहणादीनामपि फलसंबन्धे ऽधिकारणां गच्छत्येव किं ज्योतिष्टोमार्थो धर्म्मविधिरुत ग्रहणाद्यर्थो ऽपीति । संस्थाशब्दः कथमिति चेत्तेषां ग्रहणादीनामन्ते विधानात्समाप्तिसंबन्धो ऽस्तीति तच्छब्दलाभः । पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्य्यकामः स्तुवीतेति पूर्वसमाप्त्युत्तरकालं चोद्यमानानां समाप्त्यन्तरव्यपदेशभाक्त्वं भवति । अन्ये त्वाहुर्ग्रहणादयो ऽप्येव फलवत्समाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता एव साध्यसाधनसंबन्धविधिपरे वाक्ये निर्वपत्यालभतिवदनूद्यन्त इति कुतः ।

संक्रान्तविधिसामर्थ्ये प्रत्यये धातुरुच्यते ।
तस्मान्नाम्नः फलं ह्येतद्भवेदिन्द्रियकामवत् ॥

ननु चोक्थ्यं गृह्णीयादिति सामानाधिकरण्यप्रयोगानामपि ग्रहणादीनामेव स्यात् । नैतदेवम् । उक्थ्यस्तोत्रसंबन्धाद्धि समाप्तिरेवोक्थ्यशब्देनोच्यते तत्संबन्धाद्ग्रहणा उपचर्यन्ते । न च मुख्यसंभवे गौणाः परिगृह्यन्ते नित्यं तु यज्ञसामानाधिकरण्येनोक्थ्यादीनां प्रयोगो दृश्यते । उक्थ्येन यजेतोक्थ्यो यज्ञ इति । तथा षोडशिना यजते षोडशी यज्ञः । न वै षोडशी नाम यज्ञो ऽस्तीति स चान्यत्नाव्यतिरिक्तसमाप्तिवचनत्वे ऽवकल्पते न ग्रहस्तोत्रवचनत्वे । षोडशीति च पुल्लिङ्गः समाप्तिवचन ए-

वोपपद्यते। नपुंसकलिङ्गस्य स्तोत्रवचनत्वात्। यस्तु पुंल्लिङ्गप्रयोगः स्तोत्रे क्वचिद्दृश्यते, यथैकविंशः षोडशीति, स गौण इति प्रतिपत्तव्यम्। इह वाक्यशेषे पुंल्लिङ्गः षोडशी प्रतीयते इति संस्थावचनः। अतिरात्रेण प्रजाकामम् इति विस्पष्टमेव संस्थावचनत्वं न हि तत्र क्रियान्तरमुपात्तं यजिरपि च यथोपसर्जनत्वेन श्रुतः क्रमेण प्रधानीकर्त्तव्यः। तस्माद्रात्रिमतीत्य या समाप्तिः सा फलेन संबध्यते। यदि च ग्रहणस्तोत्रयोः फलसंबन्धः स्यात्तत्तयोः क्रियात्वादाश्रयापेक्षा नास्तीति स्वतन्त्रयोरेव प्रयोगः प्राप्नोति तत्र च प्रकरणाम्नानप्रयोजनमुक्थ्यादिशब्दप्रयोगश्च न स्यात। तस्मादपि समाप्तयः फलवत्यः। कथं तु प्राक् क्रतुसंबन्धात्समाप्तित्वमिति। केचित्तावदाहुः। सप्त सोमसंस्था अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रो वाजपेयो ऽप्तोर्य्याम इति स्मरणात्सोममात्रसमाप्तिवचनत्वे सिद्धे कर्मान्तराख्यनाट्टत्य सोमयागमात्रे ऽपेक्षिते प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्याश्रयत्वसिद्धिरिति। अन्ये तु मन्यन्ते ज्योतिष्टोमस्य क्वचिदभ्यासविशेषे समाप्त्यन्तरं विज्ञायते यदुत्पद्यमानमेवोक्थ्यादिव्यपदेशं लभते फलसंबन्धं च तत्र श्रुतिबलीयस्त्वात्प्रकरणलभ्यं क्रत्वर्थत्वं बाध्यते। यस्त्वाश्रयाश्रयिसंबन्धः सो ऽनुगुणत्वादाश्रीयते।

अपरं दर्शनम् उक्थ्यादिशब्दवाच्यं किमपि प्रथममेव फलेन संबद्ध्यते किं पुनस्तदित्यपेक्षायां वचनान्तरेण ज्योतिष्टोमस्य समाप्त्यन्तरं विज्ञायते। यद्वा ऽभ्यासविशेष एवायं वचनान्तरात् ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविशमानः फ-

लाय चोद्यते तेन वा लक्ष्यन्वा अतः संतिष्ठतइति सं-
स्थाशब्देनाभिधीयते । के चित्पुनर्वर्णयन्ति । संस्था नामा-
न्त्ययागाभ्यासानन्तरं या क्रियोपरतिः सा ऽभिधीयते
न चाक्रियात्मकत्वात्तस्याः फलसाधनत्वं युक्तमतस्तदुप-
लक्षितो ऽभ्यासश्चोद्यतइति । अन्ये त्वाहुः । वचनस्याति-
भाराभावादभावो ऽपि चोद्यमानः फलसाधत्वेन नैव
विरुध्यतइति । यथा ऽकुर्वन्विहितं कर्मेत्यवाकरण-
स्यासतः प्रत्यवायहेतुत्वम् । अथ वा ऽन्त्यैवाचोदा-
सौन्यप्रतिपत्तिरूपः संकल्प इत्यविरोधः । इह च यथा
गुणात्फलं भवति यथा च काम्यो गुणो नित्यमर्थं विक-
रोति तदिन्द्रियकामाधिकरणगोदोहनाधिकरणाभ्या-
मुपसंहर्त्तव्यम् । तद्दर्शयति । गुणादेवंजातीयकी फला-
निष्पत्तिः । एवं हि श्रूयते । पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयान्न
ज्योतिष्टोमकाम उक्थाग्रहणकामो वेत्यनेन क्रत्वर्थत्वं
निराकरोति । क्रत्वर्थत्वे हि सत्यन्तरेणापि कामपदोपब-
न्धं तदुपकारकमेवैतत्कर्त्तव्यमिति विज्ञायते । यदि चो-
क्थ्यग्रहणस्वरूपमात्रं चिकीर्ष्येत ततो ऽर्थादुक्थ्यग्रहण-
कामस्यैव विधिर्भवेद्यस्यैवं प्रार्थनमुक्थ्यग्रहणस्वरूपमात्रं
कथं निर्वर्त्ततामिति तत्तु इयमपि पशुकामोपादाना-
दनवक्लृप्तम् । अतः काम्यत्वादस्ति गोदोहनन्यायेन
विकारत्वं तत्र कथमिति इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां ज्यो-
तिष्टोमगृहीतेतिकर्त्तव्यता ऽतिदिश्यते । कः पुनरिह प्र-
कारो येनेतिकर्तव्यता गृह्यते यदि तावत्सन्निधानं ततः
समानविधानमेवाभ्युपगतं भवति न श्रुतिदेशस्य सन्नि-
धिः कारणं साङ्गप्यप्रभवत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अथ का-
र्य्योपत्त्या तथापि कारणान्तरत्वं निराकृतम् । न च

दीक्षणीयादयः संस्थाधर्म्माः यतः कार्य्यापन्ने संस्थान्तरे भवेयुः न ज्योतिष्टोमस्योक्थ्यादयः कार्य्ये वर्त्तन्ते यत-स्तद्धर्म्मान्प्रतिपद्यन्ते। एतेनातिदेशपक्षः प्रत्युक्तः। यो हि मन्यते ऽतिदेशेन धर्म्मा भविष्यन्तीति तस्याप्यति-देशकारणं साद्रूप्यं नास्तीति यद्यप्यग्निष्टोमस्य सं-स्थया सामान्यमस्ति ज्योतिष्टोमस्य तु न किं चिदुक्थ्या-दिसाद्रूप्यमित्यप्रकृतित्वम्। अत एव च भाष्यकारो ऽपि सन्निधानादित्येतावन्मात्रमुक्त्वा तूष्णींभूतस्तेन वक्तव्यमेतदुच्यते।

अतिदेशो ऽयमित्येतत्पुरस्तादेव साधितम्।
न च साद्रूप्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम्॥

यथा दर्शेन्द्रियकामस्येत्यत्र व्याख्यातं विना ऽपि साद्रूप्येणान्यथा तत्फलाप्राप्तेरतिदेशो भवति। साद्रूप्यं हि प्रकृत्युपस्थापनद्वारेणोपयुज्यते नादृष्टोपकारनिर्वृ-त्त्या। तदिहान्तरेणापि साद्रूप्यमाश्रयत्वप्रतिपत्तिः स-न्निधानादस्त्येव। भाष्यकारो ऽप्येतदेव सन्निधानमाह न दीक्षणीयादिसामीप्यम्। आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोमः शक्नोति दीक्षणीयाद्यपूर्वजनितं स्वगतं व्यापारं बोधयितुमिति सिद्धो ऽतिदेशः। आह कथं पु-नर्ज्ञेयमिति कर्त्तव्यता सा नित्यस्य न पुनरस्यैव काम्य-स्य साधारणी वेति।

तत्र साधारणीत्येष न्यायः पक्षो ऽत्र संमतः।
काम्यस्यैवेति सान्नाय्यं पूर्वोक्तात्क्रमतोदितम्॥

यदि युक्त्या विनैवेयं नित्यस्येत्यभिधीयते।
काम्यस्यैवेति किं नैतद्युक्तमत्रसमुच्यते॥
यत्र त्वयुक्तियुक्तत्वान्नैव मन्युपमन्यते।

इत्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिकमिहोच्यताम् ॥

यदि विनैव प्रमाणेन केवलनित्यार्थत्वं त्वमिच्छसि इत्त मदिच्छया ऽपि केवलकाम्यार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरिदमप्रमाणकमिति नाश्रीयते ततः प्रमाणवत्साधारण्यमिष्यतामिति । तत्रातिशयोक्तिमसहमानो भाष्यकारः साधारणपक्षे चापकरिष्यतीति निष्प्रमाणकमपि केवलकाम्यपक्षमेव तावन्न्यायेन निराकरोति । यत्र यत्र गुणो कामस्तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां नान्यथेति । यदि नाम गुणः स्वातन्त्र्येणेतिकर्त्तव्यतां गृहीतुं शक्नुयात् तत एवं स्यात् । स च कथं शक्नुयाद्यदि करणैरेवेतिकर्त्तव्यता संबध्येत यदि च गुणानां स्वत एव भावनाविशेषणत्वं भवेत् । न तावत्करणैरितिकर्त्तव्यता संबध्यत इत्युक्तम् । सप्तमनवमाद्ययोश्च वक्ष्यति भावयेत्कथमित्यपेक्षा भवति न करणेन कथमिति । यस्यां तु भावनायां धात्वर्थाः करणं भवन्ति तस्यां ते वस्त्वन्तरनिरपेक्षाः पश्चात्तनमरुणैकहायनीन्यायलभ्यमितिकर्त्तव्यतासंबन्धं लभन्ते । यस्यां पुनर्गुणानां करणत्वं तस्यां धात्वर्थविशेषादिना करणत्वानुपपत्तेः साध्यभूतो धात्वर्थो ऽपरो ऽपेक्षितव्यो नहि व्यापारसामान्यस्य गुणैरुत्पत्तिः शक्या न च क्रियाविशेषमसाधयन् गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते तत्र यस्यां भावनायामवस्थितो गुण इतिकर्त्तव्यतां गृह्णाति तस्यां प्रथमतरसंन्निविष्टो धात्वर्थो दृश्यते । ततश्च तेन तावत्सह प्रथमतरमरुणैकहायनीवन्नियमः । यदि हीतिकर्त्तव्यताग्रहणयोग्यः स न भवेत्ततो न गृह्णीयात्स तु फलवत्त्वादितिकर्त्तव्यताधारभूतभावनाविशेष-

वात्वाच्च न कथं चिन्न गृह्णाति तत्र चतुष्टयमप्यत्र प्रथमतरं ग्रहणं प्रयुङ्क्ते भावना तावन्न धात्वर्थविशेषाद्विनेतिकर्तव्यतां शक्नोति ग्रहीतुं गुणो ऽपि च न धात्वर्थमनुपनीय स्वतन्त्रः शक्नोति तन्निरपेक्षभावनारहितत्वान्निर्विशेषस्य च करोत्यर्थमात्रस्याननुष्ठेयत्व(द्व्यापा)रत्वाच्च ग्रहीतुमित्याश्रयति। तथेतिकर्तव्यता गुणाभिमुखं गच्छन्ती न धात्वर्थमुल्लङ्घ्य शक्नोति गन्तुमिति तन्मुखे तावत्पतति। धात्वर्थो ऽपि स्वयमितिकर्तव्यताकाङ्क्षः सन् गुणार्थमपि प्रस्थितामेतां ग्रहणसमर्थः सन्किमिति परित्यजेत्। अतो ऽत्र फलाय चोदितानामुक्थ्यादीनां ज्योतिष्टोमाश्रयत्वेनावगतानामितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षतां प्रकरणेन दीक्षणीयादय उपनीयमाना मार्गान्तराभावादवश्यं तावत् ज्योतिष्टोममुखे पतन्ति। न ह्युक्थ्यादयः समाप्तिरूपाः तत्परिहारेण ग्रहीतुं समर्थाः स्वमुखपतितांश्च न कथं चित् ज्योतिष्टोमस्यानुपेक्षते तद्दर्शयति नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते। स हीतिकर्तव्यताविशेष एवं चोद्यते यथा ऽनेन फलस्य साधनमुक्थ्यादिसाधकं तथा कुर्यादिति यथासौ साधको भवति तथा कुर्यादित्यर्थः। ततश्च करोतिसंस्पर्शाद्भावनयैव संबन्धः। एवं च सति नास्ति स प्रकारो येन धात्वर्थं परिहृत्यानयेतिकर्तव्यतयोक्थ्यादयः साधकाः क्रियेरन्। क्रियायामसाध्यमानायामननुगृह्यमाणायामित्यर्थः। ये तु तेनासाध्यमानायामित्युक्थ्यादिनेति संबन्धयन्ति तेषां पूर्वप्रस्तुतेतिकर्तव्यताविशेषपरित्यागादसंबद्धत्वं तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायामित्यनेन च पुनरुक्तत्वं स्यात्तेन साधकस्यापि गुण-

स्येतिकर्त्तव्यतामिच्छता साध्यस्यासौ धात्वर्थस्येत्येत-दभ्युपगन्तव्यम् । एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा संप्रति प्र-स्तुते विशेषे योजयति साध्यस्य ज्योतिष्टोम इति । त-स्मान्न तावत्केवलकाम्यार्थत्वम् । अथ कस्मान्न साधार-णत्वमिति बलवत्त्वेन द्वितीयपक्षोपन्यासः । सिद्धान्तवा-द्याह । नित्यवदाम्नानादिति । सर्वत्र ह्यैकरूप्ये सति तन्त्रसंबन्धो घटते न च धर्म्मान्प्रति ज्योतिष्टोमस्य सं-स्थानां च ऐकरूप्यमस्ति । धर्म्मा हि कामनिमित्तसं-योगाभावान्नित्यवदाम्नायन्ते यदैव ज्योतिष्टोमस्तदैव दीक्षणीयादयः प्रयोक्तव्या इति सत्यपि च ज्योतिष्टोमे विना पशुकामादिनोक्थ्यादयो न संभवन्ति संस्थान्तर-प्रयोगे चावश्यमेव संस्थान्तरं न संभवति । न त्वेतासु ज्योतिष्टोमः कदा चिन्नास्ति । सर्वत्र समस्तात्मना प्र-त्येकं जातिवत्समवेतत्त्वात् । अत एते यथाम्नाता ज्यो-तिष्टोमेन सह संबध्यन्ते नानित्याभिः संस्थाभिः । ननु सत्यप्यासामनित्यत्वे ज्योतिष्टोमस्यैकस्य नित्यत्वान्नित्य-वद्धर्म्माम्नानं नित्यार्थत्वेन विरोत्स्यते नित्याम्नानं तावत्तं प्रति कृतार्थं भविष्यति । यदि तु तस्मिन्सत्येवानित्योऽप्य-परः संबन्धः कल्प्यते किं नो बाध्यते । यो ह्यनित्यार्थमेव नित्यवदाम्नायते स विरुध्यते नैवंजातीयक इति । नैतदे-वमेवं सति तन्त्रं तावत्परित्यक्तमप्रयोजकलक्षणापन्नत्वा-द्यदा हि नित्यवदाम्नानं नित्यार्थत्वेन तावद्विना न भव-ति कृप्ते च तादर्थ्ये निराकाङ्क्षीभूते पाठे प्रसङ्गादितर-संबन्ध इति न सामानविध्यम् । इतरथा ह्येवं धर्म्मवि-धिः स्यान्नित्यमेतान् ज्योतिष्टोमे धर्म्मान्कुर्य्यात्कदा चिच्च यदा पशुकामादयो भवन्तीति तच्च विप्रतिषिद्धमेकस्य

विधानस्य । ननु द्वावेतौ प्रकरणाम्नानानुमितौ विधौ तयो रेको नित्यवद्विधास्यति अपरश्चानित्यवदिति । सत्यं प्रयोगवचनयोर्भेदादविप्रतिषेधः प्रयोजकवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्विप्रतिषिध्यन्ते । तेनैषां नित्यत्वाविघातमिच्छता ऽवश्यं ग्राहकमपि तद्द्वयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतश्चाव्यभिचारात् ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव युक्तमिति । नन्वग्निष्टोमसंस्थापि काम्येति यदा सर्वसंस्थानामनित्यत्वं न च तद्व्यतिरिक्तं नित्यं किं चित् ज्योतिष्टोमरूपमस्ति तदा*ज्योतिष्टमेन नित्यवद्ग्रहणाद्द्वारभूतेन तुल्यकल्पमेव सर्वासां धर्म्मोपनयनमिति क्व नित्यः प्रयोग इत्यनवधारणात्केवलानित्यार्थत्वं बलाद्वैकल्पिकन्यायेन भविष्यतीत्यतश्चाह स नित्यस्य समत्वादिति । समौ हि क्रत्वर्थपुरुषार्थौ विधी तौ हि द्वावालोच्यैकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्येवमग्निष्टोमान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग इति इतरस्य तु केवलकामसंयोगादनित्यत्वमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगैषेयमनित्या तथा ऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतस्यास्तं प्रति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वात्तद्गृहीतधर्म्मपरभागलाभाच्चाग्निष्टोमस्येत्येवं धर्म्माणां व्यपदेशो ऽथ वोक्थ्यादिष्वपि प्राप्तिद्वये सति ज्योतिष्टोमांशेन या प्राप्तिः सोपदेशेन योक्थ्यांशेन सा ऽतिदेशात्मिकेति विवेकः ।

वचनाच्च समुच्चयः ॥ ४५ ॥

विशिष्टविधानस्य नातिभारः ।

* तदास्या ऽपीति ख० पु० पा० ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥४६॥

क्रतुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनुवदति स विकारपक्षे ऽवकल्पते । चोदकप्राप्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वात् । सामानविध्ये हि प्रत्यक्षनिमित्तसन्निधानात्प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यमिति समुच्चयः स्यात्तत्र प्रतिषेधः पृथग्विधेरूपगम्यमानो वाक्यं भिन्द्यात् । न ह्यत्र द्वितीयतृतीयादिवद्विशिष्टविधिरवकल्पते । विधिप्रतिषेधयोर्विप्रतिषेधात् पर्युदासासंभवाच्च । सर्वश्चेह सवनीयपशुविषयः पूर्वपक्षवाद्युक्तो न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधातव्यः संस्थानिमित्तत्वे हि सामानविध्ये ऽपि निमित्ताभावादभावदर्शनमुपपद्यतेव । सिद्धान्ते ऽपि चादृष्टार्थत्वात्समुच्चयप्रसङ्गे सति क्रतुकरणसमाख्या प्रकृतिलिङ्गमिति योज्यम् । के चित्पुनराहुः । प्रचरणीहोमशेषप्रतिपत्तिवद्धोमस्य परिध्यञ्जनेन प्रतिपादिते सामानविध्ये ऽप्यभावः सिध्यतीति तत्र तु वाक्येन स्वतन्त्रे विधीयमाने कथमप्रस्तुतं प्रतिपत्तित्वमवगम्यतइति वक्तव्यम् । सत्यपि च होमेन प्रतिपादने यावता परिध्यञ्जनशब्दार्थो निर्वर्त्तते किंचिच्च स्रुत्योच्यते तावत्पुनः सम्भवत्येव तस्माद्यथोक्तेन न्यायेन दर्शनमेवेदमभावसंकीर्त्तनम् ।

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥४७॥

यस्त्वप्रकृतस्य यदिशब्दोपबन्धो द्वादशाहादिवन्नावकल्पतइति । नोक्थ्यादीनामन्यैरप्रकृतैस्तुल्यता । यद्यपि ह्येषां नित्यानित्यसंयोगविरोधात्प्र-

करणमग्राहकमितिकर्त्तव्यतायास्तथाऽपि सन्निहितत्वाद्यदिशब्दव्यपदेशं लभन्ते । प्रस्तुतगुणिद्वारेण वा प्रस्तुतानामपि गुणानां प्रस्तुतव्यवहारः संभवति । प्रकरणप्राप्तं त्वग्निष्टोमग्रहणं नित्यानुवादः । अथ वा स्तोत्रनिमित्तत्वप्रतिपादनपरत्वादर्थवदेवेत्यदोषः । किं भवति प्रयोजनम् । फलचमसवदेवेति केचित् । इदं तु वक्तव्यं सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वधर्मेषु यावन्तो हि सद्योमानादिषु गुणकामास्ते सत्यप्यतिदेशे स एवौपदेशिक आश्रयोऽस्तीति न विकृत्यन्तरवद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याश्रयस्याभावाद् गुणकामा यथाश्रुता न भवन्तीति न सिध्यन्ति । संस्थासु तु यद्यप्यङ्गफलं नातिदिश्यते तथाऽपि स्वयमर्थित्वात्पुरुषस्य चिकीर्षमाणस्य गुणोपादित्सायां यथाश्रुताश्रयसंभवेनानुपपत्तिर्गुणकामानाम् । अतो यन्मात्रमुक्थ्यादिसंस्थानिमित्तमुक्थ्यग्रहणस्तोत्रशस्त्राद्यप्राकृतं तत्र यदितरगुणस्तोत्रशस्त्रधर्मातिदेशेन किं चिद् गुणकामगतं प्राप्नोति तन्न भवतीति प्रयोजनं तथेदमपरं यदि समानविधानं ततो व्यक्तासु तु सोमस्येत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा विज्ञायन्ते तेषु सर्वाः संस्था विकल्पेन सिद्धान्ते त्वग्निष्टोमसंस्थैवैका प्रवर्त्तते यत्र चोक्थ्यादिविशेषचोदना तत्रैव केवलं तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ।

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां तन्त्रटीकायां

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

तन्त्रवार्तिके ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥१॥

समानासमानविधानाधिकारेणैवैतदपि प्रस्तूयते वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधद्वारेण । दर्शपूर्णमासप्रकरणस्था वेदिः तद्धर्माश्च खननादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्माश्च लवनादयः किमर्था इति । यद्यपि वेद्यां हवींषि बर्हिषि हवींषि बर्हिर्लुनाति वेदिं खनतीति चाविशेषितेन वाक्येनाङ्गप्रधानार्थत्वबुद्धिर्भवति तथा ऽपि स्वातन्त्र्ये सति लौकिकेष्वपि गृहाच्छादनार्थेषु बर्हिःषु धर्म्मप्रसक्तावानर्थक्यादवश्यमपूर्वसाधनताकारितः संबन्धो ऽभ्युपगन्तव्यः सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयतइति प्रकरणाल्लब्धव्या । ततश्च प्रधानमात्रस्य तत्प्रकरणमित्यनेन विशेषेण प्रधानस्यैव धर्मा गम्यन्ते सत्यपि च प्रकरणस्याविशेषकत्वे ग्राहकत्वेनैव विशेषरूपेणाविनियोजकत्वाद्विशेषस्थापनहेतुत्वमित्युक्तम् । असंयुक्तमिति च सत्यपि वाक्येन हविर्बर्हिःसंयोगे प्रकरणविरोधयर्थोऽसंयोगाभिप्रायम् । शक्यौ हि हविर्बर्हिःशब्दौ प्रकरणेन समावेशयितुं भाक्तीनवदसंबद्धाविति मन्यते ।

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

सर्वेषां वाक्यसंयोगाविशेषादित्युक्तमेव। यत्तु प्रकरणं विशेषेण विनियोजकमिति, तत्राह—अतत्प्रयुक्तत्वात्। न प्रकरणमिह विशेषकं भवतीत्यर्थः। कथं पुनः स्थितं प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्तते कथं वा तादर्थ्यलक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषमुपकारलक्षणं शेषत्वं प्रतिज्ञायते। उच्यते नैव प्रकरणस्यैवंजातीयकेषु विनियोजकत्वं स्थितमसंयुक्तं प्रकरणादिति ह्युक्तम्। यत्तु विरोधो नास्तीति कथं नास्ति यदा हविर्बर्हिषां प्राधान्यात्प्रत्येकं धर्मसंबन्धे सत्यङ्गार्थत्वमपि ज्ञायमानं प्रकरणानुरोधेन व्यावर्त्यते। परस्तु येन कारणेन वाक्यस्यातिप्रसरे बाधिते निर्विरोधं प्रकरणमवगतवानिदानीं तदुपन्यस्यति लौकिके ऽपि प्राप्नोति ततश्चानर्थक्यमिति। तस्योत्तरमेतदेव वक्तव्यम्। स्वरसप्रवृत्तं वाक्यं यावत्येव विस्पष्टमानर्थक्यं तावन्मात्रादेव निवर्त्तताम् न चाङ्गबर्हिषां लौकिकवदानर्थक्यम् अतस्तत्र भविष्यति न चातिप्रसज्यतइति। अनेनैव चाभिप्रायेण उपकारलक्षणं हि तदिति तादर्थ्यमेव फलेन व्यपदिष्टं यदर्थं हि कल्प्यमानं प्रयोजनवद्विज्ञातुमाकाङ्क्षितोपकारनिष्पत्त्या शक्यते तदर्थं कल्पनीयम्। यत्तु भाष्यकारेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणादित्युक्तं तदितरपरिचोदनानवतारप्रसङ्गादतित्वरितोक्तमित्युपेक्षणीयं तावत्।

आरादपीति चेत् ॥३॥

यदि ह्यानर्थक्याल्लौकिकाद्बर्हिषो धर्म्मनिवृत्तिस्ततो यत्र तदानर्थक्यं नास्ति कर्म्मान्तरार्थे बर्हिषि तत्र प्रवृत्तिः प्राप्नोति । यदि तु कश्चित्तन्निवृत्त्यर्थो हेतुः सोऽङ्गेष्वप्यविशिष्टः । तत्र सौर्यादिष्वितरथा ऽप्यतिदेशेन सन्त्येव धर्म्मा इत्युपदेशातिदेशप्राप्तिरहितत्वात्पिण्डपितृयज्ञ उदाहरणम् । अपूर्वो ह्ययमनङ्गं चेति स्थास्यति । तेनात्यन्तानिष्टप्रसङ्ग इति ।

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥४॥

भवेदेतद्यदीदं वाक्यं स्वतन्त्रं स्याद्बर्हिर्वेदितद्धर्म्माणां तु यद्वाक्यं तद्दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकं तेन वाक्येन सहैकवाक्यतां गतमित्यर्थस्तेन यत्तदेकवाक्यान्तर्गतं बर्हिस्तस्यैवैतद्धर्म्मप्राप्तिर्न्न भिन्नवाक्यगतस्य । न च पिण्डपितृयज्ञबर्हिर्दर्शपूर्णमासवाक्यान्तर्गतमतो न संभनस्यत इति । ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकवाक्यत्वमिष्यते ततस्तत्प्रकरणं मुक्त्वा नान्येन लभ्यते तच्च प्रकरणं प्रधानमात्रस्यैवेत्यङ्गानामसंबन्धः प्राप्नोति । नैष दोषः । सर्वथा लवनखननादयः तावन्न साक्षादङ्गेन प्रधानेन वा संबन्धुं शक्नुवन्ति यत्र वेदिबर्हिषी तत्र गमिष्यन्ति वेदिबर्हिषोरपि हविरासादनेन संबन्धः । तच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादनं संबध्यते एवमङ्गहविरासादनमपि तत्रान्तर्गतं साङ्गस्य प्रधानस्यैकप्रयोगत्वात् । ननु च यथा प्रयाजादय एकप्रयोगवचनगृहीतत्वे ऽपि गुणानां च परार्थत्वादित्येः

परस्पराङ्गत्वं न प्रतिपद्यते तथाङ्गहविःसंबन्धं ब-र्हिर्न प्रतिपद्यते। नैतदेवम्। यथैव हि प्रधानहविरा-सादनमङ्गतया संबध्यते तथाङ्गहविरासादनमपि अङ्गाङ्गतया संभन्त्स्यते। यदि च यद्दर्शपूर्णमासार्थं हविस्तद्बर्हिष्यासादयतीत्येवं कल्प्येत ततस्तन्मात्रस्यैव स्यान्न त्वेवमस्यानर्थक्यभयात्तु स्वरूपेऽतिक्रम्यमाणे किमे-वमतिक्रमोऽस्तु स दर्शपूर्णमासार्थमुत यद्दर्शपूर्णमासोप-कारीति। यदि तादर्थ्यं गृह्यते वाक्यस्यातिदूरं संकोचः क्रियेत। तदुपकारित्वग्रहणे तु बहुतरविषयत्वं भवति। यथा च तद्भवति तदनुग्रहीतव्यम्। अङ्गाङ्गमपि वि-ना ऽपि तादर्थ्येन तदुपकारीति विज्ञायते। तावन्मा-त्रमेव च तद्द्वारयुक्तं न तादर्थ्यम् अनुपकारिणि हि स्थितं नोपकरोति नातदर्थं तथा च परार्थं त्वर्थसामा-न्यमिति वक्ष्यति। विना ऽपि तादर्थ्येनाभ्युदितेष्ट्यां दधिपयसोस्तदुपकारमात्रदर्शनात्प्रणीताधर्मप्राप्तिर्भव-तीति। तस्मादेवं प्रकरणादेकवाक्यत्वं कल्प्यते यस्मिन्न-क्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिध्यति तत्र तत्र का-र्यव्या इति अङ्गहविर्भिरपि च विगुणैः प्रधानापूर्वं न निष्पद्यते। तस्मात्प्रधानापूर्वप्रयुक्तानामेवाऽङ्गेष्वपि क्रि-या युक्तेति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

यदि चैवंजातीयकमङ्गप्रधानार्थं ततः प्रयाज-शेषेण हवींष्यभिघारयतीत्येतदङ्गप्रधानार्थम्। तत्र च क्रमवाक्येष्वयं क्रमो न्यायप्राप्तः सिद्धवदुच्यमानो हेतु-वन्निगदो ऽर्थत्वादुपपद्यते स वै ध्रुवामेवाऽग्रे ऽभिघार-

यति । कुतस्ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यच्च्यन्भवतीति । यद्वाऽऽज्यभागहविरप्यभिघारणीयं तत एवं वक्तव्यम् । अन्यथा हि ध्रुवायामुपांशुयाजार्थेन केवलमभिघारणं स्यात् । तत्र न चाग्रे ऽभिघारणं स्यान्न च ततो हि प्रथमावाज्यभागाविति हेतुः समर्थ्येत । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ।

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवदित्यनेनाधिकरणेन येषां याजमानत्वं सिद्धं ते किं यजमानस्य कर्तृत्वांशेनाङ्गप्रधानार्था उत भोक्तृत्वांशेन केवलप्रधानार्था इति । किं प्राप्तं पूर्वेणाधिकरणेन सर्वार्थत्वं सर्वार्थे हि यजमाने ऽवस्थिताः शक्नुवन्ति सर्वेषामुपकर्तुं न च व्यावृत्तिकारणमस्तीति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

येनैव हेतुनैतेषां स्वामिगामित्वनिश्चयः ।
तेनैव तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥

यदि ह्येते कर्तृत्वांशपातिनो भवेयुस्ततः सर्वार्थत्वं प्रतिपद्येरन् भोक्तृत्वांशस्थास्त्वेते । स हि तैर्विना नोपपद्यते कर्तृत्वं तु तदभावे ऽपि यथा भवति तथा सर्वलोकप्रत्यक्षम् ऋत्विजामपि च तत्संभवान्नैव तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । अभीष्टे चार्थे योग्यता ऽऽधानमाकाङ्क्षति । न च भोग्यत्वमनुपजातं न तु यजमानस्य कर्तृत्वस्वरूपमभीष्टं न च प्रागेभ्यो न निष्पन्नम् । योग्यतां चादधानाः क्रियाः संस्कारा इत्युच्यन्ते । तस्माद्भोक्तृत्वांश

भजन्ते। यस्य च कर्मणः फलं यजमानेन भुज्यते त-
द्देशस्यास्तस्यैवोपकर्त्तुं शक्नुवन्ति नान्यस्य। प्रधानस्य
फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानां क्रत्वर्थत्वात्तस्मात्प्रधान-
स्यैवंजातीयकाः। आह यदि क्रतोर्निर्वर्त्तका न पतन्ति
तत् फलस्यैवाङ्गं प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। एष एव
हि प्रधानस्योपकारो यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्त्ता
क्रियते। ततश्च यथैवान्यान्यदृष्टार्थान्यङ्गानि फलयो-
ग्यतामपि कुर्वन्ति नाङ्गत्वात्प्रच्यवन्ते तथैवैते ऽपि द्रष्ट-
व्याः। प्रयोजनमग्निषोमीयादिविकारेषु गमनं वपना-
दीनामगमनं सिद्धान्ते।

चिकीर्षया च संयोगात्॥ ७॥

पूर्वेणैव न्यायेन सौमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था
विज्ञायते। इयति शक्ष्यामहे ऽस्यां कर्तुमिति यच्चिकी-
र्षितं तदुद्देशेनैवमभिधीयते। फलञ्चिकीर्षितं नाङ्गानि।
अचिकीर्षितत्वे सति चिकीर्षितसिद्ध्यर्थत्वेन करणादेव-
मपर्य्यवसिते चिन्तान्तरं तावत्प्रस्तौति।

तथा ऽभिधानेन॥ ८॥

संयोगादिति वर्त्तते पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः
प्रधानमात्रवचनत्वादानर्थक्यात्तदङ्गेष्वितयेवमवतरतोः
प्रधानहविःष्वेव केवलेषु प्रवृत्तिस्तस्माच्चतुर्होत्रा मन्त्रेण
पञ्चहोत्रा च प्रधानहविर्मात्रमभिमष्टव्यम्।

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्व-
चिकीर्षा स्यात्॥ ९॥

वेदेदेशविशेषात्मकत्वाद्देशकालयोश्च शाङ्गप्रधान-
प्रयोगविषयत्त्वावधारणात्सर्वार्थत्वम् । यो ऽपि चिकी-
र्षासंयोगः सो ऽपि फलप्राप्तेः प्रयोगाधीनत्वात्तद्विषय
एव ज्ञायते । तस्मात्साङ्गप्रधानार्थयमित्यवधारणादङ्गा-
र्थो ऽपि स्यादेवं च सत्यग्नीषोमीयादिविकारेषु निरूढ-
पश्वादिषु कर्त्तव्या ।

गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

द्वितीयया यस्माद्गुणभूतमभिमर्शनं विज्ञायते त-
स्मात्सर्वार्थमित्यसंबद्धम् । स्थितएव गुणत्वे तद्विशेषचि-
न्तेयं प्रस्तुता । सुतरां च प्रातिपदिकार्थानुसारि-
णा द्वितीयार्थेन प्रधानहविर्मात्रगुणत्वं प्राप्नोति । त-
स्मादनुपपत्तिरेव । यच्च पौर्णमास्यर्थममावास्यार्थमिति
चोक्तं तदपि पूर्वपक्षमेव साधयति । तेनैवं वक्तव्यम् ।
पौर्णमासीमभिमृशेदित्यत्र कालकर्मतत्समुदायानाम-
नभिमृष्टव्यत्वात्पौर्णमासीमिति गौणेन भवितव्यम् ।
तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्यद्यपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्प्रा-
तिपदिकं गौणमित्यापद्यते तथा ऽप्यत्र तावताऽप्यभिमृ-
ष्टव्यविशेषानवगमात्समस्तस्रुवादिविषयसंशयोपप्लवे सति
विशेषो ऽन्यत एव लब्धव्य इति साकाङ्क्षत्वादसंदि-
ग्धार्थपरिग्रहार्थं प्रथमप्रतीतत्वेन च प्रातिपदिकार्थं मुख्य-
माश्रित्य विभक्तिः सप्तम्यर्थे ऽवकल्पते पौर्णमास्यामिति
तदेव चाकाङ्क्षितम् । चाराज्यहविरधिकारविधि-
ना ऽभिमृष्टव्यविशेषस्यावधारितत्वादतः कालद्वारेण

प्रयोगद्वारेण वा व्यवस्थार्थमेवेदं भवत्विति हविर्मा-त्राभिमर्शनम् । अथापि पौर्णमास्यादिशब्देन हविर्लक्ष्यते तथाऽपि तदुपकारमात्रलक्षणात्सर्वार्थत्वसिद्धिः ।

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधान-स्य ॥ ११ ॥

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्येत्यनेनैव गतार्थत्वाद्दीक्षाणामनुदाहरणत्वम् । अन्ये तु समर्थयन्ते सर्वेषु सोमक्रयादिषु दीक्षितशब्देन विनियोगो दृश्यते । दीक्षाश्च दीक्षितत्वसिद्ध्यर्थाः । तच्च दीक्षितत्वमुपादीयमानत्वात्तत्र तत्र गुणत्वेन विवक्षितम् । अतोऽङ्गप्रधानार्थत्वप्रसक्तिः । दक्षिणानामृत्विगानमनार्थत्वादानमनस्य च साद्गुण्योपादित्सया प्रयोगार्थता तस्माच्चिकीर्षान्यायेन साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वमिति सर्वार्थत्वप्रसक्तिः । अपि च प्रत्यक्षमेवैतदृश्यते दक्षिणोपात्ता ऋत्विजोऽङ्गान्यपि कुर्वन्ति । इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिक्रीताः कुर्य्युर्न च तावन्मात्रार्थं यजमानस्यैतैः परिक्रीतैः प्रयोजनम् । अतो यद्यत्परिक्रीताः करिष्यन्तीत्यवधार्य्यते तस्मै दक्षिणा । एवं च कर्तृतन्त्रत्वाभिधानमेकादशे योच्यते । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येति वचनात्प्रधानार्थता । यस्तु दीक्षितविनियोगो ऽङ्गेषु स पुरोडाशकपालादिवदप्रयोजकलक्षणापत्तेः प्रधानप्रयुक्तस्यैवेति ज्ञायते । दक्षिणाश्च प्रधानार्थाः सत्यः प्रसङ्गादङ्गानामुपकुर्वन्तीति वक्ष्यामः ।

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

निरूढपशौ च षड्ढोतृहोमेन दीक्षाऽनुग्रहं वदन्नप्राप्तिं दर्शयति । सर्वार्थत्वे च स्यादेव दीक्षेति नान्येनानुगृह्येत । ननु चानङ्गत्वे ऽप्यनुग्रहवचनमनाकाङ्क्षितत्वाद्व्यर्थमेव । नैष दोषः । प्रकृतौ परप्रयुक्तोपजीवनात्तत्कृत उपकार आसीदिति अप्रयोजकत्वात्तदभावे सति वैगुण्यमित्याशङ्क्यते तत्रानुग्रहवचनमुपपत्स्यते ।

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥

अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीति किमन्तर्वेद्येकदेशो यूपाङ्गत्वेन विधीयते अथ बहिर्वेदिदेशमिश्रसंधिदेशमात्रं लक्षयतीति । ननु च पुरस्तात्सर्वार्थत्वमवस्थाप्येदानीमयुक्तो विचारः स्थितएतस्मिन्नधिकरणे तद्द्रष्टव्यम । यदि हि वाक्यसंयोगाद्यूपार्थता भवेत्कुतस्तदा कैमर्थ्यविचारावसरः । स्थिते पुनर्द्देशलक्षणार्थत्वे तदर्थत्वातदर्थत्वे युज्येते । किं प्राप्तं प्रकरणं बाधित्वा यूपस्य वाक्यसंयोगाद्भवितुमर्हति लक्षणा हीतरथा स्यान्न चान्तर्वेदिशब्दस्य श्रौता ऽर्थो न समवैति यतो लक्षणां प्रतिपद्यते । तस्मादियति शब्दयामहइत्यपि सामान्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहृत्य वेदेर्यूपार्थत्वं प्रतिपत्तव्यम् । अथ वा पूर्वेणाधिकरणेन स्थिते साङ्गज्योतिष्टोमार्थत्वे किं यूपार्थत्वमप्यस्ति नास्तीति विचार्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव सिद्धं यूपार्थत्वम् इति न विचारणीयम् । न तेन सिद्धं यूपस्य पश्वङ्गत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य हि साङ्गस्य वेदिर्न्न पशोः । ननु च प-

शुरपि स्वाङ्गभूतामङ्गेभ्यो दास्यति दद्याद्यदि तस्य स्वमहिम्ना वेदिर्भवेत् प्रधानद्वारेण त्ववतरन्ती तत्स्वरूपमात्रएवावतिष्ठते। प्राप्ते च वेदिकार्य्ये ऽतिदेशेन प्राप्नुवन्तीं दार्शपौर्णमासिकीं वेदिं निराकृत्य पश्वादिषु सौमिकी निविशते सा प्राकृतेष्वेव वेदिकार्य्येषु विनियोक्तव्या। न चेदं यूपमानं प्राकृतं यतो वेदिं लभेत। तस्मादप्राप्तेर्य्यूपस्य लौकिक्यैव देशबुद्ध्यान्तर्बहिर्वा माने प्राप्ते ऽनेन वचनेनार्द्धस्यान्तर्वेदिर्न्नियम्यते इति प्राप्ते ऽभिधीयते।

देशमात्रं वा शिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥१२॥

उभाभ्यामप्यन्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दाभ्यां मध्यदेशो लक्ष्यते नाङ्गाङ्गिभावो विधीयते।

कुतः कृतार्थसंयोगे देशकालोपलक्षणम्।
सर्वेष्विष्टं कृतार्थौ च वेदियूपाविहाऽन्यतः॥

अङ्गाङ्गिभावे हि यूपो वा वेद्यङ्गं भवेत् वेदिर्वा यूपाङ्गं न चैकमप्युपपद्यते निराकाङ्क्षत्वाददृष्टकल्पनात् वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। न तावत्पशुबन्धव्यापृतस्य यूपस्य वेदिं प्रत्यपेक्षा ऽस्ति। नापि कर्तृहविस्तदुपकरणधारणव्यापृताया वेदेः सहस्रभागांशसंबन्धिनि यूपे ऽपेक्षा न चान्यतरस्य दृष्टोपकारित्वमवकल्पते। किं चार्द्धं बहिर्वेदीत्यशिष्यं विध्यनुवादत्वासंभवात्स्वत्पक्षे। मत्पक्षे तु द्वाभ्यां विना देशविशेषोपलक्षणासंभवादवश्यं शासितव्यमेतत्। कथं समस्तस्य यू-

पस्यान्तर्वेदिर्वा मानि प्राप्ते ऽर्द्धमन्तर्वेदीति नियम्यते द्वितीयस्यार्द्धस्य पुनरप्यनियमप्रसक्तौ अर्द्धं बहिर्वेदीत्यपि विधातव्यम् । ततश्चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदो मिनोत्याख्यातानुषङ्गक्लेशश्च प्रसज्यते । पाक्षिकस्य च नित्यवदनुवादो ऽनर्थकः कल्पयितव्यः । ननु चार्द्धस्यान्तर्वेदिसंबन्धे विहिते विध्यभावादर्द्धान्तरं बहिर्वेदि भविष्यति । भवेदेवं यदि नित्यमन्तर्वेदि बहिर्वेद्येव वा यूपमानं प्रसक्तं स्यात्समस्तान्तर्वेदिप्रसङ्गे हि सत्यर्द्धपुनर्वचनसामर्थ्यात्परिसंख्यायेतरस्य बहिर्मानं गम्येत समस्तस्य वा बहिरेव प्रसङ्गे ऽर्द्धस्याविहितमिति तदवस्थमर्द्धान्तरमध्यवसीयेत । न त्वेतदुभयमप्यस्ति । अतश्चेदृशमवधारणमर्धमन्तर्वेद्येव न त्वर्द्धमेवान्तर्वेदीति तथा सति चार्द्धान्तरमनियतत्वात्कदाचिदन्तरपि प्राप्नोतीति न बहिर्भावः सिद्ध्यतीति । ननु च यदि समस्तमन्तर्वेदि मिनोति ततो ऽर्द्धमन्तर्वेदीति एवं विधिनैव कुर्य्यात् । कथं न करोति यदर्द्धं तत्तावन्नियमतो ऽन्तर्मिनोत्येतावच्च विहितं नेतरत्प्रतिषिद्धं तस्मादुभाभ्यां विशिष्ट एको देशो ऽभिधीयत इत्येवमवाक्यभेदः ।

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्द्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् १३॥

उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति श्रूयते । पूर्ववदेव संदेहविचारनिर्णयाः । कथं न गतार्थमिति चेत् । विस्पष्टार्थद्वयानुपादानात् । न त्वेवं

दृश्यते इदं परस्याग्निष्यमिति मम तु ग्निष्यमिति। कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः उच्यते।

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म्म सोमस्य ॥ १६ ॥

सोमधारणेन तावत्प्रत्यक्षं नैरपेक्ष्यं हविर्द्धानस्य सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेवाग्निसमिन्धनार्थत्वात् क्लृप्तं प्रयोजनमिति नास्त्यङ्गाङ्गित्वापेक्षा। हविर्द्धानविशेषसंबन्धपरे वाक्ये सामान्यसम्बन्धशक्तिमपि कल्पयतः आग्नेय्यधिकरणोक्तो वाक्यभेदो योज्यः। विशेषेण सामान्याक्षेपाद्वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्तपक्षेणार्थापत्तिक्षयो दर्शयितव्यः। अस्ति हि प्राकृतदेशोपलक्षणत्वेन हविर्द्धानयोरन्यतरस्य प्राप्तिः। तत्र विशेषमात्रं सुखेन विधीयते तस्मादपि देशलक्षणा।

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

हविर्द्धानमिति अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यव्यपदेशो ऽवकल्पते। अन्यथा हि सामिधेनीधानमित्यपि स्यात्।

शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात्॥१८॥

अतः परं समाख्यायाः सर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता वर्त्तिष्यते। हौता हौत्रमित्यादयः कथं विनियोजिका इति। तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातः क्रियते यदि

होत्रादयो नानाभूता विद्यन्ते ततः क्व ते विनियुज्य-न्तामिति विचारो भवति यदि तु सर्वमेव कर्म यज-मानेन कर्त्तव्यं न कर्त्रन्तराणामवकाशो ऽस्ति ततस्त-त्समाख्योत्थापितो विरोधाविरोधविचारो नैव प्रस्तो-तव्य इति । तत्र दर्शपूर्णमासादीनि फलदक्षिणावन्ति कर्म्माण्युदाहरणम् । तेषु विचारः किं यजमानेनैव सर्वं प्रयोक्तव्यमुत प्रधानमात्रे यजमाननियमः ।' किं वा प्रधानेष्वेव यजमानो ऽन्यत्रान्य एव । किं प्राप्तं सर्वं यजमानेनैव कर्त्तव्यमिति । कुतः । प्रयोगवचनस्थं ह्या-त्मनेपदं साङ्गायां भावनायां फलार्थिनं कर्तृत्वेन प्र-युङ्क्ते । स यत्रैव कर्त्ता न स्यात्तत्कृतमेवोपकारं न प्रा-प्नुयात्तस्मात्स्वयं कुर्य्यादिति । फलस्य चोत्पद्यमानस्यो-त्पादयितृत्वेन प्रयोक्ता यजमान एवोच्यते । होत्रा-दिसमाख्या च तस्यैव तत्तत्कुर्वाणस्यैकस्य कर्म्मभेदा-दित्यनेन न्यायेन भविष्यतीति मन्यते ।

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १६ ॥

प्रधानमात्रवाचिनो धातोः परेण प्रत्ययेन तन्मा-त्रस्यैव फलार्थिकर्तृकत्वं नियम्यते शेषाणां तु निर्वृ-त्तिमात्रं प्रतीयते न कर्तृविशेषः । तस्मात्तत्रानियमः । ननु च प्रधानसमानकर्तृकत्वादेवाङ्गानामपि स एव कर्त्ता सेत्स्यति । न तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्र-हात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यन्येन क्रियमाणे न किंचिद्यजमानेन

कृतं स्यादिति तं करोति । तत्र कृते परिक्रयादिना कारयन्न कर्तृत्वात्प्रच्यवते । केचित्तु सुतरामात्मनेपदेन प्रयोजकत्वमेवाभिधीयतइति समर्थयन्ते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविहितस्य ह्यात्मनेपदस्य णिजर्थ एव प्रेषणादिरूपेण संविधानात्मको वाच्यस्तथा च यजन्ति याजका इति प्रयोज्यव्यापारे परस्मैपदम् । यजते यजमान इति प्रयोजकव्यापारे आत्मनेपदं दृश्यते । न त्वेतद्युक्तम् । एवं हि सति प्रधानमपि यथा कथं चिदन्यैरेव कारयितव्यं भवेद्यदेव हि स्वयंकर्तृकं जातं तस्यैव फलं न प्राप्नुयात् । न च यदृत्विजः कुर्वन्ति तस्य क्रत्वर्थत्वाद्यजमानगामि फलं युज्यते । कामं तु प्रधानकारिणो यजमानस्य यथा कथं चिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वादृत्विग्व्यापारवचनं परस्मैपदं णिजर्थे वर्त्तेत नात्मनेपदं तस्मात्पूर्वेणैव व्याख्यानेन प्रधानादन्यस्य स्वयमन्यो वा कर्त्ता स्यादिति । तत्रापि तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नतया फलार्थिकर्तृत्वेन गम्यमाना कथं करणांशमात्रएवोपसंह्रियतइति वक्तव्यं तेनैवं व्याख्येयं नात्मनेपदेन फलार्थिकर्तृत्वं चोद्यते किं तर्हि भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य स्वतः फलसंबन्धित्वम् । अतश्च फलेन कर्त्तुरन्यत्र न गन्तव्यम् । न तु फलार्थिनोऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते । तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियम इति ।

अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि ॥२०॥

अन्वाहार्य्यादावश्वतादिदानं कर्मसंयुक्तेभ्यो ऽभिधानात्परिक्रयार्थं वा कर्म्मसंयोगादिति दशमे वक्ष्यति । स्वभावतश्च परिक्रयः परत्र क्रियते नात्मनि विरोधात् । तत्र यदि कदा चित्स्वयमेवाङ्गानि यजमानः कुर्य्यात्ततः परिक्रयासंभवात्परिक्रयो न क्रियेत तथास्य नित्यवदाम्नानं विरुध्येत तस्मात्सन्निरत्यतां कर्त्तुमवश्यं परिक्रयार्हाणि कर्त्रन्तराणि उपादातव्यान्यतश्च क चित्स्वयंकरणात्क्वचित्संविधानाद्यजमानस्य कर्तृत्वम् । आत्मनेपदस्यापि परिक्रयवतीं भावनामाश्रितस्येदृशेनैव कर्तृत्वेन फलोपयोगः समानकर्तृक इत्यर्थो न विरोत्स्यते ।

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमो ऽविशेषात् ॥ २१ ॥

एकस्य द्वयोर्वोपादाने परिक्रयः शक्यः कर्त्तुमित्यनियमः । अथ वा फलसमानकर्तृकत्वे सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते यन्मात्रमेवाबाधित्वा परिक्रयविधिरशक्यस्तदेव बाधितव्यं चैकेन कर्त्रा यत्किंचित्कुर्वतोपपन्न इति नानेकं बाधितव्यमिति ।

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥

भिन्नसमाख्यानियतकर्तृकपदार्थयुक्तभावनाविधिना तावतामुपादानमिति विहितं भवति । संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादिति चैष न्यायो यथा कर्म्मभेदं बोधयितुं

समर्थस्तथा कर्तृभेदमपीति यावत्समाख्यं कर्त्तार उपादातव्याः।

एकस्य कर्म्मभेदादिति चेत् ॥२३॥

व्याप्रियमाणानामेताः समाख्या उपलभ्यन्ते। न च लोकादवगता इति यूपादिवत्कार्य्यतस्तावत्परिच्छिद्यन्ते। ततश्च पाचकादिवत्तत्तौत्रादिकर्म्म कुर्वन् होत्रादिशब्दैरभिधास्यतइत्यभेदः।

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

यदि हि कर्म्मविनियोगवेलायामेतदुत्तरकालं वैताः समाख्याः श्रूयेरन्नेवं सति न भिन्द्युरपि। वरणं त्वत्यन्ताप्रवृत्तानां प्रवर्त्तनार्थमभ्यर्थनम्। तत्रैताः श्रूयन्ते ब्रह्माणं वृणीतइत्यादि। न च तदानीं निमित्तान्तरं दृश्यते यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत् वरणान्यपि चैतान्येकस्यैवं पुनः श्रुतिरित्येवं गुणश्चापूर्वसंयोग इत्येवं वा यावच्छ्रुति भिद्यन्ते। तद्भेदाच्चोपादेयानामृत्विजामपि तत्परिमाण एव भेदः। समाख्यानामपि च प्रागनुपलब्धेरुत्तरकालं च सिद्धवद्व्यवहाराद्वरणनिमित्ततैव गम्यते। निमित्तभेदाच्च नैमित्तिकभेदसिद्धिः। दृष्टार्थत्वाच्च नैकस्यैव कर्त्तुः पुनः पुनर्वरणं कर्तुं शक्यते सकृदुपात्तस्य पुनरुपादानानुपपत्तेः। उत्पत्तिवाक्यशिष्टवरीतव्यबाधविकल्पासंभवाच्च न वाक्यं तेनैव वरणेन क्रियमाणान्तरसंबद्धम्। अतो ऽपि वरणानि भिद्यन्ते। सर्वाणि च तान्यैन्द्रवायवादिग्रहणवदपर्य्यायविधायिना प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते बहुवचनेन च सर्वर्त्विजां ग्रहणम्।

यतो यावद्वरणमृत्विजां भेदसिद्धिः । यच्च भाष्यकारेणो-क्तं तस्मादेषां वरणे संकीर्त्तनम् न विधिरित्यादि त-द्विहितवरणनियमप्राप्त्यभावादयुक्तं न चैतावतो वा-क्यराशेः कल्पितैकवाक्यत्वस्य सुखतरोपायप्रचयलब्ध-संख्यामात्रप्रत्यायनं फलं भवितुमर्हति । तेन वरणवि-धिनैव निष्पादिनो प्रथमशिष्टैव संख्या सैत्यतोत्येतदेव समर्थयितव्यम् । न किंचित्तया विरहितया ।

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥२५॥

अध्वर्य्यव इति समाख्यानात्तेषां चमससंबन्धा-दध्वर्य्युपुरुषा एव चमसाध्वर्य्यव इति प्राप्ते ऽभिधीयते । पृथक्त्वनियतत्वाद्व्यपदेशानां सर्वैश्चेतरैस्तुल्यवत्पृथक्त्वेन व्यपदेशादुत्पत्तौ च वरणान्तराम्नानात्पूर्ववदेव भेदः । यद्यपि च यजमानेन व्रियन्ते तथा ऽपि तदाज्ञाकरत्वेन व्रियमाणत्वाङ्गत्वेव तदीयत्वव्यपदेशः ।

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

बहुत्वानियमे प्रथमं वा नियम्येतेति त्रित्वे प्राप्ते दशपेये ज्योतिष्टोमविकारे दशत्वानुवादात्प्रकृतौ च दश व्रियन्तइति विज्ञायते । स्वामिदशत्वाच्चमसदश-त्वाच्च दशत्वप्राप्तिः ।

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥२९॥

उत्पत्तिगता समाख्या भेदिका भवति । न चेयं तद्गता । तेनैकस्य कर्म्मभेदादित्यवमेव भवति । नन्व-ध्वर्य्वादिषु व्याप्रियमाणेषु शमिता पशुं काण्ठे गृह्णातीति श्रवणाद्भेदः स्यान्नैष दोषः । य एव कश्चिदव्यापृतः स एव ग्रहीष्यति । न च तदा सर्वाध्वर्य्युपुरुषाणां सर्वे-र्त्विजां वा व्यापारो विद्यते । तदेतद्दृश्यतीतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति । प्राप्त्यभावाच्च यद्यब्राह्मणः स्या-दिति लिङ्गमसाधकमतो बलाद्यजमानविषयं क-ल्प्यते । याजमानप्रकरणाम्नानाच्च शामित्रस्य न कथं चिदब्राह्मणविषयत्वं विज्ञायते हिंसात्वाद्ब्राह्मणो ने-च्छेदिति चेत्तुल्यमेतदब्राह्मणस्यपि । स हि मन्दप्रती-कारः सुतरां प्रत्यवैति । तेन यथैव शूद्रादिः कथं चि-दनिच्छन्कार्य्यते तथैव यो दानादिवशीकृतः करिष्यति सो ऽनुष्ठास्यतीत्यविरोधः । एतेनैव हेतुना ऽऽर्त्विज्यं निन्द्यते ।

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥३०॥

विक्रयी त्वन्यः कर्म्मणो ऽचोदितत्वात् ॥३१॥

कर्म्मकार्य्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वम-विशेषात् ॥ ३२ ॥

ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव उपपदधातुप्रत्य-यसमन्विते ऽर्थे वर्त्तते ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः । एत-

स्याच्चेत्कारणाद्वृत्तिर्जो भवन्ति इन्त सर्वेषां तदविशि-
ष्टमिति तदनुसारप्रवृत्तिज्ञमपि सर्वेषामेव प्राप्नम् अत-
श्चत्वारः पञ्च षट् सप्तदशेत्याद्या अवयवा अप्येतस्य म-
हान्त इत्येवं स्तोतुमवयुत्यवादः ।

न वा परिसंख्यानात् ॥३३॥

परिसंख्यानादिति भाष्यकारेण परिसंख्यैव व्या-
ख्याता सप्तदशस्त्वन्येषु च प्राप्तवत्सु सप्तदशपुनःश्रवणं
न तावन्मात्रपरिग्रहार्थं यो ऽर्थादितराभावप्रत्ययस्तमा-
श्रयितुं न सप्तदशस्वरूपं प्रत्यापयितुं । सर्वत्र हि द्वयोः
सबन्धे कृते तत्स्वरूपं संसर्गश्च प्रतीयते ऽन्यनिवृत्तिश्च ।
क्व चिच्च किं चित्प्रयोजनवशेन विवक्ष्यते । स्वरूपसंस-
र्गासंभवे च बलादेव विधिरितरनिवृत्तिप्रयोजनो भवति
अतश्च त्रिदोषत्वमदोषः । स्वार्थस्य प्राप्तत्वेनैव हेयत्वा-
त्प्रतीतस्य च परार्थस्यापरिग्रहे विध्यानर्थक्यात् । परस्तु
कर्मकारणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्ते ऽन्येष्वपि
शब्दप्रवृत्त्यवश्यंभावित्वं मत्वा ऽऽह । ननु प्रतिषिध्यमा-
नेष्वपीति । कार्य्यप्रतिषेधेनैव तावत्प्रक्रमते सर्वत्र हि
स्वरूपप्रतिषेधासंभवात्कार्य्यं प्रतिषिध्यते । तद्यथा न
ममैष पुत्रः पुत्रकार्य्यं न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । एवं यो ऽय-
मर्थात्सप्तदशभ्यो ऽधिकानां प्रतिषेधः प्रतीयते स का-
र्य्यविषयो न स्वरूपविषय इति द्रष्टव्यम् । वरणं तु
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादनुदाहरणमिति चेत् नास्मिन्पक्षे
कर्मयोगादेव शब्दप्रयोगसिद्धेरितरस्तु स्वरूपाप्रतिषेधा-
त्तन्निमित्तं कार्य्यमपि दुष्प्रतिषेधमिति कथमृतौ यज-
तां तेषामृत्विक्त्वं न स्यादित्याह । सिद्धान्तवादी तु तत्र-

नोत्तरं विवक्षमाणा एवं तर्हि द्विविधो ऽयमित्यादि प्रक्रमते। यद्येष यौगिकः स्यात्ततो न कुतश्चिन्निवर्तेत संस्कारशब्दस्त्वयं वरणभरणे हि संस्कारौ ते येषां न स्तो न ते सत्यपि क्रियायोगे तच्छब्दवाच्या भविष्यन्ति ते च वरणभरणे सप्तदशानामेव यजमानेन क्रियेते तन्निमित्तत्वाश्रयणे च सप्तदशर्त्विज इत्यनुवादो ऽवकल्पिष्यते ऽन्यथा त्ववयवानुवादो मृषात्वरूपः कथ्येत तस्मान्नातिप्रसङ्गः। ननु च ये ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे येषां च ते ते ऋत्विज इतीतरेतराश्रयं प्राप्नोति नैष दोषः। प्रथमं तावदाम्नस्येनैषा वचनव्यक्तिरन्विष्यते। ये ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे इति यदा तु दृष्टादिवत्ते लोकव्यवहारेष्वप्रसिद्धास्तदार्थादयमर्थो भवति वरणेन ऋत्विजः करोतीति। यथैवास्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्युक्ते वानेन शाटकः क्रियतइति हि भाविनि संज्ञाविज्ञानादविरोधी विज्ञायते तथैवात्र प्रत्येतव्यम्। एतेनाध्वर्युं वृणीतइति तद्विशेषवचनानि व्याख्यातानि। एवं च व्रियमाणानामृत्विजां द्वितीयानिर्देशो ऽवकल्पिष्यते। वरणं चाधानवत्कर्मोपयिकांस्तानुत्पादयद्दृष्टार्थं भविष्यति। वेदपौर्वापर्यपर्यालोचनात्तु ते वरणेन क्रियन्तइत्यवसानान्नाप्रसिद्धिः। न त्विदं निपातनाख्यामहारेण ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यमानं सत्परित्यक्तुं युज्यते। न च वरणभरणयोः सिद्धर्त्विक्संबन्धित्वेन तानुद्दिश्य श्रूयमाणयोर्विपरीता वचनव्यक्तिर्युक्ता। यत्राप्रसिद्धाः संस्कार्याः न शक्यन्तइति वरणे ऽप्येवं तुल्यम्। न हि कश्चिदप्रसिद्धं वस्तु कुर्वित्युक्तो ऽध्य-

वक्ष्यति । नापि तेन व्यापृतेनापि तन्निमित्ता निष्पत्ति-रध्यवसीयते । यदि तु वेदवाक्यपौर्वापर्य्येण ज्ञायते ऽत्यु-च्यते ततः शिष्टानामेव संस्कारः सुखतरमध्यवसी-यते । जानाति ह्येवं वरणं कुर्वन्यथा वेदस्य प्रसिद्धा एव के चिदृत्विजो मम तु ते वरणद्वारेण प्रसिद्ध्यन्ति प्राक्तस्मादन्येनानवधारितत्वादथ वा तस्यापि सामा-न्यतो ऽस्त्येव प्रसिद्धिः । सर्वो हि भावः केन चिदा-त्मना सिद्धो व्यवहारं साधयति सर्वात्मिकायाः सिद्धेः क्व चिदप्यभावात् । अतो ये ऋतौ यजन्ति ये वा ऽध्व-र्य्यवादिं कुर्वन्ति त ऋत्विजः के च ते ये तत्समर्थाः सा-मर्थ्यरहितानामनधिकारात्के च समर्था ये विद्वांसः त-त्रापि स्मृतिप्रमाण्याद्ये ब्राह्मणास्तदविशेषप्रसङ्गे पुन-र्विशेषो भवति वरणोपात्ता यद्दति ततो ऽपि पु-नरृत्विग्भिर्भ्रियमाणा इति सेयम् एतैर्विशेषैः शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिर्भवति । विज्ञानं च तद्विष-यमन्यथा ऽन्यथा च प्रसज्यमानं विशेषविषयमुपसं-क्रियमाणमक्रियमाणमेव सिद्धमृत्विक्त्वम् । अपि च व-रणभरणाभ्यामृत्विजो वोत्पाद्येरन् ऋत्विक्त्वम् वा तत्र ऋत्विजस्तावन्मातृपितृभ्यामेवोत्पादिता इति न पुनरु-त्पत्तिमपेक्षन्ते । तथा योग्यतालक्षणमृत्विक्त्वमध्ययन-श्रवणाभ्यां सिद्धमिति न पुनः साधनीयम् । वक्ष्यति च याजमानास्त्वित्यत्र न योग्यतैषां यजमानेन कर्त्तव्येति । सर्वत्र च यदनुत्पन्नं तदुत्पाद्यते किं चैषां प्राग्वरणाद-नुत्पन्नं कर्म्म प्रत्यानमनम् । ननु ऋत्विक्त्वमप्यनुत्पन्नम् । सत्यं तत्तु पश्चादप्युत्पद्यमानं न पश्यामः । अथ यद्-त्पद्यते तदेव ऋत्विक्त्वं तथा प्रत्यानमनमेव तस्मान्यत्

किं चिन्न चेदमदृष्टसृत्विक्त्वं यस्य हि कार्यमदृष्टं भवति तत्स्वद्भयमप्यदृष्टं भवेत्। ऋत्विक्कार्य्यं तु कर्म्मनिर्दिष्टं चि-दृष्टैव सा कथमदृष्टसाध्या भविष्यति यावता च सा भवति तत्सर्वं विद्वत्त्वब्राह्मणत्वादि दृश्यते एव। यत्व-दृष्टं किं चित्तत्प्रकरणवशात्कर्म्मप्रयोगवचनेन गृह्यमाणं तदर्थमेव नाध्वर्य्वादित्वे व्याप्रियते। न च तद्वरणभर-णाभ्यां जायतइति तयोरनिमित्तत्वं भवति। आहवनी-यादीनां त्वप्रकरणोत्पत्तीनामदृष्टोपकाराणामनुत्पन्नाव-स्थानां संस्कारविधानादुपपन्नमुत्पाद्यत्वम्। न हि तत्र होमादिभिस्त्यज्यमानमिति द्रव्याधारो ऽपेक्षितस्तेनाव-श्यं तत्संबन्धादृष्टमेवाभ्युपगन्तव्यम्। न च तदग्निमा-त्रात्सिद्ध्यतीति तन्निर्दिष्टत्यर्थमदृष्टमेवाहवनीयादित्वमपे-क्षितम्। अतो नैष दृष्टान्तः। यदि चादृष्टमृत्विक्त्वं व-रणभरणाभ्यां जन्येत ततः सर्वे ऽपि यजमानेषु तदाधा-तव्यं तद्विशेषास्वाध्वर्य्वादयो दीक्षावाक्ये ऽनूद्यन्तइति वरणभरणे कर्तव्ये स्याताम्। तत्र वरणर्त्विजामा-नमनार्हत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्म्मत्वात्। परिक्रयस्य ता-दर्थ्यादिति च विरुध्यते। तस्मात्कर्म्मयोग्यतया ऽवधा-रितानामेव वरणभरणाभ्यामुपादाननियमः कर्म्मार्थः क्रियते। ऋत्विक्शब्दस्यावैगुण्यात्तद्विषय एवोपसंक्रिय-माणः सतो ऽप्यन्यान्याऽयान्तालम्बते। सत्रे तु स्वयंक-र्तृकत्वाद्वरणभरणयोरनपेक्षितयोरग्रहणाद्धिनैव ताभ्या-मवैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणैवाध्वर्य्युत्वादिसिद्धिः। त-द्यथा पौर्णमास्यां विना ऽपि शाखापरिवासनेन यद्देवा-ङ्गारापोहनचमं द्रव्यं स एवोपवेष इत्यदोषः। तस्मा-द्यथा यूपस्य स्वरुं करोतीत्यत्रादाने कर्म्मशब्द इति व-

स्यति तथा ऽत्र भाष्यकारस्य द्रष्टव्यम् ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

न सर्वेषामधिकारः ॥ ३५ ॥

वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे ह्यष्टत्वादय उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमानाः शक्नुवन्त्यवयवत्वं गमयितुम् । स्तुत्या चोपयुज्यन्ते । न त्विह परमसंख्योपात्ता यदधिकारात्सप्तदशत्वमवयवः प्रतीयेत स्तुत्यर्थं च स्यात्तस्मादृत्विक्त्वोपसंहारार्थमेवैतदिति सप्तदशर्त्विजः ।

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

प्रकृतानां ये के चित्सप्तदशेति प्राप्ते ऽभिधीयते । सामानाधिकरण्यप्रयोगान्नियमः तच्च दक्षिणादानक्रमवाक्यगतं ब्रह्मादीनां दृश्यते न चमसाध्वर्यूणाम् । यद्यपि च सिद्धमृत्विक्त्वमनूद्यमानं न शक्यमुपसंहर्त्तुमिति बुद्धिर्भवति तथा ऽपि सप्तदशश्रुत्यपेक्षितविशेषावस्थानं तदेष्वेव वेदेन सिद्धवदाश्रितमतो ऽस्माकमेवं परिच्छेदो भवति नूनमेतएवर्त्विज इति ।

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

ये ऋत्विजस्ते यजमाना इति यजमानार्त्विक्शब्दौ समानविषयौ नियम्य यजमानसंस्कारं दीक्षां ब्रह्मादिषु क्रमार्थमनुवदन्नेतेषु तौ भावयतीति दर्शयति ।

तस्माद्ब्राह्मणत्वादिकारणयोग्येष्वेवर्त्तौ यजत्सु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु । तद्विषयमेव चर्त्तुयजनं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथा सास्नादिमज्जमनं गोशब्दस्य । यथा धाय्याशब्दः सामिधेनीषु निपात्यमानास्वेवेत्यवधारणान्नान्यासु धीयमानास्वपि धाय्याशब्दवाच्यत्वं भवतीत्यवधार्यते । तथैवर्त्तावेव यजत्सु भवति न तु भवत्स्वेवेत्यवधारयितव्यम् ।

स्वामिसप्तदशाः कर्म्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

दीक्षादक्षिणावाक्ययोः षोडशानां संकीर्त्तनात्तावन्तो ऽवधारिताः । सप्तदशः कस्तेषामिति न ज्ञायते । सदस्ययजमानचमसाध्वर्य्यवस्त्ववशिष्यन्ते । तत्र चमसाध्वर्य्यूणां तुल्यकल्पत्वादन्यतरावधारणप्रमाणं नास्तीति सदस्ययजमानयोरन्यतरः संदिह्यते तत्र कर्म्मकरत्वसामान्यात्सदस्यग्रहणप्रसक्तावभिधीयते । स्वामिसप्तदशाः स्युरिति । कथं पुनः पूर्ववत्त्ऽयजनकर्म्मनिमित्तत्वमनभ्युपगम्याधुना तत्सामान्यात्स्वामिनः ऋत्विक्कर्माभिधीयते । सदस्यं वृणीतइति चोत्पत्तिसंयोगादध्वर्य्वादिवद्भेदः । न च ब्राह्मणयवयवप्रसिद्धिः संभवति समुदायप्रसिद्ध्या बाधितत्वात् । न च ब्राह्मणः पुनर्वरणं विधातुमनुवदितुं वा शक्यमध्वर्य्वादिष्वप्येवमेव प्रसङ्गात् । सर्वेषु चोपहवादिषु ब्रह्ममन्त्रव्यतिरेकेणास्य मन्त्रः पठ्यते । तत्र धाय्याय्यो विकल्प धाम्नीयेत । न च चमससंबन्धे ऽपि ब्राह्मणः संकीर्त्तनं सद-

स्यशब्देनोपयुज्यते । सामर्थ्याच्चित्तेन चोपद्रष्टा सदस्येनावश्यं भवितव्यम् । यो ऽपि च प्रत्यवेक्षणाद्वृतो यजतीति शक्यो वक्तुम् सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन तं वृणते । तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रियेति । उच्यते ।

क्रत्वकर्तृत्वेन नैवेह सदस्यस्य निराक्रिया ।
चमसाध्वर्युवच्चैष नर्त्विगित्यभिधीयते ॥

सदस्यो हि भेदेन वरीतव्य एव न च ब्रह्मा सदस्यशब्देनोच्यते । ऋतुयजने सति वरणेनर्त्विक्त्वनियमाद्दक्षिणाभागसंबन्धद्वादशाहदीक्षावाक्ययोश्चासंकीर्त्तनादृत्विगिति नोच्यते । यथा सत्यपि वरणे ऋतुयजनसंबन्धे च कारणद्वयासंभवाच्चमसाध्वर्य्यवं ऋत्विजो नोक्ताः । स्वामिनस्तु यद्यपि च वरणं नास्ति तथा ऽप्यन्यत्सर्वमस्तीति युक्तमृत्विक्त्वम । यत्तु सदस्यो ऽपि प्रत्यवेक्षणाद्यजतीति । वचनसामर्थ्यादेवासौ व्रियते न तु कश्चित्पदार्थस्तदधीनः येनास्य व्यपदेशः स्यान्न च प्रत्यवेक्षणं नाम कश्चित्पदार्थो येनास्य कर्तृविशेषः केनचित्प्रमाणेन नियम्येत । तस्मात्सत्येव सदस्ये सूक्तं स्वामिसप्तदशा इति । यत्तु भाष्यकारेण किंचित्सदस्यनिराकरणपरमुक्तं तदृत्विक्त्वनिराकरणपरस्यातिरभसवचनमित्युपेक्षणीयम् ।

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

एवं कर्तृभेदं प्रतिपाद्येदानीं समाख्याविनियोगस्य पूर्वपक्षं रचयति स्म तत्र ते सर्वार्था इति । न ज्ञायते किं क्र-

स्वर्थंपुरुषार्थाभिप्रायमुत क्रत्वर्थसर्वार्थाभिप्रायम् तचाऽपि किं वाक्यसंयुक्तसर्वार्था उताऽसंयुक्तसर्वार्थाः। यदि तावत् पुरुषार्थो ऽपीत्यभिप्रायः स वरणभरणयोः प्रकरणाम्नानेन क्रत्वर्थत्वादयुक्तः। उक्तं हि। प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवदित्यादिषु। तथैकादशे वक्ष्यति निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यादिति। तस्मादेवं तावन्न सर्वार्थत्वम्। नापि संयुक्तेषु तान्पुरो ऽध्वर्युंर्विभजतीत्यादिकश्रुतानामन्येषामवतरणमस्तीति। यानि त्वसंयुक्तानि कार्य्याणि तानि यत्र तत्र वेदे पठितानि येन केन चित्कर्त्रा यथासामर्थ्यं कर्त्तव्यानीति सर्वार्थाः। प्रयुक्तत्वादिति सर्वाणि हि कार्य्याणि प्रकुर्वन्ति तान्प्रयोक्तुम्। तथा ते ऽपि कार्य्याणि सर्वं पुरुषकार्य्यमिति यद्यत्कर्म्मणि पुरुषैः प्राग्वचनविशेषात्स्वसामर्थ्येन शक्यते तत्तदित्येवं युज्यते न पुरुषार्थाभिप्रायेण। ये पुनराहवनीयादयस्तेषां सर्वार्थत्वमप्रस्तुतमेव न च प्रसङ्गादुच्यते। स्वकालत्वस्य हेतोरप्यसमर्थत्वात्। न च तस्योत्तरपक्षे कश्चित्पक्षस्य हेतोर्वा परामर्शो ऽस्ति। यदि च लौकिककार्य्यापेक्षया सर्वार्थत्वमभिधीयते ततो विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वादित्युक्त्वा निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यादित्यत्र निर्णीतत्वादविचार्य्यम्। यदपि वेदविहिताग्निकार्य्यसर्वार्थत्वं प्रकृतिविकृत्योः तदप्यग्निमुपनिधाय स्तुवते इत्युदाहृत्य विशये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वान्न वैदिकमर्थनिर्देशात्। तथोत्पत्तिरितरेषां धिष्ण्याग्नीनां स्यादिति निर्णीतत्वादविचार्यम्। सिद्धान्तवचनमेवैतन्निराकरणोक्त्यभावात्। तस्मादेवं वर्ण्यते। नैवेदमग्नीनां स-

र्वार्थत्वं पूर्वपक्षीकृतं किं तर्ह्यधिकरणान्तरसूत्रोक्तन्यायप्रतिपादितानुमितपूर्वपक्षः सिद्धान्त एवायं सूत्रवाक्यभेदेनोच्यते न चैतदग्निकार्यापेक्षया सर्वार्थत्वं किं तर्हि प्रकृतिविकृत्यपेक्षया । तत्रानारभ्यवादन्यायेनाधानवदेव पूर्वोत्तरपक्षौ रचयितव्यौ किमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्था आहो स्वित्सर्वार्था इति । तत्र तत्प्रकृत्यर्थं यथा ऽनारभ्यवादाः प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते अग्नयः सर्वार्थाः प्रकृतिविकृत्यर्था भवेयुः । कुतः । स्वकालत्वात्स्वतन्त्रोत्पत्तित्वादित्यर्थः । तदेतद्दर्शितं सर्वार्थं वा ऽऽधानस्य स्वकालत्वादित्यत्र । न त्वेतत्सर्वविषयं सर्वार्थत्वमवकल्पते ।

> द्वारं येषु पराधीनं तेषु तत्प्राप्त्यपेक्षया ।
> प्राप्नुवन्तीदृशा भावा न स्वतन्त्राः कथं चन ॥
> शास्त्रेण चोदिता ये हि दर्विहोमाः स्वरूपतः ।
> तेष्वेवाहवनीयः स्यान्न यागेष्वप्यचोदनात् ॥

यत् जुहोति तदाहवनीये इति श्रूयते न यद्यजेरन्निति तेनावश्यमाहवनीयचोदनया तावत्प्रतीक्षितव्यं यावच्चतुरवत्तं जुहोति यद्ग्रहान् जुहोति यच्चमसान् जुहोतीति चातिदेशेन संबन्धाद्द्वारं प्राप्तम् ।

> ततश्चाहवनीयेन सहैवास्यातिदेशतः ।
> प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्ययं निश्चयो भवेत् ॥

तथा च तासामेभिः प्रकृतितः प्रयाजवदिति सिद्धवत्प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितम् । तथा वैकृतचरुपुरोडाशानां प्रत्यक्षहविःश्रपणविधानाद्गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नास्तीत्यवश्यं सगार्हपत्यमेव श्रपणं प्रकृतितः प्राप्नुवदपे-

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	६	०	०
पराशर संहिता	०	६	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	५	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिधान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
अभिज्ञान शकुन्तला	१	०	०
आशुबोध व्याकरण	२	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०
उणादिसूत्र वृत्ती	२	०	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डाना १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १२	१२	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं.	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ८	८	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डे २	२	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्यव्याख्यानम्)	३	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

व्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES:

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 72.

तन्त्रवार्तिकम्.

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-
विरचिता ।

THE TANTRAVÂRTIKA,

A GLOSS ON SABARA SVÂMI'S COMMENTARY
ON THE MÎMÂMSÂ SÛTRAS,
BY BHATTA KUMÂRILA.

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT GANGÂDHARA SÂSTRI, C. I. E.
PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus XIII.

BENARES.
Published by the Proprietors, Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilâs Press,
BENARES.

1903.

चितव्यम् अग्निषु पर्य्यवसितम् । अतिविद्युत्तरं सूत्रमारभ्यते ।

तत्संयोगात्कर्म्मणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥४०॥

समाख्यासंयोगाद्व्यवस्था भवेन्न हि हौत्रमकुर्वतो होतृसमाख्या ऽर्थवती भवति । नापि तेनाक्रियमाणस्य हौत्रव्यपदेशो ऽवकल्पते । तस्मादन्यथा ऽनुपपत्त्या कल्पितया श्रुत्या विनियोगः । तत्र केचिदाहुः । अन्योन्यनिरपेक्षयोरेव रूढिरूपेण कर्तृकर्म्मसमाख्ययोः प्रसिद्धयोरक्षरसारूप्येणोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुतः ।

संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते ।

न चेह प्राक्समाख्यानात्किं चित्संयोगकारणम् ॥

होतृशब्दस्तावन्न हौत्रनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्ययलोपप्रातिपदिकप्रत्यापत्त्योरस्मरणादवगतमेतत् । न च राजशब्दादिव राज्यशब्दो होतृशब्दाद्धौत्रशब्दः शक्यः कल्पयितुं न हि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रियस्य रक्षणं विहितं तद्राजकर्म्मत्वेन ज्ञायमानं प्रत्ययार्थत्वं प्रतिपद्यते तथेह केन चित्साभिधेन्यनुवचनादेर्हौत्रकर्म्मत्वं प्रसिद्धं यन्निमित्ता समाख्या स्यान्न चैवं सति समाख्या विनियोजकोत्यवसीयते । कथं तर्ह्यसत्यामवयवव्युत्पत्तौ विनियोगः । उक्तमेतच्छब्दसारूप्यमात्रादिति । न त्वेतद्युक्तम् । यदि होतुः कर्म्म हौत्रमिति एवं न व्युत्पाद्यते ततोऽन्तरेणैव कर्तृकर्म्मसंबन्धं रूढ्या सारूप्यसमाख्ययोरुपपन्नत्वान्नार्थापत्तिः श्रुतिं कल्पयेन्न हि व-

र्थसामान्यमात्रेण शालामालयोः कश्चित्संबन्धः । तथा च वक्ष्यति । न हि कावरथन्तरे रथंतरसंबन्धः कश्चिदस्तीति । यदपि च कृते राज्ञः कर्मसंबन्धे राज्यशब्दः प्रवर्त्ततइति । तदयुक्तं संबन्धस्यादिमत्त्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथैव तत्र नित्ययोरेव शब्दार्थयोर्नित्यएव संबन्धे शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुत्वप्रतिपत्तिवेलायां राजशब्दमन्वाख्याय राज्यशब्दो ऽन्वाख्यायमानो यौगिकस्तन्निमित्तश्चोच्यमानो ऽपि नित्यनिमित्तत्वान्नादिमत्त्वं प्रतिपद्यते तथैवात्र हौत्रमिति इद्धिदर्शनाद्धोतृशब्दात्तस्येदं कर्मेत्येवमन्वाख्यानमिति गम्यते । केन तु तत्तस्य कर्मावगतमिति समाख्यादर्शनात्तदेव तादृशं वचनमनुमास्यामहे । नन्वितरेतराश्रयं प्राप्नोति समाख्यातस्तद्वचनं तेन क्लृप्ते संयोगे समाख्यासिद्धिरिति नैष दोषः । समाख्या तावत्प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्षा । सा तु केन निमित्तेन प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्ततयैव निमित्तमपेक्षते। न च तदस्ति तस्मान्नूनमीदृशी श्रुतिरस्ति । यथा हौत्रा कर्त्तव्यमेतदिति सर्वत्रैव लिङ्गादिष्वेवमेतद्भवतीति व्याख्यातमतो नेतरेतराश्रयत्वमिति । ननु चेदमाख्या चैवं तदर्थत्वादित्यनेनैवाधिकरणेन सिद्धम् । सत्यं सिद्धं न तु तत्र विरोधाविरोधौ विचारितौ । इह तु योग्यत्वप्रकरणविशेषात्सर्वार्थत्वप्रसक्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति उत्तरविवक्षया वा ऽनुवदतीत्यपुनरुक्तम् ।

तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः॥४१॥

विशेषसमाख्या ऽपि विशेषश्रुतिवदेव शीघ्रतरप्रवृत्तेर्बाधिका भवति ।

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

सामान्यसमाख्याविनियोगस्यैवैतल्लिङ्गम् । विशेषसमाख्यायां तु किं चिदन्यद्द्रष्टव्यम् ।

प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥

उपदेशात्सिद्धे समाख्याबाधे समस्तैकदेशविषयत्वेन विचारः । ज्योतिष्टोमप्रकरण एवैतच्छ्रूयते । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति प्रदर्शनार्थं त्वग्नीषोमीयइत्युक्तम् । तत्र सर्वप्रैषाणामाध्वर्यवत्वं सर्वानुवचनानां च हौत्रसमाख्यानम् । तत्किमनेन उपदेशेन समस्तविषयः समाख्ययोर्बाध उत क्व चिदेवेति । किं प्राप्तं प्रैषानुवचनोद्देशेन मैत्रावरुणोपादानादुद्दिश्यमानयोश्च शब्दप्रतिपादितसाहित्यविवक्षाऽनुपपत्तेः श्रूयमाणश्च चशब्दः समुच्चयान्वाचयमात्रं प्रतिपादयति नेतरेतरयोगसमाहारौ नित्यं समासगम्यत्वात् । न चेहान्वाचयलक्षणमुभयोस्तुल्यत्वादुपपद्यतइति समुच्चयः स्यात् । स च पृथगपि सर्वेष्वनुष्ठीयमानेषु संभवत्येवेति सामान्यवचनात्सर्वप्रत्ययः ।

पुरोनुवाक्याऽधिकारो वा प्रैषसन्निधानात् ॥ ४४ ॥

न सर्वप्रैषानुवचनेष्वसौ भवेत् । क्व तर्हि पुरोऽनुवाक्यासु । प्रैषान्तान्यनुवचनानि पुरोनुवाक्यास्ताश्च प्रकृत्यैतद्वचनं प्रवृत्तम् । तस्मान्मैत्रावरुण इति ।

ताश्च ताहृश्यो हौत्रएव पठिता इति तस्यैव केव-लस्य प्राप्नुवन्ति । यस्तु तामामन्ते यजेतिशब्दः स इष्टिप्रकृतिकेषु तावदृत्क्ष्वतिदेशेनाध्वर्य्योः प्राप्नोति सो-मयागेष्वपि प्रैषेषु च पराधिकारादित्येवं निवर्त्तमान-स्तेषां यतो विशेषः स्यादित्येवं मैत्रावरुणस्यैवाथ वा प्रेषकस्योभयत्र कर्तृत्वाद्वक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रेष्यत्वं मै-त्रावरुणस्य कल्पयित्वा होतुरेव प्राप्नोति । तथा ऽध्व-र्य्योः प्रेष्येति प्रेषान्तराम्नानाद्यजेत्येष निवर्त्तमानः प्र-तिप्रस्थातुः प्राप्नोति शेषाणि तु प्रैषानुवचनानि निर्ज्ञात-कर्तृविशेषत्वान्निराकाङ्क्षाण्येवेति न तेषु मैत्रावरुणवि-धिः संभवति । पुरोऽनुवाक्यानां पुनरुभयांशपातित्वादे-कपदार्थत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेर्होतुरध्वर्य्योश्च प्र-च्यवमानानां साकाङ्क्षत्वसन्निधानाच्च युक्तो मैत्रावरुणवि-धिरेवं चशब्दो ऽपि सह प्रयोगादपि प्रकृष्टार्थः समर्थितो भवति प्रैषसन्निधानात् । न च प्रेष्येत्यादयो ऽपि प्रैषा-स्तस्यैवात्मविषयाः संभवन्ति ।

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥४५॥

चमसांश्चमसाध्वर्य्यवः समा-ख्यानात् ॥ ४६ ॥

उन्नयनासादनहोमादि यावत्किंचिदध्वर्य्योश्चमसेषु प्रा-प्नोति तत्सर्वं विशेषसमाख्यानाच्चमसाध्वर्य्युभिः कर्त्तव्यम् ।

अध्वर्य्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥४७॥

सा नाम विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्यां बा-

भते या तन्निरपेक्षा प्रवर्त्तते चमसाध्वर्य्युसमाख्या तु चमसेष्वध्वर्य्युवद्दृष्टिं प्रतिपादयति । तद्यदि तावदध्वर्य्युर्नैव जुहुयान्न तर्हि तान् जुह्वतस्ते चमसाध्वर्य्यवो भवन्ति । काममजुह्वत एव तद्भावं लभेरन्नान्यथा । यदि तु स जुहोति ततः कदा चित्तस्य व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां ते जुह्वतस्तद्भवेयुस्तस्माज्जुहोत्यध्वर्य्युः ।

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥

वषट्कारिणं प्रति प्रयोजनान्तराभावाद्भक्षार्थे मन्त्रे चमसाध्वर्य्युं नेतारं ब्रुवन्नक्तस्य भक्षणासंभवाद्य एव जुहोति स एव प्रयच्छति भक्षणार्थं तं च ग्रहीतृत्वेन चमसाध्वर्य्यूणां व्यापृतत्वात्तेभ्योऽन्यमध्वर्य्युं दर्शयति ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्यत्र व्याख्यातं यथाङ्गानि प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्त इति । तस्माच्छ्येने सर्वे पदार्थास्तोदकप्राप्ता उद्गातृभिः कर्त्तव्या इति ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात्सहकारिपक्षे ॥ ५१ ॥

उक्तं वक्ष्यते चैतद्यथा जघन्यकालत्वात्प्रयोगव-

चनस्थोद्‌काहुर्वल इति प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमा-
ख्या सा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला । यावन्नातिदेशेनाङ्गानि प्राप्यन्ते तावत्तस्य कर्त्तारं नियच्छति यदा तु प्राप्तानि भवन्ति तदैषां क्लृप्तकर्तृसंबन्धान्न कदा चिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्राप्तबाधो भवति श्रुतिकल्पनेन समाख्याया विप्रकृष्टत्वात् । उक्तं ह्येतद्यथा क्लृप्तमूलानां प्रमाणानां प्राप्तबाधो भवति न कल्प्यमूलानामिति । तस्मात्प्राकृतग्रहणेन तदधिकारसामर्थ्याज्ज्योतिष्टोमवदेव नानाकर्तृकः स्याद्यपि च प्रकृतावपि समाख्ययैव नानाकर्त्तारस्तथाऽपि क्लृप्तसंबन्धत्वादिह श्रुतितुल्यता । यत्त्वप्राकृतं किं चिदाम्नायते तस्य प्रधानसमाख्यातः कर्त्ता भविष्यतीति दर्शयन्नाह अव्यक्तः शेषइति । अक्लृप्तावस्थत्वादव्यक्तोऽयं कर्तृसंबन्धः क्लृप्तादन्यत्र भवितुमर्हति । न त्वस्य विषयः सम्यगवद्युध्यते । करण्टकविनोदनादीनि यद्वा प्रधानसमाख्याते वेदे पठ्यन्ते वेदान्तरे वा यदि तावत्तत्रैव ततः समाख्ययैव तेषां कर्तृसंबन्धो न प्रधानद्वारेणाथ तु वेदान्तरे पठ्यन्ते ततः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तयैव विशेषसमाख्यया बलीयस्या भवितव्यम् । अथात्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्याय आश्रीयते ततः स्तोत्रशस्त्रादीनां ज्योतिष्टोमस्याध्वर्य्यवसमाख्यानादध्वर्य्युकर्तृकत्वप्रसङ्गः । न चात्र मन्त्रं प्रातःसवनहृत्यादिवत्समाधानमस्ति तस्मान्न प्रधानेनाङ्गेषु स्वसमाख्या बाध्यते । सा त्वौत्पत्तिकेन कर्तृसंबन्धेन विनियुक्तार्था सती प्रधानेन गृह्यते न चाङ्गानां प्रधानद्वारेणाध्वर्य्यवादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रधानान्याध्वर्य्यवादिसमाख्याभियुज्यन्ते

गुणभूतेषु कर्तृव्यापारात्। या च प्रधानेषु न व्यापृता सा तद्द्वारेणाङ्गेष्ववतरीष्यतीति कुत एतत्। ऋग्वेदादिसमाख्या प्रधानेऽङ्गेषु चाविरुद्धा। तेन क्रियत इति च तत्र व्यपदेशः। स च प्रधानप्रयोगवचनेन विधेयत्वादङ्गेषु युज्यते पाठकृता चाध्वर्य्यवादिसमाख्या सा यथापाठमेव भवितुमर्हति। न चात्र गुणसुखाव्यतिक्रमन्यायेनानभ्युपगतेन किं चिद्ध्यति। काण्डकविनोदनादयश्च प्रधानवदसमानोत्पत्तय एव द्रष्टव्याः। तदात्मना च शक्यमव्यक्तः शेषद्रति वक्तुं नावश्यं प्रधानादेवावतरन्ती समाख्याऽनुगृह्यते साक्षादनुग्रहेऽप्यननुग्रहेऽपि वाऽन्याङ्गेषु कृतार्थत्वेनाविरोधात्तेन प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तेषु समाख्या विनियोक्त्रीति सिद्धम्।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः।

तृतीयाध्यायस्य अष्टमः पादः।

श्रीगणेशाय नमः।

स्वामिकर्म्म परिक्रयःकर्म्मणस्तदर्थत्वात्॥ १॥

समाख्यापवादत्वेनैतदपि विचार्य्यते। किं परिक्रय आध्वर्य्यवादिष्वाम्नानात्तत्समाख्यातैः पुरुषैः कर्त्तव्य उत स्वामिनेति। सिद्धे त्वेतस्मिन्नन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानादित्येतद्द्रष्टव्यम्। तथा स्वामिना लौकिक उपाय आश्रयेो यथा ऽध्वर्य्वादयः स्वद्रव्येणेतरान्परिक्रीणते समाख्यानुग्रहार्थमिति प्राप्ते ऽभिधीयते।

लौकिकाश्रयणं तत्र यत्र नान्यो ऽस्ति वैदिकः।
वैदिके दक्षिणादाने सति किं लौकिकाश्रयः॥

परिक्रयेण हि सर्वत्र स्वयं कर्तृत्वं यजमानस्योपपादितं यदि परिक्रयमपि न कुर्य्यान्न क्वचित्कर्तृत्वं प्रतिपद्यते। लौकिकेनोपायेन प्रतिपत्स्यतइति चेत्। न वचनादृते स्वयंकर्तृत्वबाधासंभवात्। तस्मात्स्वामिकर्म्म।

वचनादितरेषां स्यात्॥ २॥

उपदध्यादिति परस्मैपदादयाजमानत्वे ऽवधा-

रिते वरदानमृत्विक्कर्म तत्सिद्धिश्च यदि तावच्छास्त्रीयेण परिक्रयेण लभ्यते ततो ऽस्त्येव यजमानस्य कर्तृत्वमथ न लभ्यते ततो लौकिक उपाय इति।

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्म्मवद्व्यवतिष्ठेरन् ॥३॥

कर्तृत्वमेवैतैर्विना विगुणमिति यथासमाख्यं संस्काराः।

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्म्मवत् ॥ ४ ॥

पुरुषप्रधानत्वादेषां याजमानता गुणभूते हि कर्तर्य्यपेक्षिते समाख्या नियामिका भवति प्रधानत्वं च यजमानस्यासंदिग्धमवधारितम्। न चैते कर्तृत्वसंजननार्थास्तैर्विना ऽपि सिद्धे कर्तृत्वे फलमात्रानुत्पादात् ऋत्विक्फलं च दक्षिणालाभात्मकं विना ऽपि तैरुपलभ्यते न तु याजमानम्। तस्माद्यथैव प्रधानानि पुरुषार्थत्वाद्यजमानकर्तृकाणि भवन्ति एवमेते यथाप्राप्तरूपाणामेव वेषां यजमानगामित्वमिति न दन्तधावनमध्वर्य्युणा गृहीत्वा यजमानस्य दन्ताः क्षालयितव्याः। केशश्मश्रुवपने ऽपि नित्यं नापितकर्तृत्वमिति नाध्वर्य्योः क्षुरग्रहणापत्तिः।

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

अध्वर्य्युव्यापारे चाभ्यनक्तीति परस्मैपदेन निर्देशादभ्यङ्क्त इत्यात्मनेपदयुक्तो विधिर्य्यजमानस्येति गम्यते।

गुणत्वेन तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

यच्चितरत्कर्मवत्समाख्यया नियम्यतइति । तत्र समाख्या नियामका भवति यत्र कर्त्तुरपेक्षा का चासौ यदर्थः परिक्रयः स च कर्त्तुः का विद्वत्त्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय । तद्दर्शयति कल्पनीयो हि वपनादिभिः सह विनैवापेक्षया संबन्ध इतरैः पुनः कर्त्रोपेक्षणादिति ।

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

प्रधानापूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य संस्काराः सन्निकृष्टाः सुखमपूर्वेण ग्रहीष्यन्ते । तत्सिद्ध्यर्थत्वाद्वा तत्रैव कर्त्तव्या इति ।

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

अनेन च न्यायेन यजमानस्य समाख्यया चर्त्विजां भवन्तु विरोधाभावान्न च संस्कारत्वात्प्रतिप्रधानमावर्त्तमाना दोक्ष्यन्तीति चोदिते वदति नैतद्युक्तं सर्वं हि यजमानेन स्वयं कर्त्तव्यं परिक्रयेण वा कारयितव्यम् । तद्यदि संस्कारानध्वर्य्वादयः कुर्युस्ते परिक्रयस्यायोग्यत्वेनासाध्यत्वान्न कारिता नापि कृता इत्यकर्माङ्गमेव स्युस्तस्मान्नर्त्विग्यजमानानामेते समानविधाना इति ।

तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥

तपसो दुःखकरत्वात्कर्त्ता गुणभूतः समाख्यया नियम्यतइत्याशङ्कां निवर्त्तयति । यस्मादिदमपि संस्कारवत्फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वं करोति यजमानस्य च यो-

ग्यत्वमप्रतिबद्धं कर्त्तव्यं मन्त्रिंजस्तस्माद्याजमानम् । यो-ग्यता च सर्वत्रैव द्विप्रकारा दोषापनयेन गुणान्तरोप-जननेन वा भवति तत्र संस्कारा गुणान्तरमुपजनयन्ति । तपश्च दोषनिर्घातं करोति । यो हि ज्योतिष्टोमादि करोति तस्यैकान्तेनास्मिन्नन्यस्मिन्वा जन्मनि विहिता-करणप्रतिषिद्धसेवानिमित्ता दोषाः सन्ति ते चानपनी-ताः क्रतुविपरीतस्य फलोपभोगदानादत्यन्ताविगुणस्यापि क्रतोः फलं प्रतिबध्नन्ति । सो ऽयं क्रतुरप्रतिबन्धहेतुं कं चिदपेक्षते । तत्र प्रकरणश्रुतस्यैव तपसो ऽवश्यं क्रतुं प्रति कथं चिदुपकारकत्वं कल्पयितव्यम् । तत्रापेक्षा-सन्निधियोग्यत्वैर्दोषक्षपणकल्पनमेव ज्यायः । शक्यं हि दुःखदानादधर्मस्य कार्यविरोधिनस्तपसा ऽपनयनम् । यथैव प्रायश्चित्तचरणाद्दुःखेनाल्पेनापि सता महते दुः-खान्तराय प्रवृत्तः सन्नधर्मो विनाश्यतइति वचनाद्गम्यते तथैवात्र द्रष्टव्यम् । यानि त्वकर्माङ्गभूतान्येव तपांसि श्रूयन्ते फलसंबद्धानि वा तेषां फलसाधनस्यापरस्याभा-वात्प्रतिबन्धनिराकरणापेक्षा नास्तीति स्वर्गादेव क-ल्प्यते यानि तु प्रायश्चित्ततपांसि तेषां दोषापहारमा-त्रमेव फलमिति न सर्वत्रैकरूपत्वमध्यवसातव्यम् ।

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

मेधार्हत्ववाक्यशेषस्यासुमेवार्थं द्योतयति ।

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

वरदानवदेतद्द्रष्टव्यमृत्विज उपवसन्तीति ।

गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यात् ॥१२॥

गुणत्वे तस्य निर्देश इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे ये संस्काराः सन्तो वचनादृत्विजां जातास्ते किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति । तत्र हि तोषणोषादयो हि पौ- द्गात्रादिषु पठ्यमानाः सत्यपि संस्कारत्वे वचनादृत्विजां क्रियमाणाः समाख्याविषयतां प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः।

संस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्यागोचरे सति ।
वचनेनर्त्विजां येन तेनैवान्येष्वपि स्थिताः ॥

ऋत्विगुद्देशेन ह्येते विधीयमानाः प्रतिप्रधानावृत्ति- न्यायात्सर्वेषां भवन्तो न शक्याः समाख्यया बाधितुम् । तस्मादिह न व्यवस्था स्यादिति ।

तथा कामो ऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

प्रधानकामस्य यजेतेत्यात्मनेपदात्सामानाधिक- रण्यादाधानगताच्चात्मनेपदात्प्रधानकर्तृविषयत्वे ऽन्यतः सिद्धे ये गुणकामाः सदोमानविशेषादिषु श्रुतास्तेषु मि- नुयादित्यनेन समानकर्तृत्वादविरुद्धया समाख्यया ऽध्वर्युविषयत्वे प्राप्ते प्रधानगतेनात्मनेपदेन समस्तप्रयो- गविषयः फलसंबन्धो यजमानविषयो ऽवगम्यत इति यदि कामयेत यजमान इति प्रकरणादवधार्य तद्गा- मित्वं गम्यते । तथा चाध्वर्य्युव्यापारे परस्मैपदमुपप- द्यते ऽन्यथा डुमिञ्प्रक्षेपण इत्यस्य कर्त्रभिप्रायक्रिया- फलविवक्षायां ञित्त्वादात्मनेपदं स्यात् । अनया च श्रु- त्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं बाधितमित्यदोषस्तद्व- शेन वा यजमानप्रार्थनानुसारो यो ऽध्वर्य्योः काम एष मे

यजमानो वृष्टिं प्राप्नुयादिति तदपेक्षया सामानाधिकरण्यमविरुद्धं तथाशब्देन च पूर्वाधिकरणादेतावदतिदिश्यते समाख्यया न नियम्यत इति।

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

अन्यच्च वचनादितरेषां स्यादिह तादृशस्य वचनस्याभावाद्व्यपदेशादित्युच्यते। वाशब्दोपादानाद्यजमानव्यतिरेकेण चात्मग्रहणाच्चतुर्थ्यां च विस्पष्टतादर्थ्यप्रतीतेरात्मने वा यजमानाय वेति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध इति शक्यं विज्ञातुम्।

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

अकर्मसंयुक्ता आशीर्मन्त्राः समाख्यया नियम्यन्ते न हि तेभ्यः फलनिष्पत्तिर्मन्त्राणामविधायकत्वादन्यस्य च फलकल्पनाहेतोरसंभवात्। यत्त्वाशासनं तद्यजमानवदध्वर्योरप्युत्साहकरत्वेनाविशिष्टमिति प्राप्ते याजमाना इत्युच्यते। ते हि फलान्तराभावात्प्रधानफलप्राप्तिमाशासते। यजमानेन च तदाशासनीयं नर्त्विजा तदीयस्य दक्षिणालाभस्यान्यथाऽपि सिद्धत्वाद्यजमानाच्च लभ्यमानत्वेनाग्नेरप्रार्थनीयत्वात्। अथ यजमानार्थमेवासौ प्रार्थयेत तत्र आयुर्मे देहीत्यात्मविषयं संहिरुध्येत। तस्माद्यजमानेनैव प्रधानफलप्राप्तिरूपेणात्मोत्साहनार्थं प्रयोक्तव्या इति।

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

आशीर्मन्त्रं च प्रवसद्यजमानाग्निहोत्रेष्वप्युप-

स्थानार्थं प्रोषितस्य दर्शयति न चर्त्विजः प्रोषितस्य ऋत्विक्त्वं संभवति कर्म्मसंयोगाभावाद्यजमानस्य तु द्रव्यत्यागेनोपपद्यते । तस्मात्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ।

द्व्याम्नातेषूभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

आज्यग्रहणादिमन्त्रेषु सामान्येनाध्वर्य्यवे पुनर्विशेषेण याजमाने काण्डे पठ्यमानेषु किमुभौ प्रयोक्तारौ विकल्पेन समुच्चयेन वा अथान्यतर इति । तत्राध्वर्य्यवत्वे विकल्पे वा प्राप्ते द्वावित्याह । ननु च विशेषसमाख्यानात्केवलयाजमानत्वमेव स्यात् । तत्र वयं विशेषसमाख्यां बलीयसीमिच्छामो यत्र सकृदाम्नानं ये तु सामान्ये विशेषे च भेदेनाम्नायन्ते तेषु यदि विशेषसमाख्याऽङ्गीक्रियते ततः सामान्यपाठस्यानर्थक्यमेव स्यादेकविषयत्वे च सामान्यं विशेषो बाधते सत्यपि त्वत्र मन्त्राभेदे पाठभेदाद्विषयान्यत्वं पाठस्य हि भेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । न च तदुभयप्रयोज्यत्वादन्यत्संभवति तस्मादुभावपीति । ननु द्वयोः पाठयोरेकः स्वरूपप्रज्ञापनार्थ इतरो विनियोगार्थः स्यात्तत्रापि मन्त्राणां कर्म्मप्रकाशनार्थत्वादङ्गप्रधानानां च समानकर्तृकत्वाद्यत्रैवाज्यग्रहणादि कार्य्यमाम्नातं तत्रैव समाख्यातेनैव कर्त्रा विनियोगो युक्तस्तत्रैव च मन्त्रस्य प्रयोज्यत्वेनावगतस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षा भवति नेतरत्र । रूपमात्रप्रज्ञापनस्यान्तरेणाऽपि कर्म्मकालप्रयोगमध्ययनमात्रेणैव सिद्धत्वादाज्यग्रहणादि,वासंदिग्धमाध्वर्य्यवम् ।

तस्मान्न यजमानेन प्रयोक्तव्या इति । उच्यते । याजमाने ऽपि रूपमात्रादेवान्तरेणापि कार्य्यं प्रयोज्यत्वेनावधारणादस्त्येव कर्त्तृपेचेति यजमानकर्तृत्वसिद्धिः। किं पुनस्तेषां प्रयुज्यमानानां प्रयोज्यत्वम् । उच्यते। यथैवाध्वर्य्युणा पदार्थाः कर्त्तव्यास्तथैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्यास्तद्यत्र मन्त्रा नाम्नायन्ते तत्रोपायान्तरेण प्रत्यवेक्ष्यते इह तु मन्त्रैरित्यर्थवत्ता ।

ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितो ऽस्ति ॥ १८ ॥

यत्र यजमानं वाचयतीति श्रूयते तत्राविद्वानपि खण्डशः शक्यो वाचयितुमित्यनियमः अथ वा विद्वान्स्वयमेव ब्रूयात् । तत्र प्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यं भवेत्तस्मादविद्वानेव वाचयितव्य इति प्राप्ते ऽभिधीयते न ह्यविद्वान्विहितो ऽस्तीति । यदि कामश्रुतिपरिगृहीतं वेदाध्ययनं भवेत्ततः प्रयोगकाले ऽप्यध्याप्येत तत्त्वाधानवदनारभ्य विधीयते तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति । तथा सति चार्थापत्त्यभावात्सिद्धमेवेदं सर्वकर्माण्यग्निवद्गृह्णन्ति न शिक्षणां प्रयुञ्जते न च शिक्षितो वेदो भवति तस्मात्प्राक्कर्मणो ये मन्त्राः पठितास्तेऽकृत्स्नं प्रतिपद्यन्तइति नाविदुषो ऽधिकारो ऽस्ति । शक्यते च तत्रापि प्रैषवत्प्रयोजकव्यापारस्यार्थवत्ता सत्यामपि शक्तावप्रयुक्तो न ब्रूयादिति । तच्च प्रयोजकत्वं द्वेधा भवति यदि वा खण्डशः समर्प्यते ऽथ वा ब्रूहीत्यभिधीयते इति। यथेष्टं कर्म क्रियता पुनर्विदितेनेति वैशेषिकादयः स्व-

शास्त्रणाप्यनधिगतेनानधिकारं वदन्तीति स्पष्टनिरूप-णार्थं पृच्छति । तत्र विद्वत्तायाः शक्त्युत्पादनद्वारेण प्र-त्यक्षेणैवोपकारित्वाद्यावता विदितेनेत्याह । यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकलो वेदः परिगृहीतस्तथा ऽपि द-र्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्यौतिष्टोमिकमन्त्रब्राह्मणं न क्व-चिदुपयुज्यतइति असदपि नाधिकारं व्यावर्त्तयति दृ-ष्टिवेदनैव योग्यतायाः सिद्धत्वात्तेन तद्याजिनस्तावानेव स्वाध्यायः । यस्त्वसौ सकलः पठ्यते तन्नित्यकाम्यनैमित्ति-कानां कर्म्मणां यथोपपन्नकालत्वान्न ज्ञायते कतरत्कदा करिष्यतइति तत्र कदा चिद्यन्न पठितं तत्फलप्रार्थना निमित्तं वा ऽस्योपजायते तत्र तदविद्वत्त्वादशक्नुवन्वि-हन्यते तदानीं वा ऽधीयानस्य व्रतनियमवदध्ययना-संभवात्कर्म्मभिश्च विशिष्टक्रियोपात्तवेदनिराकाङ्क्षैस्ता-दृशस्याग्रहणाद्वैगुण्यप्रसङ्गः । कामश्रुत्यपरिग्रहाच्च सर्वैर-नारभ्यवादविध्यधीतो वेदो ऽपेक्षित इत्यवश्यं ब्रह्मच-र्य्यकालएव समस्तो वेदो ऽध्येतव्यो यदि तु कश्चिद-शक्तो नाधीते सकलमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कथं चि-दधिगच्छति न तस्य तत्रानधिकारः । एवं च सति बाह्यज्ञानं दूरविप्रकृष्टमेव । यस्त्वात्मज्ञानं तेन विना प्रवृत्तिरेव नास्त्यतः सर्वकर्म्मार्थमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

याजमाने समाख्यानात्कर्म्मणि याजमानं स्युः ॥ १८ ॥

उखाधिश्रयणावहन्न्यादीनां द्वादशानां कर्मद्वन्द्वा-नां याजमानआध्वर्य्यवे च पठितानां द्याम्नातमन्त्र-

दुभाभ्यां प्रयोक्तुमशक्यत्वाद्याजमानसमाख्यानाद्यजमान-कर्तृकत्वमिति।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम्॥ २०॥

अनुत्पन्नानां छन्दत्वापादनाशक्तेर्विधायकशब्दाभावाच्च नैषां याजमानएवोत्पत्तिः किं तर्ह्याध्वर्य्यवे। तत्र च कर्त्राकाङ्क्षा तदर्थश्च परिक्रय इत्यवगते कर्त्तरि न छन्दाम्नानवेलायामपेक्षा ऽस्तीति यजमानकर्तृत्वानुपपत्तिः तत्र स्वरूपस्यासति यजमानसंबन्धे छन्दता याजमानी क्रियेत। न च सा कर्त्रन्तरेण क्रियमाणानां संभवति समासन्नकरणं हि छन्दता न चान्यकर्तृकां क्रयामन्यः समासन्नां कर्त्तुं समर्थः न च समासन्नकरणानुरोधेन क्रियास्वरूपमपि याजमानं संभवति। अतो ऽङ्गगुणविरोधन्यायात्तदध्याध्वर्य्यवमेव यजमानस्तु स्मारयिष्यति छन्दतामिति समाख्याऽर्थवत्ता।

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्॥ २१॥

परिवीरसि युवा सुवासा इत्येतयोः करणक्रियमाणानुवादिनोरध्वर्य्युणा होत्रा च युगपत्प्रकृतौ प्रयुक्तयोः कुण्डपायिनामयने हौत्राध्वर्य्यवयोरेककर्तृकत्वादशक्तेरवश्यावच्छेये ऽन्यतरस्मिन्कतरः परिगृह्यतामिति संदेहस्तत्रानियमः प्राप्नोति। यद्वा होतुः सिद्ध-

सहस्याध्वर्य्यवविधानादजहत्स्वधर्म्मतया हौत्रएव युक्त इति प्राप्ते ऽभिधीयते । एतस्मिन्विप्रतिषेधे कारणः प्रयोक्तव्यः कुतः समवायविशेषात्तत्र केचिदाहुः । प्रधानप्रत्यासत्तिः समवायविशेष इति । बहिरङ्गो ह्यारादुपकारकरूपत्वात्क्रियमाणानुवादी करणस्त्वन्तरङ्ग इति । तदकारणं यदि हि प्रधानद्वारेणाङ्गेषु कर्त्ता ऽवतरेत्ततः सन्निकर्षविप्रकर्षावुपयुज्येयातां स तु समाख्यया चोदकेन च प्रधानेष्वङ्गेषु चाविशेषेण लभ्यते न कश्चिदङ्गगुणविरोधन्यायः उभयोरङ्गत्वाविशेषान्न च सन्निपातित्वेन क्रियान्तरगतमारादुपकारित्वं दुर्बलीक्रियते । न चायमतीवारादुपकारकः क्रियमाणपरिव्याणस्यत्वविच्छेदेन दृष्टसंस्कारजननात्तस्मादानुमानिकाद्धौत्रसंबन्धात्प्रत्यक्षत्वेनैवाध्वर्य्यवस्य समवायस्य विशेषो भवति । कथम् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिर्य्यदुत होत्रादयः श्रुतिवृत्ता अध्वर्य्वादिशब्दलक्षितेषु कर्म्मसु विधीयन्ते । तत्र हौत्रसंबन्धो होतुरानुमानिक आध्वर्य्यवसंबन्धस्तु प्रत्यक्षः । यत्त्वजहत्स्वधर्म्म एव होता ऽऽध्वर्य्यवेण संबध्यतइति । संबध्येत यदि तत्प्रयोगमात्रकृतमेवास्य होतृत्वं भवेद्यदि वा हौत्रं प्रत्यध्वर्य्युर्विधीयेत होतारं वोद्दिश्याध्वर्य्यु कर्म्मविधिर्भवेन्न तु तत्सर्वमस्ति । होता तावद्योग्यतामात्रेणावधारितः सत्यपि च कर्म्मनिमित्तत्वे ऽन्यानि सहस्राणि तदुपलक्षणं करिष्यन्ति । न च हौत्रं प्रत्यध्वर्य्युविधिरिह होत्रध्वर्य्युशब्दयोरत्यन्तविभिन्नपुरुषवचनयोर्म्मुख्यसामानाधिकरण्याभावादन्यतरस्यावश्यकल्पनीये लक्षणात्वे विरोधनिमित्तत्वाल्लक्षणाकल्पनायाः प्रथमोच्चारिते होतृशब्दे किंचिदपि कल्पनाबी-

र्थं न पश्यामस्तेन मुख्यं वा ऽपूर्वंचोदनादिति तं स्वार्थंवृत्तमेव गृहीत्वा ऽध्वर्य्युशब्दः कर्म्मलक्षणार्थो ऽध्यवसीयते। तत्रापि तदुद्दिश्य होता विधीयते तद्धि क्रत्वर्थेन प्रयोजनवन्न तथा कर्ता प्रधानं चैवंजातीयकेषूद्दिश्यते। ततश्च गुणभूतो होतोपादीयमानो यः प्रधानाविरोधी धर्म्मस्तन्मात्रयुक्त एव संबध्यते। यदि तु होतुराध्वर्य्यवं विधीयेत ततस्तस्य कर्म्माविरुद्धं तत्प्रवर्त्तत इति न किं चिदपि हौत्रं हापयेदप्राकृतकर्तृसंस्कारत्वप्रसङ्गाच्चाध्वर्यवस्य नैवं संबन्ध इति पक्षान्तरमवलम्बितम्। तस्मादाध्वर्य्यवसंबन्ध एव प्रत्यक्षः प्रधानं चेति सिद्धम्। अत्र चोदयन्ति नैवात्रान्यतरस्यापि मन्त्रस्य होतृसंबन्धो बाधितव्यः। कुतः।

एककालप्रयोगे हि विरोधो मन्त्रयोर्भवेत्।
करणः प्राक् क्रियातस्तु परतश्चेतरः स्थितः॥

करणस्य हि मन्त्रान्तेन कर्म्मादिसन्निपात इत्यनेन न्यायेन प्राक्परिव्याणात्प्रयोगः क्रियमाणानुवादिनस्तु तस्मिन्क्रियमाणे तेन द्वावपि प्रयोक्तुं समर्थौ होतेति। नैतदस्ति क्रियमाणता नाम संकल्पादेः कारकप्रचलनात्प्रभृत्यासमाप्तेरतश्च पूर्वपदार्थसमाप्त्यैव पर्य्युपस्थापितं चेत्परिव्याणं वर्त्तते स एव दीर्घः समस्तः क्रियमाणानुवादिनः कालः। एवमपि करणस्य तादृशादेव प्राक्प्रयोगादविरोध इति यद्युच्येत तन्न। न हि परिवीरसौत्ययं संकल्पं रशनादानं सन्निहितं वा यूपमवयवक्रियामात्रप्रवृत्तं वा परिव्याणं शक्नोति प्रकाशयितुम्। तस्मात्प्रधानक्रियारम्भएव यूपसमीपस्थेन प्रयोक्तव्यः। नन्वेवमपि दीर्घकाले कर्म्मण्येकदेशे करणमेकदेशे च

क्रियमाणानुवादिनं प्रयुञ्जानो न विरोत्स्यते । कथं न विरुद्ध्यते । यदा यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीत्यनेन पाठक्रमात्करणः प्रैषसामर्थ्याच्चेतरो युगपदेव प्राप्यते न च क्रियैकदेशे क्रियमाणानुवादिनः प्रयोग इत्यस्ति प्रमाणं स हि रशनादानानन्तरं प्रयुक्तेन प्रैषेण प्रयोजितः दीर्घत्वादापरिव्याणसमाप्तेः कालमवरुणद्धि । त-दन्तराले चाध्वर्य्युव आपन्नो न कथं चिदविरोधेनाव-तिष्ठते । ननु च युगपत्कालता बाध्यतामेककर्तृत्वं वेति वरं पदार्थप्राप्तेर्व्यवधान्यत्वात्काल एव बाधितुं ना-न्तरङ्गः कर्तृसंबन्ध इति । भवेदेतदेवं यदि प्राकृतकालं बाधमानौ मन्त्रौ स्वकार्य्यान्न प्रच्यवेयातां तयोस्तु स्य एव कालान्तरे प्रयुक्तः स एव स्वसामर्थ्यप्रतिपाद्या-दर्थात्प्रच्यवते । सो ऽयं लिङ्गविरोध आपद्येत । ननु च यो होता सो ऽध्वर्य्युरित्यनया श्रुत्या लिङ्गं बाध्येत । बाध्येत यदि श्रुतिः स्याद्वाक्यं त्विदं तदपि लक्षणया । न ह्यत्र कस्य चिच्छब्दस्य श्रवणादिदं गम्यते होत्रा-ध्वर्य्यवे समानकर्तृके इति । किं तर्हि होत्रध्वर्य्युशब्द-सामानाधिकरण्यात् सर्वत्र चैष संबन्धो वाक्यलक्षण इत्युक्तम् । तत्रापि चाध्वर्य्युशब्दस्य कर्मलक्षणार्थत्वा-द्विप्रकृष्टता । ननु लिङ्गमप्येतच्चोदकापेक्षित्वाद्विप्रकृष्टतरं भवेद्वाक्यं ह्यर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गेन बाध्येत स चेह विप-रीतो ऽर्थविप्रकर्षः । न हि चोदकेनाप्राप्तयोर्मन्त्रयोरेक-कालप्रयोज्यत्वं गम्यते तस्मादेककर्तृत्वमेव बलीय इति । उच्यते सत्यमिह चोदकाङ्गीकरणं तत्तु मन्त्रस्वरूपे न लिङ्गे द्वयोरपि च तदविशिष्टं प्राप्ते तु मन्त्रद्वये लि-ङ्गमौपदेशिकेनाविशिष्टम् । स्यादेतदेवं यदि चोदकः

प्रापयेत्स तु प्रत्यक्षवाक्यशिष्टसमानकर्तृत्वविरोधिमन्त्र-द्वयं प्रापयितुमेव न शक्ष्यति। यद्यपि हि वाक्यं लि-ङ्गस्य नेष्टं चोदकस्य तु स्वरूपप्रापणे पश्चाद्भाविनमपि विरोधमालोच्य शक्तं निरोधं कर्तुं ततश्छिन्नमूलत्वा-ल्लिङ्गस्य दुर्बलतेति उच्यते। सर्वं हि विरोधवेलायां बा-ध्यते। न त्वानवगतो विरोधो बाधकारणं भवितुमर्ह-ति। तदिह चोदकप्राप्तिवेलायां न कश्चिदपि विरोधो लक्ष्यते। यस्तु प्राप्ते विरोधः तत्र लिङ्गं बलवत्तरमि-त्युक्तमेव। यदि चात्र द्वयोरपि समानकर्तृत्वं वाक्येन विधीयेत ततोऽप्येतस्य बलीयस्त्वमुच्छ्राव्येत इह त्वा-ध्वर्य्यवस्य होत्रा सह संबन्धो विधीयते न हौत्रस्यापि स हि चोदकेन प्राप्नोतीति न यदि प्रत्यक्षत्वादेतस्य बाधकत्वं ततः समाख्याकृतमेव क्रियमाणानुवादिनो होतृसंबन्धबाधनम्। एवं च सति लिङ्गवाक्ययोरवि-रोधान्न किंचिदपि बाधिष्यते आध्वर्य्यवप्रयोगस्य सि-ध्यति यथा तु लिङ्गबलीयस्त्वमाश्रितमासीत् तथा ऽन्यदेवानिष्टमापद्येत यो ह्यस्य वाक्यस्य विषयः स बाध्येत। न चास्य होतृहौत्रसंबन्धो विषयः कस्तर्हि हौत्राध्वर्य्यवसंबन्धः। ततश्च यथाप्रकृत्येव प्रयोगः स्या-त्तस्मात्समाख्याकृतमेवातिदेशिकं संबन्धं बाधित्वा स-मवायविशेषात्करणः प्रयोक्तव्य इति सिद्धम्।

प्रैषेषु च पराधिकारात्॥ २२॥

प्रैषस्य प्रैषार्थस्य चाध्वर्य्यवसमाख्यातुल्यत्वाद-ध्वर्य्युप्रयोक्तृत्वे ऽवधारिते कथमात्मनः प्रैष इति चे-दाह नैवायं प्रैषः किं तर्हि प्राप्तकालतायां लोटं ब-

ध्याम इति । प्रैषवादी त्वाह प्रत्यगात्मविषया चेत्प्राप्तकालता विवक्षिता ह्युत्तमपुरुषेण भवितव्यम् । न हि परविषययुष्मदर्थमन्तरेण मध्यमपुरुषो लभ्यते । प्रैषे तु स्वभावतः परविषयत्वात्सुलभ इति । परस्त्वाह यदा समाख्यावगतात्समानकर्तृत्वात्प्रैषबुद्धिरपनीता तदा प्राप्तकालत्वमभिधीयमानं किं क्रियाणामभिधीयतामुत कर्तॄणामिति क्रियाणामित्येव गम्यते । ता हि चोदितत्वात्प्रयोजनवत्यः प्रथमतरं प्रतीतास्तासां चानुष्ठानार्थं प्राप्तकालत्वस्मरणं दृष्टार्थम् । कर्तृप्राप्तकालप्रकाशने तु सर्वं विपरीतम् आख्यातेषु च प्रथमादेः पुरुषस्य कस्य चिदवश्यंभावित्वान्नान्तरीयककृत एव मध्यमपुरुषो भविष्यति क्रियैव चोच्यते तव प्राप्तकाल इति । यदि च कर्त्तुः प्राप्तकालत्वमुच्येत ततः किं कर्त्तुमिति साकाङ्क्षमेव स्यादथ प्रोक्षणयासादनादि कर्तुमिति तथा विशिष्टार्थप्रेषणाद्वाक्यभेदः स्यात्तस्मादपि क्रियायाः प्राप्तकालत्वं प्रकाश्यते । यथापि प्रैषोऽयमाश्रीयते तथाऽप्यात्मानमेव कथञ्चिच्छरीरशरीरिणोरवस्थान्तराणां वा भेदेन प्रेषकं प्रेष्यं च व्यपदेक्ष्यतीति समानकर्तृकत्वे प्राप्ते ब्रूमः । प्रैषेषु चेतरमन्यः कुर्यादिति संबन्धः । कुतः स्वभावेनैव तेषां परविषयत्वात्परिक्रयवत् । यत्तु नैवायं प्रैष इति । तदयुक्तं मन्त्ररूपादेव प्रैषप्रत्ययोत्पत्तेः । यो हि समानकर्तृकतया तं बाधते तेन समाख्यया लिङ्गं बाधितं स्यान्न च प्राप्तकालतया लिङ्गविरोधः परिह्रियते मध्यमपुरुषार्थस्यासंपादनान्न च शब्दान्तरेणानुपात्ता क्रियैवं शक्यते वक्तुं तव प्राप्तः काल इति । यद्यपि च शक्यते तथाऽपि न दृष्टः कश्चि-

दर्थः स्याच्चेतनविषयत्वादीदृशस्य प्रयोगस्य तथा ऽऽत्मभेदपरिकल्पनायामपि नैव दृष्टं प्रयोजनं गौणता ऽवस्थितैव। मुख्यं च कार्य्यं मन्त्राणामित्यवधारितं ततश्च यद्यपि प्राप्तकालतायामेव लोट् तथा ऽपि परस्यैव सा कथ्यतइति न पराधिकारो निवर्त्तते। न च वाक्यभेदो विशिष्टार्थप्रैषणादवश्यं चात्र विशिष्टता ऽभ्युपगन्तव्या प्रोक्षणीपदोपादानात्। न चैकपदोपात्तो ऽनेको ऽर्थो वाक्यं भिनत्ति सर्वाख्यातेषु क्रियाकर्तृसंख्योपग्रहपुरुषविशेषभावनानां युगपदुपादानस्यापरिहार्य्यत्वान्न चेदृशं विशिष्टविधानं क्वचिन्नाभ्युपगन्तव्यम्। प्राप्तकालत्वे च क्रियायुष्मदर्थयोः पृथक्त्वाद्भेदेन शक्तिः कल्प्येत प्रैषे तु तस्य नित्यमेव युष्मदर्थविषयत्वान्मध्यमपुरुषो ऽनुवादः। एवं चैषा समाख्या ऽनुगृह्यते तस्माल्लिङ्गेन समाख्याबाधादन्यः प्रैषे ऽन्यस्य प्रैषार्थ इति।

अध्वर्य्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥

यदन्वञ्चं धारयेदच्छ्णाध्वर्य्युं व्रिणवीत यज्ञो ऽध्वर्य्युं व्रिणवीतेति वा पाठः स्फ्यस्य धारणं तावदग्नीध एकान्तेन स चाध्वर्य्युं व्रिणवीतेति वदन्नग्नीधं स्फ्यवन्तं प्रैषकं दर्शयति। का त्वस्य प्राप्तिः उच्यते। अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेनाङ्गत्वात्प्रैषस्य कर्तृलोपो युक्तो न प्रधानस्य बहवश्च प्रैषार्था एको निगदस्तेन भूयसां स्यात्सधर्म्मत्वमित्यपि प्रैषार्थे ऽध्वर्य्युरिति परिशेषात्प्रैषे ऽग्नीत्।

गौणो वा कर्म्मसामान्यात् ॥२४॥

मुख्यं वा ऽपूर्वचोदनादिति प्राथम्यात्प्रैषि समाख्यातः कर्त्ता युक्तो न हि तदानीं विरोधः कश्चिदस्ति तस्मिंस्तु प्रयुक्ते विरोधात्प्रैषार्थो ऽन्यो भवति प्रयोजकस्य च प्रयोज्यव्यापारे ऽपि कर्तृत्वं न विहन्यतङ्कृत्युभयानुग्रहः। इतरथा हि प्रैषे ऽत्यन्तबाध एव स्यान्नहि स तेन कृता नापि कारितो भवेत्तस्मादध्वर्य्युः प्रेषितो ऽग्नीत्कुर्य्यादिति । वज्रमाध्वर्य्युमिति चाग्नीध्रमेव तत्कार्य्यापत्तेरभिधास्यति ।

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात्॥२५॥

यथैवाकरणेषु यत्फलं तत्प्रकरणस्थं कीर्त्यते नान्यत्कल्प्यते तथा ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यादिष्वपि । ते तु यजमानेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव च फलमित्यविरुद्धाः । करणाः पुनरेकान्तेन कर्म्मसमानकर्तृकत्वाद्ध्वर्य्यवाः तैर्य्यदध्वर्य्युणा प्रयुज्यमानैर्यजमानस्य फलमभिधीयेत ततो ममेत्यभिधानं विरुध्येत कीदृशं स्वऽध्वर्य्योः फलमनूद्यतइति तद्भावभावित्वमात्रेण सुप्रचरितत्वमतश्च तस्योत्साहं करिष्यतीति निरूपयति ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥२६॥

नैवेदमकरणवदुत्साहार्थं फलं संकीर्त्यते किं तर्हि मन्त्रवर्णान्नित्याङ्गाश्रयं फलमवकल्पते । कथम् । व्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेन हि मन्त्रस्योदितस्तां वा तत्संबन्धि वा किंचित्प्रकाशयन्नङ्गभावं गच्छति । तस्मादिह यद्यध्वर्य्युयशः संकीर्त्यते नैतेन सकलेन मन्त्रेणान्यन्वाधानं साधितं स्यान्न हि तत्प्रकाशनमन्य-

न्यायत्वेनाभिहितं यद्यपि तावत्प्रधानफलं प्रकाशये-त्तथाऽपि न संबध्येत किमुत कर्मकालानौपयिका-नुनिष्पादिवाच्यकर्तृत्वव्यशःप्रकाशनेन । तस्मात्सूक्तवाक-न्यायेनैव चोदितमन्त्रकरणत्वान्यथानुपपत्त्या ऽन्यन्वा-धानस्य फलमेतत्कल्प्यते । यास्त्वाशिषस्ताः साक्षा-त्प्रधानाङ्गमिति तत्फलप्रकाशनेनैवाङ्गं भवन्ति । यदि पृथक्फलं साधयेयुस्ततः संयुक्तत्वान्नैव प्रकरणेन क्रत्व-ङ्गभावङ्गच्छेयुरिति वैषम्यम् । आह सत्यपि पृथक्फ-लत्वे ममशब्देनाध्वर्युर्गृह्यतइति व्यपदेशन्यायेनाध्वर्य-वमेव प्राप्नोति । उच्यते लिङ्गेनाध्वर्यवत्वं प्राप्नोत्या-त्मनेपदश्रुत्या याजमानत्वमथोभयानुग्रहार्थं कस्मात्क-र्मापि याजमानमेव न भवति । तथा सति हि मम-शब्द आत्मनेपदं चोभयमपि न विरोत्स्यतइति । नैतद-स्ति यदि ह्येतन्मन्त्रपूर्वकं कर्म भवेत्तत एवं नियम्येत प्र-थमं त्वेतदुत्पद्यमानं केवलक्रत्वर्थत्वप्रतीतेरविरुद्धाध्वर्यु-संबन्धं समाख्यानात्प्रतिपद्यते । मन्त्रमात्रं याजमानमि-तिचेन्न कर्मणा ऽऽकृष्यमाणस्य तत्समानकर्तृकत्वनियम-मात् । फलमपि तद्वाकृष्येत आकृष्येत यद्यात्मनेपदेन न प्रतिबध्येत तच्चात्मनेपदस्य बाधासंभवाद्गौणत्वप्रकारा-नुपपत्तेश्च मन्त्रगत एव ममशब्दोऽध्याहारेण वा पू-र्यते गौणो वा भवति मदीयस्य यजमानस्य मद्रूपस्यैव वा यजमानस्य वर्चो विश्वेष्वस्त्विति तस्माद्यजमानफ-लमेतदिति । ये च यजमानकर्तृकमेवान्वाधानं पक्षे वदन्ति तेषामित एव मन्त्रवर्णाद्भ्रान्तिः । अथ तु किं-चिद्वचनमुपन्यस्यन्ति तथाऽपि किं कर्मविकल्पवत्फ-

समध्वर्य्युयजमानयोर्विकल्प्यते किं वा फलं नियमेन याजमानमिति विचारः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

सर्वाशिषामृत्विक्प्रयोज्यानां यजमानसंबन्धानुवाद एवमवकल्प्यते ।

कर्म्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥

यत्त्वसल्लापादि फलं कर्म्मप्रयो*गएवोपयुज्यते तद्यजमानेनापि तदर्थ्यतएवेति नात्मनेपदेन विरुध्यते ।

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

व्यपदेशादितरेषामित्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतमिह तु प्रस्ताववशेन मन्त्रगतं तद्धि लिङ्गेन कल्प्यमानं कदाचिदुभयोर्न्न शक्यते कल्पयितुमित्याशङ्का स्यात् । कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तस्वरविशिष्ट इति न किंचिद्गौरवमथ कस्मान्नोभावेव प्रयुञ्जाते यद्येकेनापि प्रयुज्यमानः शक्नोत्येवोभयगामि फलं प्रकाशयितुं तदा सिद्धेऽर्थे न किंचिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमस्तीत्यध्वर्य्युनियमः ।

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्म्मणाम् ॥ ३० ॥

गतः समाख्याविरोधाविरोधविषयः सर्वत्र स्तुत्यादि-

---

* कर्मप्रधान एवेति क० पु० पाठः ।

विरोधाविरोधविचारः प्रकृताविव विकृतिष्वपि द्रष्टव्यः। यत्तु धर्माणां सामानविध्यमङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तं तद्विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते सूत्रमेतत्। शक्यं तु पूर्वपक्षे ऽध्येतत्समर्थयितुं यस्मात्प्रकृतौ बर्हिरादिसंस्कारः सर्वकर्मणां तस्माद्विकृतावपि तथैव स्यादिति।

निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकारः॥ ३१॥

यद्ययमङ्गोपदेश एवानुषङ्गरूपेण साधारणः स्यात् यदि च शास्त्राण्यतिदेश्येरंस्ततः शास्त्रार्थः प्रकृतिवद्विकृतिष्वपि कल्प्यमानः सर्वार्थत्वेनावधार्य्येत कार्यप्राप्तिपुरःसरस्तु धर्मातिदेश इष्टः तत्र यागगतेन व्यापारेण गृहीतेनात्मसिद्ध्यर्थं नियमाद्दृष्टद्वारभूतानि दृष्टान्यदृष्टानि च प्रयोजनानि गृह्यन्ते तानि च निर्ज्ञातपरिमाणान्येव प्राप्नुवन्ति तैश्चात्मसिद्ध्यर्थं पदार्थाः प्राप्यमाणाः स्वात्मनियता एव प्राप्यन्ते न च यूपावटास्तरणं नाम बर्हिषः कार्य्यं प्रकृतौ विज्ञातं येन बर्हिस्तद्धर्मा वा गृह्येरन्येस्तु वेदिस्तरणादिभिर्गृह्यन्ते न तेषां यूपावटस्तरणसन्तरेण विचिन्नोपपद्यत इति न तदर्थं प्राप्यन्ते तस्मादिदृशापूर्वस्यानधिकार इति। प्रधानं हि चोदको ऽपेक्षत इत्यादिक ऽपि साधारण्यं शास्त्रातिदेशात्सामानविध्याच्च पशुधर्माणां मध्ये ऽग्नीषोमीयसंस्कारार्थः पशुपुरोडाशो देवतान्तरे न प्राप्नोति तस्योत्कर्ष च दर्शनं विरुध्येत तस्माद्रूपकारातिदेश इति।

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्य-

त्वात्: शेषे ॥ ३२ ॥

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थतेत्येतत्साधयति यथा लूनस्य बर्हिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वेति सकलस्य स्तरणविधानादशक्तो ऽन्यविनियोग इति सामान्यभूतो विधृतिपवित्रार्थो दर्भविधिरन्यो द्रष्टव्यः धातुरिति स्तरणचयो ऽभिधीयते ।

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥

पुरोडाशधानादीनां सवनीययागार्थत्वात्पूर्वेणैव न्यायेन ग्रहणे अपणार्थमन्ये पुरोडाशशकलादय इति प्राप्ते ऽभिधीयते । एकदेशद्रव्यं चेत्यनेनाप्रयोजकत्वलक्षणापत्तेरन्यस्य च शकलस्याभावाद् अवदानमात्रे च इति शेषस्य प्रतिपाद्यमानस्य दृष्टार्थत्वाद् द्वितीयानिर्देशानुग्रहान्न कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तस्मादेव प्रकृतोपादानम् ।

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतित्वात् ॥ ३४ ॥

यत्र यत्र स्थितमुपांशुत्वं काम्यानामिष्टीनामुपकर्तुं शक्नोति तत्र तत्र कर्त्तव्यम् ।

मुख्यार्थो वा ऽङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥

केचिदाज्यस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रथमतरं प्राप्तस्योद-

कग्राह्याण्यङ्गानि न तावत्प्राप्नुवन्तीत्यचोदितत्वं न ह्येतत् संभवति सर्वत्र चोदकस्य प्रथमतरं प्रवृत्तेः तस्मादयमर्थः प्रकृतौ हि प्रकरणात्प्रधानार्थत्वे प्राप्ते वाक्यात्सर्वार्थत्वमिह तु वाक्यमेव विशेषनिष्ठं काम्या इति वचनान्न ह्यङ्गानि कामसंबद्धानि तस्मान्न तेषामेष धर्मश्चोदित इति।

सन्निधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥

हुतिनवनीतमाज्यमिति प्रकरणे विशिष्टविधानात्सोमो बाधिष्यतइति मन्यते। यतस्त्वनेकार्थविध्यसंभवादाज्यमनूद्य विशेषमात्रं विधीयते। न चप्रधानस्याज्यप्राप्तिस्तस्मादानर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्येव सिद्धम्।

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥३७॥

यवश्यं श्येनोपकारि यदाज्यमिति वक्तव्यम्। ततश्च पवमानहविराज्यमपि श्येनोपकारि इति हुतिनवनीतं स्यात्।

नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

न ह्युपकारित्वमात्रेण संबन्धः किं तर्हि यधिकारात्प्रकृतस्योपकारिणः प्राकरणिकं चोदकेन सन्निहितं न पवमानेष्टिगतमिति व्यवस्था।

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥

सन्निधिविशेषात्सामान्यतो दृष्टाच्च तत्कालानां लिङ्गदर्शनेन दृष्टान्तं साधयति । पशुसाहित्यं ह्येतद्दीक्षो धर्मः सुत्याकालो दृष्टो ऽग्नीषोमीयानुबन्ध्यास्त्वानयोरन्येनानुग्रहवचनात्तत्त्वादयमप्येतद्धर्मत्वात् सुत्याकाल इति ।

सर्वेषां वा ऽविशेषात् ॥ ४० ॥

तदुक्तं सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादिति ।

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

न्यायगम्ये लिङ्गमीदृशं साधकं भवत्यागमगम्यस्त्वयं न च सकालमप्येतद्धर्मत्वात्सुत्याकालता किं तर्ह्यन्यत एव न्यायान्न चासौ इतिनवनीतत्वे संभवति । तन्न्यायं दर्शयति । वचनवर्जितो यः क्रमः सन्निकर्षलक्षण उभयश्रुत्यर्थः सो ऽनुग्राह्योऽयमिति सवनीयकाले ह्यालभ्यमानेषु न कस्य चित्पशोः कालमतिक्रम्येत न च द्विगुणोऽध्वा भवतीतरथा द्वयमपि स्यात्तस्मादुपपन्नं दर्शनम् ।

मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥

पुरोडाशशब्दस्य धानादिष्वसमर्थत्वात्पुरोडाशविषयत्वं सत्यपि सवनीयत्वे विशिष्टुमशक्यत्वा-

दिति प्राप्ते ऽभिधीयते । सवनीयशब्दस्याप्रमाद्पाठा-त्पुरोडाशशब्दं लिङ्गं समवायाद्गौणं कृत्वा ऽऽधानादी-नामपि ग्रहणमिति ।

भक्तिरसन्निधावन्याय्येति चेत्॥४३॥

अत्यन्तभिन्नत्वात् द्रव्यान्तरेषूपचारो न युक्तो यदि वा सवनीयशब्दस्याप्यवयुत्यानुवादेन भवत्विति ।

स्यात्प्रकृतिलिङ्गवैराजवत्॥४४॥

पुरोडाशानलंकुर्विति प्रकृतौ धानादिषु लक्षणा दृष्टा न तु सवनीयशब्दस्यासवनीयेषु प्रवृत्तिः साहि-त्याच्च शक्यते तेन लक्षयितुं नेतरेण न हि असवनीयस्य पुरोशस्य धानादिभिः सह संबन्धो ऽस्ति । तस्माद्धाना-दीनां स्थाने तरसा इति सिद्धम् ।

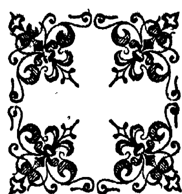
इति कथितबलाबलप्रवेकैरवगतसर्वविरोधबाधमार्गैः ।
श्रुतिकृतदृढनिश्चयैः प्रमाणैः स्थित इह कर्मसु शेषशेषिभावः ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलकृतौ मीमांसावार्त्तिके
तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं तन्त्रवार्तिकम् ।

शुभमस्तु ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

Nos. 5, 7, 16, 23, 27, 29, 32, 34, 36, 39, 60, 62, & 72.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-
विरचिता।

THE TANTRAVÂRTIKA,

A GLOSS ON ŜABARA SVÂMÎ'S COMMENTARY ON THE MÎMÂMSÂ SÛTRAS,

BY BHATTA KUMÂRILA.

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT GANGÂDHARA ŚÂSTRÎ, C. I. E.

PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Benares Printing Press &
the Vidya vilas Press,
BENARES.

1903.

तन्त्रवार्तिकधृतसूत्राणां वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

अ·

ऋ.

ए.

ऐ.

क.

ग.

श.

स.

इति ।

तन्त्रवार्तिकधृतश्लोकानां वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

अ.

आ.

इ.

च.

ज.

ध.

न.

प.

श.

ह.

इति ।

तन्त्रवार्त्तिकस्योपसंहारः ।

ईश्वरकृपया समाप्तं किल मुद्रणमेतस्य चिरेण मुद्रयितुमारब्धस्य मीमांसाद्वादशलक्षण्याः प्रथमाध्यायद्वितीयपादादितृतीयाध्यायान्तशाबरभाष्यीयव्याख्याऽऽत्मकस्य तन्त्रवार्त्तिकस्याद्य ।

अयं खलु निबन्धः पुरा श्रीयुतथिवोसाहेबमहाशयाज्ञया धर्माधिकारिश्रीदुण्ढिराजपन्तेन शोधनाय गृहीतः शोधितश्च द्वित्रपुटकान्तः। अथादृष्टपारवश्याद्दिवमुपगते शोधके श्रीमद्भिरुक्तमहाशयैरेवाग्रेतनग्रन्थशोधनायाज्ञप्तेन पाठनाद्यावश्यकभूरिकार्य्यसंपादनानधिगतापेक्षितावसरप्रसरेण मया ऽङ्गीकृते ऽस्मिन् निबन्धे तथाकरणाय, दशमपुटकान्तं विहितसंशोधने च, प्रकाशकालस्याद्यन्तरायकलुषिततया सुतरां तादवस्थ्यं भजमाने, व्यतियन्ति स्म बहूनि वर्षाणि ।

एवमेतादृशग्रन्थरत्नापरिपूर्णताखेदेनोद्योजितेन "चौखंभासंस्कृतसीरीज़" संपादकेन श्रीयुतबाबूहरिदासगुप्तेन समारब्धविच्छिन्नशोधनस्यास्य समापनाय भृशं विज्ञापितो ऽहमवशिष्टमप्येतदीयांशं विषयसूचीशुद्धिपत्रनिवेशनपूर्वकं समशूशुधम् ।

इत्थं परिनिष्ठिते ऽस्मिन् कार्ये, मीमांसाभाष्यचतुर्थाद्यध्यायनवकस्य संक्षिप्ते टुप्टीकाऽऽख्ये व्याख्याने ऽपि मुद्रिते, नूनमेतद्दर्शनाकरीयसमस्तव्याख्यानावलोकनोत्थप्रमोदमाप्नुयुः पूर्वतन्त्ररहस्यमार्मिका इत्युत्प्रेक्ष्यैषो ऽपि निबन्धः समुपक्रान्तो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । परन्तु मुद्रणाश्रयीभूतस्य पुस्तकस्यैकस्यैव तत्राप्यशुद्धस्या ऽद्यावध्युपलब्धतया सायासं निर्वहणीये ऽत्र कार्य्ये सौकर्यसंपादनाय यतेरंश्चेत्के चनोदाराशया मुद्र्यमाणैतद्ग्रन्थपुस्तकप्रेषणेन, वक्ष्यामस्तर्हि भृशमुपकारमेषां सौजन्यशेवधीनामिति, विज्ञापयति ।

सं० १९६० आषाढबदि ७ बुधे ।

महामहोपाध्यायो गङ्गाधरशास्त्री

तन्त्रवार्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१७	यां	याम्
५	२	धारणो	धारणम्
८	२२	फलेनो-	फले नो-
१०	८	विनयो-	विनियो-
१०	१०	तत्प्रामयया-	तत्प्रामाण्यया-
१०	१२	स्तुत्यर्थत्वेन	स्तुत्यर्थेन
११	१	वाक्येतु	वाक्येषु
११	८	कारिणः	कारिणम्
११	८	प्रयत्नेन	प्रयत्नेन
११	१९	निमूल	निर्मूल
१३	१०	स्पृशान्	स्पृशात्
१५	८	माथ्यपि	माद्यपि
१६	२	प्रैय्य-	प्रैय-
१६	१७	क्षा धृ	क्षाधृ
१७	१९	वसायपृष्ठ-	वसाय पृष्ठ-
१८	८	रोचतेति	रोचेतेति
१८	११	स्विवा	स्विवाषा
१८	१७	ता	तां
१८	१४	पर्येनयु	पर्येनुयु
१९	१६	त्यगा	त्यागा
१९	१७	भवन्तु	भवतु
१९	२२	स्तुत्यादिनो	स्तुत्यादि नो
२०	१४	वना कथं	वनाकथं
२१	७	सिद्धत्वान्	सिद्धत्वात्

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२१	९	यठ्यु	यद्यु-
२१	२२	पात्तः । प्रत्य-	पात्तः प्रत्य-
२१	२४	न्द्रिका	न्द्रियका
२५	५	व्यर्थमिति	व्यर्थत्वमिति
२९	१३	सायिनो	सायिनी
३०	१४	देवत्यो	देवत्ययो
३१	७	रक्षमा	रक्ष्यमा
३३	४	अर्थाङ्गा	अर्थाङ्गा
३३	१८	यथव	यथैव
३४	३	माना	मान
३४	१२	दिति	दृति
३५	४	ह्यन्यु	ह्यभ्यु
३६	१०	तावाधि	ताद्यधि
३६	११	चिता	चिन्ता
३७	२	ज्ञान्	ज्ञात्
३७	५	निर्ज्ञान	निर्ज्ञात
३७	२२	फलं सम्बन्ध-	फलसम्बन्ध-
३७	२२	यिनाफल	यिना फल-
३८	६	माण	मायो
३८	१९	ननु	न तु
३८	१९	म्बतु	तुम्ब
३९	९	धन्ते	धते
३९	१२	विश्रमः	विश्रम्भः
३९	१५	सिद्धं	सिद्धम्
४२	२	क्रियाविध	क्रिया विध
४३	३	प्यकर्ष	प्यपकर्ष
४५	२३	यज्यते	युज्यते
४७	८	वाचिना	वाचिनो
४८	२	त्वमबुद्धौ	त्वबुद्धौ
४८	१४	तद्व ।	तद्व-

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५१	६	पूर्वपक्षो	पूर्वपक्षे
५२	१०	ध्यादने	ध्यादाने
५४	१२	निमित्तं	निमित्त-
५५	१४	वचनान्	वचनात्
५६	७	स्यर्थे	स्यार्थे
५७	१६	परुष	पुरुष
५८	१४	तथास्ता	तार्थस्ता-
५८	१८	वियो	विनियो
५९	२	प्राप्त	प्राप्नु
५९	७	थ्यनां	थ्यानां
६२	२२	बद्ध्या	बुद्ध्या
६३	१३	वाकाशत्वं	वकाशत्वं
६३	२१	वर्ष	वर्षा
६३	२१	शीर्ष इति	शीर्षे इति
६४	२	मर्गेण	मार्गेण
६५	२४	हिंसानि	हिंसावि
६५	२४	हिंसन	हिंसम
६६	१	क्रुपिता	कुपिता
६६	१३	दिप्तो	दीप्तो
६६	२४	तदभ्य	तदभ्यु
६७	१२	एकदेवत्ये	पेकदेवत्ये
६९	१०	हन्यत	हन्यते
७०	१८	परुषा	पुरुषा
७०	२२	सूचन्त्य	सूचयन्त्य
७१	१२	सम्यङ्म	सम्यङ्मू
७२	१३	णात्पर्व	णात्पूर्व
७३	२२	स्वाध्य	स्वाध्या
७५	४	ओदना क	ओदनाक
७७	२१	मवे	मेवे
७८	१६	शष	शेष

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७९	१	त्वका	त्विका
७९	२४	तदूज्ञा	तज्ज्ञा
७९	२४	पर्व	पूर्व
८२	१	नुभावा	नुभवा
८३	६	मपेक्ष	मुपेक्ष
८५	१	तनासां	तेनासां
८५	१३	लोका	लौका
८५	२१	दते	दत्तं
८७	७	नुमि	नुमे
८७	११	कुन्त्य	कृत्य
८७	१८	प्रभेयं	प्रमेयं
८८	८	कुन्त्य	कृत्य
९०	११	पुनदा	पुनर्दो
९१	१३	ज्ञायन्त	ज्ञायन्ते
९१	१९	सयम्	सेयम्
९१	२४	तदव	तदेव
९३	१५	श्रते	श्रुते
९३	१४	म्राय	म्नाय
९५	३	याश	यश
९८	११	णाप्र	णप्र
९८	१८	उत्रु	औत्रु
१०१	१५	भाषो	भावो
१०४	३	त्व मूलह	त्वं मूलहे
१०४	७	चिदूभ्रान्ति	चिदूभ्रान्तिः
१०६	१८	नैय्या	नैया
१०७	२	श्रतिं	श्रुति
१११	८	षेधादूग	षेधादूगृ
१११	२१	प्यन्तरा	प्यान्तरा
११२	११	द्रुर्ष	द्रुर्षे
११२	२४	कल्मषः ॥	कल्मषैः ॥

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	अशुद्धम् ।
११५	२३	वद	वेद
११७	३	तृणां	तृणां
११७	६	विद्यत	विद्यते
११७	१३	देशानाम	देशानाम्
११८	१७	स्मात्तः	स्मार्तः
११८	२१	दिनां	दीनां
११९	२१	बिल	विल
१२१	१३	न्दुयेत	न्दूयेत
१२२	१८	पदार्थेष	पदार्थेषु
१२३	५	पस्यते	पत्स्यते
१२३	१४	प्राग्रातेन	पदार्थेन
१२३	१९	इममवा	इममेवा
१२५	७	क्रीय	क्रिय
१२५	१७	द्यप	द्युप
१२६	३	लिङ्का	लिङ्गा
१२८	१	पदरा	परदा
१२८	१०	आद्यत्वे	अद्यत्वे
१३१	६	त्वन	त्वेन
१३१	१६	देशाः	देशा
१३४	६	मित्ता	मियत्ता
१३४	१०	प्यान्य	प्यन्य
१३५	२	भवेत	भवेत्
१३५	९	श्रयन्ते	श्रूयन्ते
१३५	१५	पण्डु	पाण्डु
१३६	१७	मुपन्यस्य	मुपन्यस्तं
१३८	२४	न त	न तु
१३९	२२	विशाष	विशेष
१४१	१	गुणा	गुणी
१४२	१	नूदित	नूदितं
१४२	१८	बिध	विध

पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्यङ्काः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१४४	१३	नैक	नैव क
१४८	२४	यक्ता	युक्ता
१४९	२२	वेक्त	वेक्तु
१५१	१७	हत्था	हत्या
२५२	१८	श्रयते	श्रूयते
१५३	७	पनः	पुनः
१५७	७	च न	चन
१५७	१६	रैफान्तं	रेफान्तं
१५९	४	द्ययदे	द्यदे
१५९	६	भावातत्प्र	भावात्प्र
१५९	११	वल	बल
१६०	१३	ङ्गिगिक	ङ्गिक
१६१	४	रूक्त	रुक्त
१६३	१२	स्त्राती	स्रतां
१६३	२३	ख्ययां	ख्यायां
१६४	१५	अर्षेय	आर्षेय
१६७	६	नीनि	नीति
१७०	१०	प्रत्री	प्रती
१७१	७	अतिन्द्रिय	अतीन्द्रिय
१७२	१०	इले	ईले
१७४	१३	देक	देकक
१७५	६	नानां	नानाम्
१७६	२०	वैहि	वैदि
१७७	१२	ध्यैतृ	ध्येतृ
१८२	१३	दिच्य	दीच्य
१८२	२१	सबन्धा	सम्बन्धा
१८२	२२	कश्चित्	काश्चित्
१८७	२२	दोला	होला
१९०	१०	वहबः	बहवः
१९२	६	धेत	ध्येत

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१९५	२०	सुत्र	सूत्र
१९६	१०	निरु	निरू
१९८	५	स्वध्या	स्वाध्या
१९८	१०	शूश्रू	शुश्रू
२०१	१८	प्रतिपदिकषा	प्रातिपदिकयो
२०५	१३	श्रिये	श्रीये
२०५	१७	वैय्या	वैया
२०७	३	ऍकारै	ऍकाकारै
२०८	४	न पक्ष	न पेक्ष
२०९	८	शासनभ्	शासनम्
२१०	२३	दाड्ग	दाङ्ग
२११	१९	निर्य	निर्णय
२२०	११	शास्त्रं	शास्त्रं
२२०	१६	वज्ज	वर्ज्जे
२२३	१०	जत्के	जन्के
२२५	३	ह्यसा	ह्यसौ
२२७	३	क्षणान	क्षणानु
१३०	१२	याग्राह्य	यग्राह्य
२३१	१०	वाच्यत्वं	वाच्यत्व-
२३१	१७	दत्ततत्ता	दत्ता
२३२	२४	र्हाड	रहि
२३३	२	माधुभाषा	साधुभाषा
२३४	४	लापे	लापै
२३५	९	वत	वत्
२३५	१९	तीयातृया	णतृतीया
२३७	६	कृन्ता	कृत्ता
२४०	२३	पेलित	पेक्षित
२५०	१४	तस्साद	तस्माद्
२५१	८	कं	किं
२५१	१९	किमत	किमुत

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२६०	८	दग्नित्वं	दग्निमत्त्वं
२६०	१३	गोब्द	गोशब्द
२६८	१०	प्रत्यया	प्रत्ययात्
२६८	२१	कर्म्मणा	कर्मणां
२६९	२४	कारक	अकारक
२७०	२१	सामान्याप्र	सामान्यप्र
२७१	२१	ईप्सी	ईप्सि
२७७	१७	विवि	विशि
२७८	१८	त्तदाभि	त्तदभि
२८१	५	व्यान	व्यतान
२८१	१८	धान्याद्वा	धान्याद्
२८३	१६	प्रकृते ज्यो	प्रकृतिर्ज्यो
२८७	८	भदो	भेदो
२८८	६	सिद्धि	सिद्ध्या
२९०	२१	र्भवन्ति	भवन्ति
२९१	१	नष	नैष
२९३	३	न चाकि	न च कि
३००	२३	न्यय	न्युप
३०७	७	क्षाव	क्षावु
३०८	६	देवः	देवैः
३१०	६	श्वेदे	श्वेदं
३१३	८	डाशविरु	डाशावरु
३१३	१९	पन्त	पत्र
३१४	११	क्षैतु	क्षैर्तु
३१४	२१	स्तुय	स्तुत्य
३१५	२२	र्वव	वर्च
३१६	१०	द्विधिः	द्विधिः
३१६	१४	वैन	वेनं
३१७	३	सब	सम्ब
३१७	८	वेन	वैन

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
३१७	२०	वृतीनां	वृत्तीनां
३२०	२४	वस्त	वस्तु
३२१	१२	शना	शाना
३२२	२३	मध्य	मध्या
३२८	११	स्यैवास्	स्यैवस्
३३०	२०	स्तन्त्री	तन्त्री
३३२	४	श्चर्थाद्वाक	अर्थाद्वा क
३३५	२५	ग	गु
३३६	१२	वैंभेद	वैभेद
३३७	११	सब	सम्ब
३४८	३	ने यागे	न यागे
३५०	६	भावा	भात्र
३५१	१४	त्यधि	स्यधि
३५३	३	णयो	णायो
३५४	५	स्तनि	संनि
३५५	१०	शीय	शयी
३५९	१५	त्यधना	त्यधुना
३६३	१४	जुष्टा	जुष्ठा
३६७	१५	तिष्ट	तिष्ठ
३६९	७	प्रातिकर्म	प्रातिकर्म
३७३	१२	तेष	तेषु
३७४	२०	सबै	सर्वै
३७७	३	कार्य्य	कार्य्य
३७८	११	वायना	वायुना
३७८	११	तिष्टे	तिष्ठे
३७८	२२	यद्यणः	यद्यणुः
३७८	२४	ह्यणमात्र	ह्यणुमात्र
३७९	१	स्तना	स्तेना
३७९	१५	श्चेहपि	श्चेहापि
३८०	१६	स्प्रष्टमृत्य	स्पष्टमृत्यु

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३८०	२३	सखा	सुखा
३८१	२२	बध	बन्ध
३८२	२	सख	सुख
३८२	१६	ऽऽद्दष्टा	ऽद्दष्टा
३८२	१८	पाद्	पादा
३८३	१	वृत	वृत्त
२८३	२	सात	सा तु
३८४	१०	तण्डला	तण्डुला
३८४	१०	गण	गुण
६८४	११	नष्ठी	नुष्ठी
३८५	१६	ऌानि	ऌनि
३९०	३	काम	कामस्य
३९१	४	तात्सा	तत्सा
४०१	१२	षै । क	षैःक
४०१	२२	वृति	वृत्ति
४०१	२२	शद्ध	शुद्ध
४०५	४	तद्धिती	तद्धितो
४०५	२२	ऽऽस्यो	ऽस्यो
४०९	४	श्रति	श्रुति
४०९	५	गणय	गुणय
४०९	१७	द्दष्ट	द्दष्टा
४११	७	स्तल्ये	स्तुल्ये
४१७	१०	ब्रह्मण्या	ब्रह्मण्या
४२१	३	मथ	मर्थः
४२२	८	नेव	नैव
४२४	१०	सिद्धेस्त	सिद्धेस्तु
४२८	१०	अभिधय	अभिधेय
४३०	२१	पेक्षमा	पेक्षसा
४३०	२२	धान्य	धान्यं
४३१	१९	आवर्त्ति	आवर्त्ति

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
४३२	८	प्रया	प्रयो
३३४	२३	पर्णेन	पूर्णेन
४३८	१८	भदात्	भेदात्
४३९	७	रप्यन	रप्यान
४४३	४	र्भाति	र्त्राणि
४४४	१८	गण	गुण
४४६	४	तमव	तमेव
४४८	१	धमाणः	धन्
४५१	१६	यद्या	यद्वा
४५२	६	भेद्	भेद्
४५६	१०	कृपास	कृपासु
४५६	१४	प्रग्ब्रा	प्राग्ब्रा
४५८	२	विशोषण	विशेषेण
४६१	१	केष	केषु
४६२	१४	ण्यात	ण्यात्
४६३	१०	प्रकृताः	प्रकृताः
४६३	१९	छित्वान	छित्वानु
४६३	२१	स्प्रष्टं	स्पष्टं
४६४	१२	सयोगे	संयोग
४६४	२१	कल्पेत	कल्प्येत
४६५	१	एते	एष्ठे
४६७	२४	नर्थक्यं	ऽऽनर्थक्यं
४६८	२०	वृक्षवत	वृक्षवत्
४७०	१५	नेष	नैष
४७१	७	मनभ	मनुभ
४७२	१९	मग्ने	मार्ग्गे
४७५	८	करणांशो	करणांशो
४७७	१३	विघयो	विधयो
४७८	१२	मकृत्तु	सकृत्तु
४७९	७	चादूगु	चारु

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४८१	६	संख्या	संख्यो
४८६	२३	कल्प्ययते	कल्प्यते
४९०	१५	यादिति	यदिति
४९७	१२	चात्रा	चात्र
५०१	१४	हवानीये	हवनीये
५०२	२०	स्थापने न	स्थापनेन
५०७	१८	पमिता	मिता
५१४	१९	श्रयेत	श्रूयेत
५१४	२०	पन	पुन
५२०	२	यत	यते
५२७	३	योग	योगः
५३०	८	भवन्नापि	भवन्नापि
५४१	१	वृत्य	वृत्त्य
५४२	४	दिधि	दधि
५६१	२	इति । अ	इत्य
५६१	२४	गीतेस्त	गीतेस्तु
५६३	११	विधियते	विधीयते
५६९	१	ध्रय	ध्राय
५६९	१५	ऊं	ऊ
५७३	३	विधि	विधिः
५७४	१५	ऽश्रये	ऽऽश्रये
५७९	१०	त्वम	त्वम्
५७९	११	शाद्बेन	शाब्देन
५७९	१६	शादूबो	शाब्दो
५८१	५	ग्रहार्त	ग्रहान्
५८८	१०	ऽर्यावत	ऽऽर्यावर्त
५८९	५	तता	ततो
५९५	१०	ब्राह्मगा	ब्राह्मणस्य
६००	८	दाक्ष	दाक्षा
६०२	३	त्वे नैवेति	त्वेनैवेति

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६०६	८	त्वाति	त्वादिति
६२०	४	प्रतिविध्य	प्रतिवध्य
६२८	६	द्राते	दृति
६३०	३	क्षिपरीतं	विपरीतं
६४१	२१	शाख	शाखे
६४५	११	स्तेनं	स्तेनं
६४६	७	एकस्येत्यादिपद्यम् ।	
६५८	१२	स्मतेः	स्मृतेः
६५८	१९	गुणाना	गुणना
६६२	१४	पोघात	पोद्घात
६६७	७	तया	तथा
६६८	११	स्तल्या	स्तुल्या
६७०	१८	मतस्मा	मेतस्मा
६८३	१६	स्पयेनो	स्पत्येनो
६८४	२०	पूव	पूर्व
६९१	२	लभ्य	लभ्यः
६९६	१४	त्य	तृ
६९८	२०	त्यक्रम	त्युक्रम
७०९	९	विज्ञायतै	विज्ञायते
७१०	२१	भवन्नाङ्ग	भवन्नङ्ग
७१२	१९	न नु	ननु
७२०	१५	प्रती	प्रति
७२३	१	घान्य	धान्य
७३१	९	ह्यन्न	ह्यन्न
७३३	१८	निष्पल	निष्फल
७३३	१९	ननु	न तु
७४२	८	स्यक्तम	स्युक्तम
७५९	५	मिथर ते	मिथस्ते
७७५	१३	सक्त	सूक्त
७७९	८	सिद्धिः	सिद्धः

पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्यङ्काः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
७७९	८	प्रसिद्धं	प्रसिद्धिं
७८४	२०	सक्त	सूक्त
७९४	१८	नायस्ये	नायास्ये
७९६	१३	विघीय	विधीय
७९८	१३	चक्षिडः	चक्षिङः
७९८	२४	भक्षान	भक्षानु
८१४	१०	षष्ठयौ	षष्ठ्यौ
८१४	१५	धीयेत	धीयते
८१५	७	भिघान	भिधान
८१६	६	शेषस्ये	शेषस्यै
८१८	१६	तेषा मस्ति	तेषामस्ति
८१८	१८	प्रयोगि	प्रयोगे
८२२	८	कमतः	कतमः
८२४	१५	रूस्थिते	रूपस्थिते
८२६	१०	युञ्जूमहे	युञ्ज्महे
८२७	२१	वस्त	वस्तु
८२७	२४	यज्यते	युज्यते
८३३	१५	अग्नेया	आग्नेया
८४१	५	योगस्त	योगस्तु
८४८	६	करितम्	कारितम्
८४८	११	शक्ति	शक्तिं
८४८	२३	प्राप्न	प्राप्नु
८४९	१७	प्रधान्ये	प्राधान्ये
८४९	२४	नड्ग	नङ्ग
८५३	२१	भृ	मृ
८५५	२४	यॆन	येन
८५६	१०	प्रेय	प्रेय
८६२	१२	कृतिष	कृतिषु
८६५	१	भिघान	भिधान
८७२	१७	अद्य	आद्य

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८७३	२०	ऽस्नातस्य	ऽऽस्नातस्य
८७५	२४	भ्यप	भ्युप
८७८	११	प्रत्य	प्रत्यु
९१३	२१	त्यत्तरे	त्युत्तरे
९२७	२०	ऽकाङ्क्षया	ऽऽकाङ्क्षया
९३५	२	न्यस्याः	नस्यां
९३७	६	प्रतिषेघ	प्रतिषेध
९३७	१४	घर्माय	धर्माय
९३८	७	ग	गु
९३९	१२	प्राप्नयात्	प्राप्नुयात्
९३९	२०	क्रत	क्रतु
९३९	२४	गृह्णीम	गृह्णीम
९४०	१	घर्म	धर्म
९४०	२४	परुषो	पुरुषो
९४४	७	भिघा	भिधा
९५४	११	घातोः	धातोः
९६०	९	तिङ्ल	तिङ्लु
९६३	१८	सामा	सामाना
९६७	२	तनापि	तेनापि
९६७	१६	योग	योगा
९६८	१४	ज्ञार्थे	ज्ञातार्थे
९६९	१	सिसाध	सिषाध
९७०	७	नेका	नैका
९७०	९	विभक्ति	विभक्तिः
९७०	१९	करणकत्व	करणत्व-
९७२	७	संख्य	संख्या
९७३	५	अस्तीति	आस्तीति
७७३	१९	कट	कटस्य
९७५	१	वच्यते	पच्यते
९७७	७	विहित	विहिते

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
९८०	९	स्त्रोत्र	स्तोत्र
९८०	१२	समीदा	सामिदा
९८२	२१	पुरुष्यर्थ	पुरुषार्थ
९८२	२३	त्यनन	त्यनेन
९८३	१७	विशे	विशेष
९८६	७	वचने न	वचनेन
९८७	५	निर्द्दष्टं	निर्दिष्टं
९९३	३	सर्गा	स्वर्गा
९९३	५	भ्रातृव्य	भ्रातृव्य
९९४	२०	ह्योष्यत	ह्योष्यते
१००१	५	यनि	यानि
१००४	१७	ऽनर्थे	ऽऽनर्थे
१००५	१२	त्विक्तं	त्विकत्वं
१००५	१४	करत	कतर
१००८	७	प्रयेक्तव्ये	प्रयोक्तव्यें
१००८	१०	वावयं	वाक्यं
१०१०	२२	लोकिके	लौकिके
१०१४	२१	वमव	वमन
१०१७	११	ह्वाम	र्ह्वाम
१०१७	१९	प्रवृते	प्रवृत्ते
१०२३	७	दाम्यते	दास्यते
१०२४	११	च्यतषा	च्येतषा
८०२४	२३	स्वत्व	स्वत्वे
१०२७	२५	तस्सा	तस्मा
१०२८	६	द्रूव्य	द्रव्य
१०३२	३	कार्यं	कार्यं
१०३२	९	देश्य	देश्यं
१०३७	१८	परस्तर	पस्तर
१०३८	१०	नार्थे	नार्थे
१०४४	१७	याच	याव

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम ।	शुद्ध ।
१०४६	१४	मकाश	वकाश
१०४९	५	ततस्तसम्बन्धा	ततस्तत्सम्बन्धात्
१०५२	१९	मामा	मासा
१०५६	२	प्रथम	प्रथमं
१०५७	१२	ह्रयस्व	ह्रयस्वे
१०५८	५	वैषभ्य	वैषम्य
१०६२	१०	त्का	क्त्वा
१०६३	४	पुयेन	त्येन
११६३	८	नंबन्धा	संबन्धा
१०६४	१८	भक्षणन	भक्षणेन
१०६५	३	सिद्वम्	सिद्धम्
१०६५	२१	मन्देहः	सन्देहः
१०६७	८	ब्रह्मगाः	ब्राह्मणाः
१०७१	१३	चात्क्रिया	चित्क्रिया
१०७३	३	कार्स्मि	कास्मि
१०७६	२६	धायत	धार्यत
१०७७	१३	त्कालिते	त्कीलितं
१०७८	१७	त्तदुर्बलं	त्तद् दुर्बलं
१०७८	२३	एव	एवं
१०८३	१२	क्रियामा	क्रियमा
१०८७	२१	आधानं नि	आधानानि
१०८९	२०	त्रय	त्रयः
१०८९	२४	पशूनाः	पशूना
१०९०	२६	तस्सा	तस्मा
१०९१	२४	धम्मर्विना	धर्मं विना
१०९२	८	मनू	मनु
१०९३	१५	मंस्था	संस्था
१०९३	१७	समर्थ	समर्थे
१०९५	९	गच्छति	गच्छन्ति
१०९७	९	भात्रे	मात्रे

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१०९८	१३	न्याया	न्यायां
११००	१६	श्रुत्यो	श्रुतो
११००	१७	न्याय	न्यायो
११००	२२	अव	अक
११०१	२०	नार्थे	नार्थे
११०२	१०	दघि	दधि
११०३	१३	वाक्यमं	वाक्यसं
११०४	५	संषुक्तं	संयुक्तं
११०४	१२	निद्द	निर्द्दे
११११	२३	ष्टाम	ष्टोम
१११३	११	सा	स
११२०	१९	पपत्तः	पपत्तिः
११२०	२०	मामान्यस्य	सामान्यस्य
११२१	६	तथोति	तथेति
११२५	७	वक्तय्यं	वक्तव्यं
११२५	२१	चोवध्या	चोक्तव्या
११२९	१	मम्बन्धं	सम्बन्धं
११२९	१६	तस्सा	तस्मा
११३०	१४	म्वामि	स्वामि
११३१	७	न्यान्य	न्योन्य
११३२	२१	प्रती	प्रतीत
११३४	१८	तस्सा	तस्मा
११३५	१	मङ्गे	मङ्गे
११३६	८	प्रसक	प्रसक्तं
११३६	१४	मिद्ध्य	सिद्ध्य
११३६	१६	पदर्द्ध	पदर्द्ध
११४२	८	ध्वर्ष	ध्वर्य
११४२	११	सर्वै	सर्वै
११४३	११	स्यपि	स्यापि
११४५	४	गोगे	योगे

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
११५०	१	स्पश	स्पश
११५०	१२	स्वामि	स्वामि
११५१	१	तचा	तत्रा
११५१	१९	येत्व	येत्व
११५१	२०	येत्प्र	येत्प्र
११५३	१४	रस्सर	रस्मर
११५५	४	वरुणस्पो	वरुणस्यो
११५५	१२	प्राप्त	प्राप्तं
११५५	२२	नुवाक्य	नुवाक्या
११५६	२	तामा	तासा
११५९	२	तरिष्य	तरिष्य
११६४	१४	मॆं	मे
११६५	१७	मिद्ध	सिद्ध
११६७	१४	ह्यन्वि	ह्यवि
११६८	७	वानेन	वानेष
११६८	२१	षाजमाने	याजमाने
११६९	१२	क्रया	क्रिया
११६९	१५	स्मिार	स्मार
११७५	३	मन्त्राण	मन्त्राणा
११७६	९	स्वथ	स्वर्थ
११७८	१०	व्यप	व्यप
११७८	२१	पवेति	पवेति
११७९	६	पूर्वस्पा	पूर्वस्या
११८३	११	पुरोश	पुरोडाश

इति ।

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकस्तवम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	२	६
धातुपाठः (शिला -)')	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	[illegible]	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	[illegible]	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३	०
ऋग्वेदशौनकप्रातिशाख्यं [illegible] खण्डानि ३	३	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४	०
विषयर्णोधन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८	०
वेदान्तदीपः (श्री[illegible]विरचितः) खण्डे २	२	०
न्यायलीलावती ([illegible])	[illegible]	०

व्रजभूषणदास और कम्पनी
[illegible] के [illegible] संस्कृत [illegible] ।